

WŁADYSŁAW KOTWICZ

Studia nad językami altajskimi

wydał

MARIAN LEWICKI

Przedmowa

W roku 1930 rozpocząłem studia porównawcze nad językami altajskimi w obrębie trzech grup: tureckiej, mongolskiej i mandżursko-tunguskiej. Celem moim było stopniowe wyświeślenie stosunków, jakie istniały i istnieją między tymi grupami bez przesądu z góry, czy są one oparte na pokrewieństwie, czy też tylko na wzajemnych wpływach. Opierałem się na badaniach swych poprzedników, ale uwzględniałem również wszystkie dostępne mi nowe materiały i uzupełniałem dotychczasowe rezultaty własnymi spostrzeżeniami.

Przy ówczesnym stanie badań altaistycznych nie mogłem marzyć o jakichś systematycznych poszukiwaniach. Wypadło mi zająć się, w zależności od posiadanych materiałów, dorywczymi tematami. Na szerszą skalę mogłem opracować jedynie liczebniki i zaimki, dzięki temu, że na ich temat już istniały wartościowe rozprawy G. J. Ramstedta, który słusznie uchodzi za twórcę językoznawstwa altajskiego porównawczego.

Kilka moich szkiców ukazało się pod ogólnym tytułem: *Contributions aux études altaïques*, inne zaś pod różnymi tytułami. Do wybuchu drugiej wojny światowej opublikowałem następujące prace:

*Contributions aux études altaïques*I. *Notice préliminaire,*II. *Les noms de nombre,*III. *Les noms de couleurs*

(Rocznik Orientalistyczny VII, 1931, s. 130—234);

IV. *Sons intercalaires,*V. *n nominal*

(Rocznik Orientalistyczny XII, 1936, s. 122—142);

A. *Les termes concernant le service des relais postaux,*B. *Les titres princiers turc bāg, mo. begi, ma. beile*

(Collectanea Orientalia, nr 2, 1932, s. 54);

Les pronoms dans les langues altaïques

(Prace Komisji Orientalistycznej PAU nr 24, 1934, 80 s.);

Les éléments turcs dans la langue mandchoue

(Rocznik Orientalistyczny XIV, 1939, s. 91—102).

Wymienione prace spotkały się z życzliwym przyjęciem ze strony kilku orientalistów, którzy poświęcili im jako całości lub poruszonym w nich zagadnieniom osobne wzmianki, dodając nie-raz własne spostrzeżenia i uwagi. Z wdzięcznością muszę tu wspomnieć W. Banga (Ungarische Jahrbücher), P. Pelliota (T'oung Pao), A. von Gabain (Polski Biuletyn Orientalistyczny), T. Kowalskiego (Orientalistische Literaturzeitung), Mehmeda Fuada Köprülü (Körösi Csoma Archivum), E. Haenisch (Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen), N. N. Poppego (Archiv Orientální) i S. M. Shirokogoroffa.

W roku 1938 przygotowałem do druku osobne studium o długich samogłoskach w językach altajskich, które miało się ukazać w Pracach Komisji Orientalistycznej. Jednakże otrzymałem wówczas wiadomość, że L. Ligeti z Budapesztu ogłosił w piśmie węgierskim Magyar Nyelv XXXIV (1938) rozprawę o długich samogłoskach w językach tureckich¹ i że niebawem ukaże się ona we francuskim tłumaczeniu i z dodaniem nowego rozdziału. Wstrzymałem się więc z drukiem, pragnąc zapoznać się z poglądami Ligetiego. Następnie zaś wybuch wojny pokrzyżował moje

¹ Ligeti L., *A török hosszú magánhangzók*, Magyar Nyelv XXXIV (1938), s. 65—76.

plany i dopiero w jesieni 1942 roku mogłem zaznajomić się z francuską wersją tego artykułu, opublikowaną w *Journal Asiatique*¹, dzięki streszczeniu, które mi uprzejmie nadesłał T. Kowalski. O druku mojego studium jednak nie mogło już być mowy.

Dla dalszych prac w tej dziedzinie wypadki wojenne wytworzyły bardzo trudne warunki. Dla mnie najbardziej dotkliwe było to, że znalazłszy się z dala od swojego zakładu uniwersyteckiego, nie mogłem już korzystać ze specjalnej literatury, jaką posiadały Uniwersytet Jana Kazimierza i Polskie Towarzystwo Orientalistyczne, tudzież z własnej biblioteki, której większa część pozostała w miejscu moich przedwojennych zajęć. Na szczęście, już w czasie wojny otrzymałem nowsze prace rosyjskie z zakresu altaistyki, wśród nich wartościowe rzeczy N. N. Poppego, G. D. Sanżeeva, N. K. Dmitrieva, K. K. Judachina, L. A. Batmanova, G. M. Vasilevič, A. F. Bojcovej, N. P. Dyrenkovej, V. M. Nasilova i N. A. Baskakova oraz inn. To pozwoliło mi powrócić znowu do badań altaistycznych i nawet rozszerzyć je na te dziedziny, których przedtem dla braku odpowiedniego materiału i literatury uwzględnić nie mogłem.

W ten sposób powstał szereg nowych studiów, które tym razem dotyczą głównie zjawisk morfologicznych. Są one luźno z sobą związane, podobnie jak i te, które się już ukazały w druku. Jednakże pragnąc przedstawić niektóre zagadnienia w ogólnym, zwięzłym zarysie, dodałem tu i ówdzie kilka szkiców orientacyjnych, ale tak w jednych jak i w drugich nie mogłem dążyć do całkowitego wyczerpania przedmiotu, gdyż na to nie pozwalały ani ogólny stan badań, ani warunki, w jakich pracowałem.

¹ L. Ligeti, *Les voyelles longues en turc*, JAs, avril-juin 1938, s. 177—204.

I.

Uwagi ogólne

Próby przebudowy altajskich schematów gramatycznych¹

1. Budowa języków altajskich posiada swoisty charakter i rozwój ich idzie własnym torem. Mimo to wytworzyły one, i nie przestają wytwarzać, znaczną ilość kategorii gramatycznych zbliżonych do indoeuropejskich, a nawet często odpowiadających w zupełności temu, co znajdujemy w tych językach. Wiele nie dziwnego, że pierwsze europejskie gramatyki tych języ-

¹ W ostatnich dziesiątkach lat nadano różnym ludom altajskim (tureckim i tunguskim) nowe nazwy, które z kolei przedostały się do literatury naukowej, zwłaszcza rosyjskiej. Dla ułatwienia orientacji podajemy niżej nowe terminy z ich dawnymi odpowiednikami:

ludy tureckie

Kazach	— Kazak, Kirgiz-kazak, Kirgiz
Kirgiz	— Kirgiz, Kara-kirgiz, Burut
Ojrot	— Teleut, Telengit, Turcy altajscy
Tuwa, Tannu-Tuwa	— Uriangchaj, Sojot
Türk, Turcy anatolijscy	— Turcy osmańscy
Ujgur (nowoujgurski)	— Taranczi i ludność Turkiestanu Wschodniego
Uzbek, Özbek	— Sart, Uzbek

ludy tunguskie

Ewenki	— Tungus (Tungusi właściwi, Tungusi północni)
Ewen	— Lamut
Nanaj	— Gold
Ude, Udehe	— Oroc, Oroczon
Ulcza	— Olcza, Mangun

ków: tureckiego H. Megisera (1612), mandżurskiego F. Verbiesta (ok. 1685) i mongolskiego I. J. Schmidta (1829) były opracowane na wzór gramatyk języków klasycznych, chociaż naturalnie uwzględniały w głównych zarysach właściwości traktowanego materiału. Następni uczeni pogłęбили badania tych właściwości, a niektórzy, jak A. Kazembek, układając swą gramatykę turecką (1848), i A. Bobrovnikov — mongolską (1849), ujęli materiał bardziej samodzielnie i w wielu wypadkach uczynili próbę przedstawienia go w nowym układzie, który odbiegał od przyjętego dotychczas. Za nimi poszedł i O. von Böhtlingk w swej gramatyce języka jakuckiego. Ich przykład wywarł pewien wpływ na późniejsze prace, ale na ogół pozostały one wierne klasycznym wzorom i podciągały języki altajskie pod powszechnie znane kategorie gramatyczne i tylko niekiedy przekształcały je w miarę nieuniknionej potrzeby. Przy należytym traktowaniu sprawy nie powstawały stąd żadne trudności i nawet stara terminologia, która nie zawsze dokładnie odpowiadała charakterowi tych języków, nie budziła większych wątpliwości i komplikacji.

2. Badacze rosyjscy ostatnich lat przed drugą wojną światową postawili sobie za cel poddać rewizji dotychczasowy układ gramatyk języków obcych, wśród nich i altajskich, i oprzeć go wyłącznie na badanym materiale, nie cofając się przed tworzeniem nowych kategorii i wprowadzeniem nowej terminologii. Pod tym względem mogą oni poszczycić się — należy to podnieść z uznaniem — pewnymi sukcesami. Udało się im oświecić niemało problemów, na które przedtem nie zwracano należytej uwagi, oraz zgromadzić sporo nowych danych dla rozstrzygnięcia istniejących wątpliwości.

Najwięcej uwagi poświęcono ustaleniu i wypukleniu kategorii gramatycznych, które znajdują się jeszcze w stanie niedostatecznie określonym, rudymenarnym, i które nie zdołały nabrać tej dokładności i jasności, jaka cechuje odpowiednie kategorie indoeuropejskie. Zdarzają się bowiem w językach altajskich niemal na każdym kroku formy, które z punktu widzenia indoeuropejskiego niedostatecznie odcinają się jedna od drugiej i mogą występować w różnych zwrotach lub odmiennym układzie zdania, bądź w jednym, bądź w innym znaczeniu. Oto ważniejsze punkty, które można tu podnieść.

Dotychczas ostatecznie nie różniczkowały się części mowy: niektóre pierwiastki, tematy i wyrazy mogą występować w językach altajskich w charakterze różnych części mowy i odpowiednio do tego można ich używać w zdaniu jako różnych jego członów. Podobny stan rzeczy istnieje i w dziale sufiksów, słowotwórczych i fleksyjnych (deklinacja, koniugacja). Co prawda, języki te mniej więcej dokładnie odgraniczyły imiona od czasowników i wyrazów nieodmiennych, tak że mówiący zdaje sobie z ich różnicy jasno sprawę, ale pod względem formalnym różnica ta nie zawsze bywa ściśle oznaczona. Taki stan rzeczy najbardziej jest widoczny w językach tunguskich, w znacznie mniejszym stopniu w tureckich i następnie mongolskich. W pierwszych dwóch grupach językowych spotyka się dużo pierwiastków i wyrazów, które mogą występować bez żadnych zmian morfologicznych nawet w tak różnej funkcji, jak imiona i czasowniki.

Trzeba jednak tu zaznaczyć, że opisany wyżej nieokreślony stan rzeczy dotyczy głównie strony formalnej i występuje na jaw przy badaniach analitycznych poszczególnych wyrazów i form. W mowie natomiast podobnej nieokreśloności nie wyczuwa się, gdyż język pomaga sobie różnymi innymi sposobami dla oddawania myśli w jasnej formie, jak: stały szyk części zdania, akcentuacja, modulacja głosu, mimika, gestykulacja. Dla gramatyka główne znaczenie ma tutaj układ syntaktyczny, który wobec tego nabiera w językach altajskich szczególniejszego znaczenia: jeżeli nawet budowa zewnętrzna określa niedostatecznie jakąś formę, to ta staje się zupełnie jasną i zrozumiałą na tle syntaktycznym.

Z drugiej strony duże grupy wyrazów, które zwykle występują jako rzeczowniki, mogą być używane również jako przymiotniki; do nich należą we wszystkich językach altajskich wyrazy oznaczające materiał, skład wewnętrzny, miarę, ilość, objętość itp., jak: złoto, drzewo, nazwy miar itp.

Dużo kłopotu sprawiają przysłówki i w ogóle części mowy uważane za nieodmienne, gdyż zaliczane tu zwykle wyrazy nie-dostatecznie odgraniczyły się w językach altajskich od rzeczowników; dotyczy to zwłaszcza wyrazów, które posiadają deklinację, chociaż zredukowaną do kilku określonych przypadków. Natomiast wyrazy użyte w znaczeniu przymiotników nie podlegają żadnym odmianom, z wyjątkiem jedynie języków północno-tunguskich

oraz, do pewnego stopnia, języka mongolskiego, i formalnie nie czym się nie różnią od przysłówków.

Pozostają niedokładnie sprecyzowane różne formy deklinacyjne i koniugacyjne i wielu z nich, bardzo ważnych z punktu widzenia indoeuropeisty, często brakuje. Tak np. instrumentalis odosobnił się od comitativu tylko w niektórych językach, np. w mongolskim; dativus i locativus posiadają często jedną formę.

Niedostatecznie wyodrębniły się zdania zależne i nierzadko posiadają one ten sam szyk, co i zdania niezależne (czy główne) lub nawet ich części, tak że nieraz trudno ustalić, jakie właściwie zdanie mamy przed sobą, zależne czy część zdania niezależnego, a nawet czy w ogóle istnieją w tych językach prawdziwe zdania zależne i jak ewentualnie je nazywać — zdaniami czy zwrotami.

Biorąc pod uwagę powyższy stan rzeczy, badacze rosyjscy we wszystkich językach altajskich dość zgodnie wypowiedzieli się za koniecznością zwracania przy wykładzie morfologii większej niż dotychczas uwagi na syntaktyczną stronę. Co prawda, dawniejsi gramatycy, pomimo że starali się na ogół ściśle rozgraniczyć morfologię i składnię, często bywali zmuszeni i w morfologii poruszać kwestie syntaktyczne w mniejszym lub większym stopniu, a niektórzy posuwali się tak daleko, iż twierdzili nawet że składnia, jako osobny dział gramatyki, jest prawie zbędna, gdyż skoro podano wykład o formach i ich osobliwościach, to przez to już wyczerpano całkowicie treść gramatyki¹. Jednakże na ogół każdą formę traktowano w jednym dziale pod względem morfologicznym, w drugim zaś pod względem syntaktycznym, i podstawowy podział morfologii na części mowy pozostawał przy tym nietknięty.

Obecnie kilku badaczy (N. N. Poppe, I. A. Batmanov, N. K. Dmitriev) uczyniło próbę usunięcia w cień tego podziału, jako zbyt formalnego, i zastąpienia go podziałem na formy zgodnie z ich rolą funkcjonalną. Doprowadziło to do rozbicia morfologii na trzy działy: imiona (wyrazy podlegające deklinacji), czasowniki (wyrazy podlegające koniugacji) i wyrazy nieodmienne (nie podlegające ani deklinacji, ani koniugacji). I dopiero w obrębie tych działów mówi się kiedy niekiedy i w ograniczonym stopniu

¹ И. Захаровъ, *Грамматика маньчжурскаго языка* (СПб. 1879), s. 323.

o częściach mowy. Niektórzy, jak Dmitriev, tłumaczą podobne ujęcie względami merytorycznymi, drudzy, jak Batmanov, wysuwają także względy praktyczne: chęć zebrania w jednym miejscu wszystkiego, co należy powiedzieć o tej lub innej formie zarówno pod względem morfologicznym jak i syntaktycznym. W taki właśnie sposób ułożyli ci autorzy swoje gramatyki, niejednokrotnie tu cytowane, pierwszy języka Kumyków¹, drugi — języka Kirgizów².

G. M. Vasilevič w swoim zarysie gramatyki języka Ewenków (Tungusów)³ widocznie kieruje się tymi samymi względami i stara się również wyodrębnić w osobne grupy tematy i sufiksy o nieokreślonym znaczeniu, ale poza tym traktuje swój przedmiot mniej więcej zgodnie ze zwykłym podziałem na części mowy.

Prócz tego znajdujemy również specjalne studia, poświęcone nowej klasyfikacji i terminologii kategorii gramatycznych, a głównie części mowy⁴.

3. Jednakże podobne próby, jak się zdaje, nie zadowolily ich autorów. Przede wszystkim rozbitcie gramatyki na wymienione wyżej trzy działy dobrze było znane dawnym badaczom i nie nowego właściwie nie zawiera. Następnie nie rozwiązuje kwestii wzajemnego stosunku różnych części mowy nawet w tych skromnych ramach, jakie im obecnie wyznaczono, a w dziale imion właściwie niemal wszystko pozostaje po staremu; nie ma prób wyodrębnienia nowych części mowy, ani usunięcia jakiejś dawnej. W ostatecznym wyniku cała reforma ograniczyła się do tego, że

¹ Н. К. Дмитриев, *Грамматика кумыкского языка* (Москва, Ленинград 1940).

² И. А. Батманов, *Грамматика киргизского языка* (Научно-Исследовательский Институт Киргизского Языка и Письменности), Вып. I. 1. Введение. 2. Элементы фонетики (Фрунзе, Казань 1939), Вып. II. Имена (Фрунзе 1940), Вып. III. Типы отглагольных образований и их функции (Фрунзе 1940).

³ Г. М. Василевич, *Очерк грамматики эвенкийского (тунгусского) языка* (Ленинград 1940).

⁴ А. К. Боровков, *О частях речи в языках тюркской системы*. И. А. Батманов, *Части речи в киргизском языке* (Научно-Исследов. Инст. Кирг. Яз. и Письм., Фрунзе 1936).

Н. Н. Поппе, *О частях речи в монгольском языке* (Опыт классификации), Советское Востоковедение I (Москва, Ленинград 1940), s. 147 — 173.

zebrano dawne nieodmienne części mowy (przyimek, spójnik i nawet onomatopeję) w jedną grupę pod ogólną nazwą »partykuły«, a przysłówki przeniesiono do imion. Ciekawe, że najbardziej wybitny przedstawiciel nowej tendencji, P o p p e, już od samego początku¹ musiał postawić obok różnych partykuł także dawną część mowy, spójnik, z jednym tylko właściwie przykładem (*ba*), a nieco później² uznał za stosowne już dać dział postpozycji (5 przykładów); w specjalnej zaś rozprawie o częściach mowy powrócił całkowicie do podziału na dziesięć dawnych części mowy, czyniąc jedynie tu i ówdzie niewielkie przesunięcia. Jednakże ten sam autor, podobnie jak i inni mongoliści (np. G. D. S a n ż e e v), dużo uwagi poświęcają rewizji terminologii i przystosowaniu jej do tego nieokreślonego stanu rzeczy, jaki cechuje języki mongolskie i w ogóle altajskie. Razem z nimi podąża i B a t m a n o v³; natomiast badaczka języków tureckich na Syberii (Telentów i Šorów), N. P. D y r e n k o v a⁴, w swoich pracach posługuje się zarówno starą jak i nową terminologią.

O ile materiały zebrane przez wymienionych autorów oraz ich uwagi posiadają swoją wartość i powinny być uwzględnione w dalszych badaniach altaistycznych, o tyle wysunięte przez nich cele nie narzucają się same przez się, a pierwsze próby przebudowy gramatyki wykazały raczej trudność osiągnięcia wytkniętych celów. Jeżeli rzeczywiście w wielu wypadkach uzyskano większą zwartość przedmiotu, to jednak nie potrafiiono uniknąć konieczności odsyłania czytelnika od jednego działu gramatyki do drugiego, a na ogół pozbawiono ją tej przejrzystości, jaka cechuje gramatyki starego typu. Dość powiedzieć, że nawet obszernie wykazy treści nie ułatwiają znalezienia w gramatyce poszukiwanych form i nie chronią od konieczności przewertowania w tym celu różnych jej części. Zaś nowa terminologia jest właś-

¹ H. H. П о п п е, *Граммати́ка пи́сьменно-мо́нгольско́го язы́ка* (Институт Востоковедения Акад. Наук СССР и Ленинградский Восточный Институт), Москва, Ленинград 1937, s. 148 (§ 90).

² H. H. П о п п е, *Граммати́ка бу́рят-мо́нгольско́го язы́ка* (изд. Института Востоковедения АН СССР и Ленингр. Вост. Института), Москва, Ленинград 1938, s. 181—183 (§§ 163—170).

³ W cytowanej wyżej (s. 8, ods. 2) *Граммати́це*.

⁴ Н. П. Дыренкова, *Граммати́ка ойро́тско́го язы́ка* (Академия Наук СССР, Институт Языка и Письменности Народов СССР), Москва, Ленинград 1940.

ciwie tak samo nieściśła i warunkowa, jak i dawniejsza; jeżeli np. mamy zbliżone do siebie części mowy, jak rzeczowniki i przymiotniki, to wprowadzenie dla nich nowych nazw: »imion przedmiotowych i przymiotnikowych« (»имя предметное«, »имя качественное«) właściwie postaci rzeczy nie zmieni, gdyż nie wyrażają one wszystkich osobliwości tych części mowy. To samo można powiedzieć o zdaniach zależnych i niezależnych; jeżeli w językach altajskich mamy tylko dwa typy zdań: zdań niezależnych z verbum finitum na końcu, tudzież zdań zależnych zakończonych na imiesłow, to taki stan rzeczy pozwala nazwać zdania zależne równie dobrze zdaniami jak i zwrotami.

Najbardziej może wskazane, spośród wysuniętych projektów, jest pewne przegrupowanie wyrazów w zakresie nieodmiennych części mowy. Np. przysłówki miejsca i czasu, które podlegają chociażby częściowej deklinacji, a równocześnie rządzą przypadkami, można by wyodrębnić jako osobną grupę wyrazów. Odgrywa ona dużą rolę we wszystkich językach altajskich i dotychczas badacze różnie ją traktowali. Turkologowie zaliczają ją do postpozycji, które zastępują indoeuropejskie przyimki. Poppe¹ i Vasilevič² (a nawet Dmitriev³) skłonni są uważać je za rzeczowniki, ale sprzeciwia się temu fakt, że tematy od których pochodzą, nie występują jako wyrazy samodzielne, chociaż czasem (np. w języku kałmuckim czy buriackim) przybierają nie tylko sufiksy deklinacyjne, ale także sufiksy nie wchodzące do ich zespołu; toteż w swojej gramatyce języka kałmuckiego⁴ pozostawiłem je w dziale przysłówków, podkreślając jedynie ich specyficzny charakter. Z drugiej strony nie byłoby wskazane powiększać liczbę nieodmiennych części mowy przez włączenie takich form, które tylko niekiedy pełnią ich funkcję, ale pochodzą od wyrazów należących do innej części mowy i dotychczas występujących samodzielnie. Do takich form należą np. gerundia (converba): mo. *kiged* i *bolun* które często pełnią funkcję spójnika 'i', ale pochodzą od czasowników *ki-* 'robić' i *bot-* 'stać się', używanych

¹ Советское Востоковедение I, s. 168—173.

² *Очерк*, s. 51—56.

³ Н. К. Дмитриев, *Служебные имена в турецком языке*, Советское Языкознание III (Ленинград 1937), s. 129—145.

⁴ *Опыт грамматики калмыцкого разговорного языка*², Revnice u Prahy 1929, s. 319—342.

dotychczas samodzielnie. W ogóle zaś w tej sprawie może należałoby zostawić wolną rękę badaczom poszczególnych grup języków ze względu na to, że stopień rozwoju różnych zespołów tzw. wyrazów nieodmiennych nie jest jednakowy w wymienionych grupach.

Wyrazy, ich budowa i rozwój fonetyczny

1. Języki altajskie należą do liczby wielozgłoskowych, aglutynacyjnych, i w obecnym stanie swego rozwoju posiadają dużo cech właściwych z jednej strony językom analitycznym Dalekiego Wschodu, z drugiej zaś fleksyjnym (indoeuropejskim). Trudno powiedzieć, czy wyłoniły się one spośród pierwszych, tj. czy opierały się w jakimś stadium swego dotychczasowego rozwoju na monosylabach zarówno w pierwiastkach jak i elementach pomocniczych, ale faktem jest, że rozwój języków altajskich, zwłaszcza w zakresie fleksji, powiększa niemal na naszych oczach ilość cech właściwych językom indoeuropejskim¹.

Nie wdając się w szczegółowe omówienie tego zagadnienia, należy powiedzieć, że na obecną budowę wyrazów altajskich składa się jednozgłoskowy, niezmienny pierwiastek i jednozgłoskowy sufiks o zmiennej (w zależności od fonetycznej struktury pierwiastka) postaci. Budowa obu tych elementów wykazuje dużo analogii, jak świadczy zestawienie istniejących typów:

Pierwiastki	<i>v, cv, vc, cvc, (c)vcc</i>
Sufiksy	<i>c, v, cv, vc, cvc, ccv(c)</i>

Wyrazy mogą się składać z samego pierwiastka albo z pierwiastka i sufiksu, przy czym jeden pierwiastek może przybierać kilka, teoretycznie nieograniczoną nawet ilość sufiksów. Dzięki temu wyrazy wydłużają się często niepomiaralnie i stają się wielozgłoskowymi, ale jedynie w podany sposób, tj. przez dodawanie sufiksów. Szczegóły o formie pierwiastków i sufiksów omówimy niżej w osobnych rozdziałach.

Prefiks nie znalazł zastosowania na gruncie altajskim. Wprawdzie istnieje tam specjalny sposób potęgowania przymiotników przez podwojenie ich początku (do pierwszej samogłoski włącznie)

¹ Por. N. Poppe, *Über einen Vokalwechsel im Mongolischen Ujb XIII* (1933), s. 112—122.

z dodaniem spółgłoski *b* (niekiedy *m*, *s* lub *k*), co daje jakby przedrostek: tur. *qara*, mo. *χara* 'czarny', *qab qara*, *χab χara* 'bardzo czarny', ale właściwie mamy tu do czynienia nie z jakimś elementem morfologicznym, który by łączył się w jednakowej postaci z różnymi przymiotnikami, lecz tylko z jednym ze sposobów potęgowania ich znaczenia i w każdym razie jest on jedynym zjawiskiem tego rodzaju.

Łączenie dwu pierwiastków w jeden wyraz nie jest obce językom altajskim. Znają one i stosują na szeroką skalę kojarzenie dwóch samodzielnych wyrazów dla oddania jednego pojęcia albo dla utworzenia jakiejś formy gramatycznej; używają też tzw. słów parzystych, o mniej więcej jednakowym znaczeniu i brzmieniu, dla oddania pojęć o bardziej ogólnym lub specjalnym znaczeniu. Nieraz się zdarza, że jeden z tych samodzielnych wyrazów traci swe pierwotne znaczenie i staje się już niezrozumiałym¹. Zjawisko to musiało naturalnie doprowadzić do zlania się obydwóch wyrazów w jedną całość, w jeden wyraz. Np. wyrazy mo. *dayun γarχu* 'głos wychodzi' tworzą jedną całość: mo. *dayunγarχu*, w żywych dialektach: (kałm.) *dūγprχu*, (ordos) *pūgar-*. Najczęściej proces ten odbywa się na podstawie fonetycznej: mo. *yayun geced* 'powiedziałwszy: dlaczego?' daje w kałmuckim jeden wyraz *yūngūd* 'dlaczego?'; mo. *aysan ažiγu* daje kałm. *sanži* 'było'. Czasem towarzyszą mu i zmiany semantyczne. Oto np. w języku mongolskim połączenie dwu wyrazów nieco zmienia znaczenie ich obydwu: *žarliγ bolba* dosłownie znaczy 'słowo stało się', ale łącznie może znaczyć 'powiedział', mo. *χayan žarliγ bolba* dosłownie musiałoby, jako konstrukcja izafetu², znaczyć: 'cesarz, słowo stało się', albo 'cesarskie słowo stało się', w rzeczywistości zaś znaczy: 'cesarz powiedział' i wyraz *χayan* występuje tu już nie w roli przydawki, jak było pierwotnie, lecz podmiotu.

Z podobnych połączeń wyrazów często wyłaniają się nowe sufiksy, o czym będzie mowa niżej.

¹ Поппе, *Грамм. писм.-монг. языка*, s. 91—92 (§ 62), 179—180 (§§ 139—140); Г. Д. Санжеев, *Грамматические приемы в монгольских языках*, Труды (Московского) Института Востоковедения, Сборник № 2, Москва 1940, s. 199—204.

² Zob. niżej, w części poświęconej składni.

2. Pierwiastki, które pierwotnie nie podlegały żadnym zmianom, nawet wówczas, gdy dodawano do nich różne sufiksy, zaczęły z biegiem czasu przekształcać swą postać pod wpływem przyczyn wewnętrznych lub przy łączeniu się z sufiksami. Wiązało się to ściśle z rozbićciem języków na dialekty, w których pierwiastki zaczęły występować z pewnymi czasem sięgającymi dość daleko odmianami. Różniczkowały się nie tylko spółgłoski, ale i samogłoski. W spółgłoskach dokonywały się zmiany stopnia dźwięczności w nagłosie i wygłosie: obok dźwięcznych (słabych) ukazywały się bezdźwięczne (mocne) odmiany, z czasem dołączały się do nich i przydechowe. Afrykаты traciły pierwszy dźwięk składowy, tak że obok $\check{z}$ i $\check{c}$ pojawiały się $\check{z}$ i $\check{s}$, obok $\check{z}$ i c pojawiały się z i s . Ukazywały się takie oboczności jak: $b \parallel m$, $\check{z} \parallel y$, $\check{z} \parallel \check{z}$, $y \parallel b$, $b \parallel \gamma$, $b \parallel g$, $\gamma \parallel y$, $g \parallel y$ itp. Samogłoski, których pierwotnie języki altajskie posiadały, według wszelkiego prawdopodobieństwa, tylko 8, zaczęły się rozszczepiać: np. e dało dwie odmiany, szerszą $\ddot{a}$ i węższą e ($\acute{e}$); z drugiej zaś strony niektóre samogłoski zaczęły zanikać, jak $\check{i}$ lub $\check{u}$. W rezultacie podobnych procesów liczba samogłosek w jednych dialektach nawet się podwoiła, w innych zaś zredukowała się do 5—6. Przy dodawaniu sufiksu dostosowywano jego formę zewnętrzną do pierwiastków w ten sposób, aby w nim występowały dźwięki mniej więcej tego samego charakteru, co i w pierwiastkach. Rozpowszechniła się tu niepomierne asymilacja, zarówno samogłoskowa jak i spółgłoskowa, i ta wyraziła się w zjawiskach tzw. harmonii dźwiękowej. Szczególnie znaczenie zyskała harmonia samogłoskowa w dwóch kierunkach: podniebiennym i wargowym. Harmonia spółgłoskowa sprawiła, że sufiksy ukazywały się nieraz w czterech odmianach z różnymi spółgłoskami początkowymi, np. t , n , t , d , w zależności od wygłosu pierwiastka, a każda odmiana wskutek harmonii samogłoskowej mogła przybierać do czterech postaci.

Uległszy od samego początku przemożnemu wpływowi pierwiastków, sufiksy z czasem zaczęły ze swej strony same wywierać wpływ na nie i pierwiastki również, chociaż w ograniczonych rozmiarach, zaczęły zmieniać nie tylko swoje spółgłoski, ale i samogłoski, np. zastępować tylne przednimi ($\ddot{a}$, $\ddot{o}$, $\ddot{u}$ zamiast a , o , u). Samogłoska o nie przeszła na teren sufiksów, przynajmniej w językach tureckich i mongolskich, i przez długi czas ukazywała się tylko w pierwszej sylabie, tj. w pierwiastkach; tego

ograniczenia pozbyło się kilka języków tureckich, a przede wszystkim większość mongolskich, które obecnie używają *o* (zwłaszcza *ö*) we wszystkich pozycjach.

Zanik niektórych samogłosek lub ograniczenie ich stosowania uczyniły wyłom w pierwotnym regularnym systemie ośmiu samogłosek i dzięki temu np. *i* (w językach mongolskich i kilku tureckich) lub *u* (w językach mandżursko-tunguskich), pozostawszy bez odpowiedników, wyłamały się spod prawa harmonii samogłoskowej i stały się neutralnymi.

Wszystkie te okoliczności sprawiły, że można tylko z zastrzeżeniami mówić o pierwiastkach altajskich jako elementach niezmiennych, a także o ścisłym stosowaniu w sufiksach prawa harmonii samogłoskowej czy spółgłoskowej.

Struktura pierwiastków

1. Zwykle przyjmuje się, że pierwiastki altajskie składają się z jednej lub dwu sylab. Sprawę tę poruszali liczni badacze, ale specjalnie nikt jej nie omawiał; zresztą przy dotychczasowym stanie badań nie można jej było ostatecznie rozstrzygnąć. Oto jak się rzecz przedstawia obecnie.

Przed wszystkim przyjrzyjmy się budowie sylaby altajskiej, stanowiącej najdrobniejszą komórkę językową. Mamy tu dwa zasadnicze typy sylaby: *cv* (otwarta) i *cvc* (zamknięta). Na początku pierwiastka mogą ukazywać się jeszcze sylaby bez nagłosowej spółgłoski, tj. w postaci *v* i *vc*. Poza tym w językach tureckich istnieje jeszcze typ: *(c)vcc*, w którym przedostatnią spółgłoską zwykle bywa sonant *r* lub *l* (*l*). Normalnie ten typ sylaby występuje jako wyraz jednogłoskowy i w wygłosie wyrazów wielogłoskowych.

Taka budowa zgłosek sprawiła, że przy ich łączeniu w większe kompleksy nie mogły się ukazywać obok siebie dwie samogłoski; natomiast stykanie się spółgłosek było zjawiskiem normalnym, ale jedna należała do poprzedniej sylaby, druga do następnej.

2. Z tak zbudowanych sylab składają się wyrazy we wszystkich językach altajskich, z tą tylko różnicą, że, podczas gdy w językach tureckich i mongolskich otwarte i zamknięte sylaby wy-

stępują mniej więcej w jednakowej ilości, w językach tunguskich zdecydowaną przewagę posiadają sylaby otwarte.

Wszędzie znajdujemy dużą ilość wyrazów jednozgłoskowych; najwięcej ich w językach tureckich, znacznie mniej w mongolskich i jeszcze mniej w tunguskich. Wszędzie więc mamy pierwiastki jednozgłoskowe. Poza tym także pierwiastki posiada nie-mały odsetek wyrazów dwuzgłoskowych, w których na drugą sylabę złożył się, w całości lub częściowo, wyraźnie dostrzegalny element morfologiczny, albo w których ten element już zatarał się, lecz może być odtworzony chociażby w drodze drobiazgowych poszukiwań.

Następnie należy brać w rachubę wyrazy, w których pierwotnie jednozgłoskowe pierwiastki uległy wydłużeniu drogą wewnętrzną ewolucji, wywołanej przyczynami fonetycznymi.

Typ *(c)vcc*, jak się zdaje, niezupełnie odpowiadał zasadom budowy wyrazów altajskich. Na razie trudno jeszcze powiedzieć, jakie jest jego pochodzenie — onomatopeiczne, morfologiczne, czy jakieś inne — ale nie ulega wątpliwości, że ciążył on językom altajskim i te starały się go pozbyć lub ograniczyć zakres jego działania. Obecnie znajdujemy go tylko w językach tureckich, głównie w postaci *tort* ~ *tott*, która uległa licznym przeobrażeniom w językach indoeuropejskich, powiększając ilość sylab z jednej do dwóch. Znacznie rzadziej występują inne odmiany tego typu, w których na przedostatnim miejscu znajduje się inny sonant (poza *r* i *l*), spirant *s* lub *š*, albo które są zakończone na afrykate *c* (*ts*). Języki mongolskie już od dawna wyzbyły się tego typu, we wszystkich jego odmianach, prawdopodobnie jeszcze w stadium pramongolskim, i to musiało stanowić jeden z głównych powodów oddzielenia się od języków tureckich; w żadnym zabytku ani też w jakimś dialekcie z tym typem już się nie spotykamy, chyba tylko jako zjawiskiem wtórnym z nowszych czasów. Trudno też powiedzieć, czy omawiany typ istniał w jakiegobądź formie w językach tunguskich; ich obecny stan przemawia raczej przeciwko takiemu przypuszczeniu.

Usuając z użycia typ *(c)vcc*, języki altajskie miały przed sobą dwie drogi: przedzielić spółgłoski jakąś samogłoską albo dodać ją na końcu sylaby, tj. przekształcić typ *(c)vcc* w *(c)vvc* lub *(c)vccv*, czyli z jednej sylaby utworzyć dwie. Mongołowie wybrali drugą możliwość. Oto kilka przykładów:

tur.	mo.	
<i>ärk</i>	<i>erke</i>	siła, władza
<i>qırq-</i>	<i>kirya-</i>	strzyc owce
<i>kärt-</i>	<i>kerči-</i>	krajać, ciąć
<i>yort-</i>	<i>yorči-</i>	jechać konno
<i>ant</i>	<i>andayar</i>	przysięga
<i>sač-</i>	<i>saču-</i>	rozsyptywać.

W językach tureckich zupełnie pewnych przykładów wyzbywania się tego typu na razie nie mamy, ale istnieje niemało dwuzgłoskowych wyrazów, które z dużym prawdopodobieństwem można wyprowadzić z pierwiastków jednozgłoskowych, np.:

tur.	mo.	pierwiastek	
<i>bañy</i>	<i>bañasun</i>	* <i>bañy-</i>	miasto
<i>kärgäk</i>	<i>kereg</i>	* <i>kerg-</i>	potrzeba, sprawa.

Można przypuszczać, że i takie wyrazy tureckie jak *bulut* 'obłok', *tarag* 'kwaśne mleko' miały również pierwotnie formę **bult*, **tarq*; por. *yurt* 'kraj, ojczyzna'.

Przytoczone wyrazy świadczyłyby, że tureckie języki obrały pierwszą drogę (*cucc* > *cucc*).

Pod tym względem charakterystyczną jest okoliczność, że języki altajskie posiadają dużą ilość sufiksów o jednej spółgłosce. W językach tureckich sufiksami mogą być niemal wszystkie spółgłoski oprócz afrykat, a mianowicie $t \sim l$, m , n , $ŋ$, g , r , $p \sim b$, $q \sim \gamma$ ($k \sim g$), $t \sim d$, $s \sim z$. W językach mongolskich ilość podobnych sufiksów jest znacznie mniejsza: $t \sim l$, m , n , s , czasem $\gamma \sim g$, d . Natomiast języki tunguskie unikają podobnych sufiksów i nawet w ogóle dążą do wyzbycia się wygłosu spółgłoskowego, oprócz sonantów n , r , l . Można przypuszczać, że takie sufiksy spółgłoskowe dodawano bezpośrednio do pierwiastków, niezależnie od charakteru wygłosu, i w ten sposób powiększyła się ilość wyrazów z dwiema spółgłoskami na końcu; jednakże z czasem pierwiastki zakończone na spółgłoskę zaczęły używać samogłosek łącznikowych *i* albo *u* i to położyło kres dalszemu rozwojowi omawianego zjawiska. Samogłoski łącznikowe znajdujemy nie tylko w językach mongolskich, ale również i w tureckich.

Jeżeli uwzględni się wszystkie powyższe okoliczności, to należy uznać, że przeważająca liczba pierwiastków altajskich była jednozgłoskowa, ale że istniały możliwości do przekształcenia ich

w dwu- i nawet trzyzgłoskowe drogą normalnej ewolucji. Poza tym istnieje dużo dwu- i trzyzgłoskowych pierwiastków i tematów, które rozłożyć się nie dadzą, chociaż prawdopodobnie powstały na drodze morfologicznej. Wreszcie należy uwzględnić także dużą ilość elementów obcych o takiej samej budowie; na nowym gruncie uważano je przeważnie za nierozkładalne i w ten sposób liczba dwu- i trzyzgłoskowych elementów nierozkładalnych zwiększyła się bardzo poważnie.

Każda z wymienionych grup pierwiastków wielozgłoskowych wymaga specjalnych badań. Niżej podajemy w tym celu pewną ilość odpowiednio uszeregowanego materiału.

3. W językach tureckich istnieje duża ilość wyrazów jednozgłoskowych, tj. pierwiastków przeważnie rzeczownikowych i czasownikowych zakończonych na spółgłoskę, które posiadają jednakowo brzmiące odpowiedniki w mongolskim, ale wydłużone o dodaną na końcu samogłoskę, co tworzy z nich wyrazy lub tematy dwuzgłoskowe.

Na zjawisko to już w 1911 r. zwrócił uwagę B. Władimircow i zilustrował je kilku przykładami¹. Następnie, w 1927 r., powrócił doń ponownie, przytoczył nowe przykłady i wypowiedział zdanie, że języki tureckie utraciły w większości tego typu wyrazów końcową samogłoskę w zgłosce otwartej i że zachowała się ona w języku mongolskim, który pod tym względem jest bliski stanowi prajęzyka².

Również i Poppe zajął się omawianym zjawiskiem, które objaśnia w podobny sposób, tzn., że krótsze, tureckie, formy są rezultatem zaniku końcowej samogłoski w drugiej nieakcentowanej sylabie otwartej³.

¹ Б. Я. Владимирцовъ, *Турецкіе элементы въ монгольскомъ языкѣ*, Записки Восточнаго Отдѣленія Имп. Русск. Археол. Общ. XX (1911), s. 157.

² Б. Я. Владимирцовъ, *Сравнительная грамматика монгольскаго письменнаго языка и таджаскаго наречія*, Ленинград, 1929, s. 323—324 (§ 174).

³ *Чувашский язык и его отношение к монгольскому и турецкому языкам* IV, Известия Росс. Академии Наук 1925, s. 422—423.

W. Bang, podkreślając, że faktyczne stosunki między formami mongolskimi i tureckimi są niejasne, skłania się do poglądu, że jakoby język praturecki utracił końcową samogłoskę w wyrazach dwuzgłoskowych¹.

K. Menges usiłował powiązać to zjawisko z problemem ilości czasu w językach tureckich. Według niego zanik końcowej samogłoski mógł spowodować długość zastępującą samogłoski w poprzedzającej zgłosce. Swoją myśl opiera na jednym przykładzie: tur. *kök* (**kök* < **köbäk*, czuw. *kəvax*) 'błękitny', mo. *köke*².

Stanowisko Dmitrieva nie odbiega od poglądów jego poprzedników. Według niego formy dłuższe są starsze i zachowały się tylko w języku mongolskim³.

Niniejsza sprawa posiada duże znaczenie, gdyż dotyczy pierwotnej budowy pierwiastków altajskich. Jeżeli, idąc za wymienionymi tu uczonymi, przyjmujemy, że nie tylko wyrazy mongolskie, ale i tureckie posiadały na końcu samogłoskę, to tym samym zwiększy się pokaznie ilość pierwiastków dwuzgłoskowych, i przypuszczenie, że pierwiastki altajskie posiadały przeważnie jedną sylabę, dużo straci na swej wartości, o ile w ogóle nie zostanie podważone. Wymaga więc ona dokładnego zbadania.

Rozważmy zreferowane wyżej hipotezy.

Zacznijmy od przypuszczenia Mengesa. Autor na poparcie go przytoczył tylko jeden przykład: *kök* < **kök*, tak często omawiany, ale dostatecznie nie wyjaśniony. Wyraz ten dla naszego zagadnienia nie może być miarodajny, gdyż dla żadnego z przytoczonych przez Władimircova i Poppego wyrazów nie znajdujemy w jakimkolwiek dialekcie tureckim formy z długą samogłoską.

Większe znaczenie mogłoby mieć przypuszczenie, że zanik końcowej samogłoski dokonał się pod wpływem przesunięcia akcentu w językach tureckich.

Wydaje się bardzo prawdopodobne, że, zgodnie z opinią F.

¹ *Manichäische Erzähler*, Muséon XLIV (1931), s. 32.

² W sprawozdaniu z pracy G. Jarringa, *Studien zu einer östtürkischen Lautlehre*, zamieszczonym w *Göttingische Gelehrte Anzeigen* 1934, s. 365.

³ *Грам. кумык. яз.*, s. 157.

Korša¹, H. Pedersena², Poppego³ i E. Polivanova⁴, akcent w tureckim padał na pierwszą sylabę, podobnie jak w mongolskim, ale przesunięcie jego na ostatnią sylabę musiało nastąpić jeszcze w języku pratureckim, przed rozbiciem się jego na dialekty, gdyż te wszystkie posiadają akcent właśnie na ostatniej sylabie. Jednak taka zmiana, rzecz naturalna, nie mogła osłabić ostatniej samogłoski i wywołać jej zaniku. Raczej przeciwnie, samogłoska ta musiałaby się zachować w tureckim, natomiast w mongolskim, gdzie akcent pozostał na pierwszej sylabie, zanik jej był łatwiejszy. Innymi słowy, należałoby oczekiwać wręcz odmiennego zjawiska. Wobec tego musimy przypuścić, że formy krótsze były właściwe już językowi pratureckiemu, a że natomiast formy mongolskie, dłuższe, stanowią zjawisko późniejsze.

Ale w jakich okolicznościach mogły powstać formy mongolskie? Dzięki wymienionym uczonym posiadamy obecnie dużą ilość wyrazów mongolskich i tureckich, które wchodzą tu w grę. Przy dalszych poszukiwaniach ilość ta niewątpliwie jeszcze bardziej wzrośnie. Nie uczyniono jednak dotychczas próby dokonania jakiejś ich klasyfikacji. Tymczasem daje ona ciekawe rezultaty.

Największa ilość zebranych dotychczas wyrazów posiada w mongolskim w wygłosie *-a ~ -e*, ale istnieje sporo wyrazów z wygłosowym *-u (-o)*, *-i*:

	tur.	mo.	
<i>-a ~ -e</i>	<i>ab, av</i>	<i>aba</i>	łowy
	<i>är</i>	<i>ere</i>	mąż
	<i>ög</i>	<i>eke</i>	matka
	<i>kök</i>	<i>köke</i>	blekitny
	<i>tün</i>	<i>tüne</i>	noc, ciemny
	<i>män</i>	<i>mänge</i>	znamie, znak od urodzenia
	<i>ön</i>	<i>önge</i>	barwa, twarz
	<i>qir</i>	<i>kira</i>	wzgórze

¹ О. Коршъ, *Древнейший народный стих турецких племенъ*, Записки ВООРАО XIX (1909), s. 166—167.

² H. Pedersen, *Türkische Lautgesetze*, ZDMG LVII (1903), s. 541.

³ Владимирцов — Поппе, *Из области вокализма монголо-турецкого праязыка*, Доклады Росс. Академии Наук — В, 1924, s. 35.

⁴ Е. Д. Поливанов, *К вопросу о родственных отношениях корейского и «алтайских» языков*, Известия Акад. Наук СССР, 1927, s. 1197—1198.

	tur.	mo.	
	<i>qat-</i>	<i>χata-</i>	schnać
	<i>say-</i>	<i>saya-</i>	doić
	<i>uq-</i>	<i>uχa-</i>	rozumieć
	<i>süq-</i>	<i>šixu-</i>	cisnąć
	<i>sig-</i>	<i>šige-</i>	oddawać moc
	<i>küs-</i>	<i>küse-</i>	cheić
	<i>sın-</i>	<i>šinge-</i>	wsiąkać
	<i>qap-</i>	<i>χaya-</i>	zamykać
	<i>tap-</i>	<i>taya-</i>	znaleźć, zgadywać
	<i>köp-</i>	<i>köge-</i>	puchnąć
-u ~ -ü	<i>bas-</i>	<i>basu-</i>	cisnąć, przygniatać
	<i>saç-</i>	<i>saçu-</i>	rozsyptywać
	<i>suç-</i>	<i>suçu-</i>	biec pochyłonym
	<i>ât-</i>	<i>ädü-</i>	tworzyć
	<i>qan-</i>	<i>χanu-</i>	być zadowolonym
	<i>büt-</i>	<i>bütü- ~ büte-</i>	spełniać się
-o	<i>qon-</i>	<i>χono-</i>	nocować
	<i>boz</i>	<i>boro</i>	szary
-i	<i>saq-</i>	<i>saki-</i>	bronić, strzec
	<i>çaq-</i>	<i>çaki-</i>	krzesać
	<i>çoq-</i>	<i>çoki-</i>	uderzać
	<i>soç-</i>	<i>soçi-</i>	drzeć (ze strachu)
	<i>quç-</i>	<i>χuçi-</i>	owijać, przykrywać
	<i>sür (kirg.)</i>	<i>süri</i>	majestat
	<i>bäg</i>	<i>begi</i>	bej (tytuł)
	<i>bäk</i>	<i>beki</i>	mocny
	<i>çab</i>	<i>çabi</i>	pachwina (u konia).

Najciekawszą grupę stanowią wyrazy, w których tureckie odpowiedniki posiadają na końcu dwie spółgłoski:

tur.	mo.	
<i>ärk</i>	<i>erke</i>	siła, władza
<i>ürk-</i>	<i>ürge-</i>	lękać się
<i>bärk</i>	<i>berke</i>	trudny
<i>qorq-</i>	<i>orqu-</i>	lękać się, uciekać

tur.	mo.	
<i>qırq-</i>	<i>kirya-</i>	strzyc (owce)
<i>ırq</i>	<i>iru(γ)a</i>	wróżba
<i>barq</i>	<i>baraya</i>	sprzęt domowy
<i>kärt-</i>	<i>kerči-</i>	krajać, ciąć
<i>yort-</i>	<i>yorči-</i>	jechać konno
<i>tart-</i>	<i>tata-</i>	ciągnąć, wlec.

Wyżej już mówiliśmy o dwu grupach wyrazów, mianowicie o wyrazach zakończonych w tureckim 1° na dwie spółgłoski i 2° na afrykatę *č*, oraz staraliśmy się wykazać, że język mongolski zdradza tendencje do wyzbywania się podobnego wygłosu przez dodawanie na końcu wyrazu po afrykatach przeważnie samogłosek wąskich (*i*, *u*), po innych spółgłoskach — szerokich (*a*, *e*).

Można również zrozumieć ukazywanie się samogłoski w wyrazach tureckich zakończonych na spółgłoski tylnojęzykowe. Jak wiadomo, języki tureckie posiadają w wygłosie zwykle bezdźwięczne (*q*, *k*) i tylko rzadko dźwięczne (*γ*, *g*), w mongolskim zaś odwrotnie, wygłos bywa przeważnie dźwięczny, chociaż i nieco przyciszone. Mogli więc Mongołowie, dążąc do zachowania różnicy między dźwięcznymi a bezdźwięcznymi, dodawać na końcu samogłoskę, dzięki której różnica ta stawała się zupełnie wyraźną.

Wreszcie należy się liczyć z ogólną dążnością języka mongolskiego do wydłużania wyrazów i dodawania w tym celu czy to poszczególnych samogłosek i spółgłosek, czy też całych sylab. Obecnie nie zawsze możemy sobie zdać sprawę ze znaczenia tych dodatkowych elementów, ale niewątpliwie mamy tu zarówno fonetyczne jak i morfologiczne cząstki, pochodzące z różnych okresów języka mongolskiego. Najważniejszym i jednocześnie najbardziej rozpowszechnionym, ale nie stałym, jest element *n* z poprzedzającą samogłoską, który przybierają rzeczowniki, zaimki i inne imiona, i któremu poświęciłem osobny artykuł¹. Oto szereg przykładów:

¹ *Contributions aux études altaïques* IV—V, RO XII (1936), s. 132—142.

tur.	mo.	
<i>baı</i>	<i>bayan</i>	bogaty
<i>küč</i>	<i>küčün</i>	siła, moc
<i>yos</i>	<i>yosun</i>	prawo, zwyczaj
<i>yüz</i>	<i>žisün</i>	barwa, maść, twarz
<i>say</i>	<i>sayın</i>	zdrowy, prawy, dobry
<i>qoı, qoñ</i>	<i>xonın</i>	owca
<i>tuz</i>	<i>dabusun</i>	sól
<i>tay</i>	<i>đabayan</i>	góra, przełęcz
<i>bin, min</i>	<i>minyan</i>	tysiąc
<i>ot</i>	<i>očin</i>	ogień, iskra
<i>oi</i>	<i>oyun</i>	rozum, myśl
<i>muz, buz</i>	<i>mösün</i>	lód.

Istnieją poza tym pierwiastki, które wydłużają się w mongolskim za pomocą elementów niejasnego pochodzenia:

tur.	mo.	
<i>qut</i>	<i>χutuy</i>	szczeście, świętość
<i>ant</i>	<i>andayar</i>	przysięga
<i>qaz</i>	<i>yalayun</i>	gęś
<i>taš</i>	<i>čilayun</i>	kamień
<i>qoš</i>	<i>χošiyun</i>	oddział, »kosz«
<i>at</i>	<i>adayun</i>	koń
<i>yaš</i>	<i>žalayun</i>	młody
<i>äb, äw</i>	<i>egüden</i>	dom, jurta, drzwi
<i>üm</i>	<i>ömüdün</i>	spodnie
<i>qıl</i>	<i>kilyasun</i>	włosień koński
<i>bäl</i>	<i>belkegüsün</i>	talia, stan
<i>toγ-</i>	<i>toγurbi-</i>	rodzić, zaczynać.

Wzdłużeniu analogicznymi sposobami ulegają nie tylko jednozgłoskowe, lecz i dwuzgłoskowe pierwiastki i tematy:

tur.	mo.	
<i>qatıy</i>	<i>χatayı</i>	twardy
<i>qulaq</i>	<i>χulayı</i>	ucho
<i>bızay</i>	<i>birayı</i>	cieleę
<i>yudurıy</i>	<i>niđurıya</i>	pięść

tur.	mo.	
<i>quduruq</i>	<i>χudurya</i>	ogon
<i>köprüg</i>	<i>kögerge</i>	most
<i>taquq, tayuq, </i> <i>tawuq</i>	<i>takiya</i>	kura
<i>yüräk</i>	<i>žirüken</i>	serce
<i>ariγ (ujg.)</i>	<i>ariγun</i>	czysty, święty
<i>qoγuš (ujg.)</i>	<i>χoγosun</i>	próżny
<i>bañg</i>	<i>bañyasun</i>	miasto
<i>qayiz</i>	<i>χayudasun</i>	arkusz papieru
<i>qadaq</i>	<i>χadayasun</i>	gwóźdź
<i>omuz</i>	<i>omoruγun</i>	pierś (u konia).

W ogóle zaś w mongolskim widocznie istniała dążność do wydłużania zarówno jednozgłoskowych jak i dwuzgłoskowych tematów nie tylko za pomocą dodawania samogłosek, lecz także niekiedy i innymi sposobami.

Wspomniana tendencja nie objęła jednak wszystkich tematów i nie może uchodzić za właściwą wyłącznie mongolskiemu. Świadczą o tym następujące grupy przykładów.

Najpierw mamy pierwiastki, które na gruncie mongolskim w jednych wypadkach przybierają samogłoskę w wygłosie, w innych zaś występują w swej pierwotnej formie:

tur.	mo.		mo.	
<i>köp-</i>	<i>köge-</i>	puchnąć	<i>köbke</i>	mech
<i>qaq-</i>	<i>χayu-rai</i>	suchy	<i>χaysa-</i>	schnąć
<i>qan-</i>	<i>χanu-</i>	być zadowolonym	<i>χavya- (< χanya-)</i>	zadowolić.

Wiele tematów jednozgłoskowych zachowało swą pierwotną formę nie tylko w tureckim, ale i w mongolskim:

tur.	mo.	
<i>yıl</i>	<i>žil</i>	rok
<i>bañ</i>	<i>bañ</i>	miód
<i>čaj</i>	<i>čaj</i>	miara, czas
<i>käp</i>	<i>keb</i>	forma
<i>sır</i>	<i>šir</i>	farba
<i>sañ</i>	<i>sañ</i>	tratwa
<i>yoñ</i>	<i>žoñ</i>	droga, szczęście.

Jeszcze częściej występują w jednakowej formie dwuzgłoskowe wyrazy:

tur.	mo.	
<i>qara</i>	<i>χara</i>	czarny
<i>čana</i>	<i>čana</i>	sanie
<i>yaqa</i>	<i>žaxa</i>	kołnierz
<i>qada, qaya</i>	<i>χada</i>	skała
<i>yara</i>	<i>yara</i>	rana
<i>yala</i>	<i>yala</i>	wina, kara
<i>taqa</i>	<i>taxa</i>	podkowa
<i>täkä</i>	<i>teke</i>	koziół
<i>qada-</i>	<i>χada-</i>	wtykać, wbijać
<i>tani-</i>	<i>tani-</i>	poznać
<i>yaxi</i>	<i>žaxgi</i>	nowy
<i>ati</i>	<i>ači</i>	wnuk
<i>böksä</i>	<i>bögse</i>	dolna część korpusu
<i>bökä</i>	<i>böke</i>	silny
<i>qobuz</i>	<i>χuyur</i>	kobza, skrzypce
<i>adaq, ayaq</i>	<i>aday</i>	noga, koniec, dół.

4. Ciekawe zjawisko obserwujemy pod tym względem w języku Czuwaszów. Posiada on, jak wiadomo, dużo cech, które zbliżają go do mongolskiego, i w danym wypadku również znajdujemy tam dużo ogólnotureckich pierwiastków jednozgłoskowych, wydłużonych za pomocą samogłoski lub spółgłoski (-k, -x). Niekiedy nawet czuwaszki idzie dalej niż mongolski, gdyż posiada formy wydłużone, które odpowiadają mongolskim krótkim. Oto szereg przykładów, zaczerpniętych z prac N. Ašmarina i Poppego:

tur.	čuwaś	mo.	
<i>it</i>	<i>yəpə, yipə</i>		pies
<i>ot</i>	<i>udə</i>	<i>otači</i>	trawa (lekarz)
<i>oq</i>	<i>uhə</i>		strzała
<i>sat</i>	<i>sulə</i>	<i>sal</i>	tratwa
<i>tat</i>	<i>tudə</i>	<i>dad-, das-</i>	smak, przyzwyczajając się
<i>äl</i>	<i>alə</i>	<i>alaya</i>	ręka, dłoń
<i>köl</i>	<i>küla</i>		jezioro
<i>bit</i>	<i>připə</i>	<i>bögesün</i>	wesz
<i>üč</i>	<i>wiza</i>		trzy

tur.	čuwaś	mo.	
<i>aı</i>	<i>uɟɐ</i>		miesiąc
<i>bāl (bel)</i>	<i>pillək</i>	<i>belkegesün</i>	stan, talia
<i>qıl</i>	<i>ɟɟɟɟ</i>	<i>kilyasun</i>	włosień koński
<i>bäs (beş)</i>	<i>pillək</i>		pięć
<i>kir</i>	<i>kirək</i>	<i>kkir</i>	brud
<i>tuł</i>	<i>ɟɟɟɟ</i>		wdowa.

Z drugiej strony istnieje w języku czuwaskim sporo wyrazów dwuzgłoskowych, które odpowiadają tureckim i mongolskim formom, wydłużonym za pomocą spółgłoski:

tur.	čuwaś	mo.	
<i>guɟaɟ, qutaɟ</i>	<i>ɟɟɟɟa</i>	<i>ɟuɟɟaɟu</i>	ucho
<i>adaɟ, ayaɟ</i>	<i>ura</i>	<i>adaɟ</i>	noga
<i>quduruɟ</i>	<i>ɟüre</i>	<i>ɟuduruɟa</i>	ogon
<i>inäk</i>	<i>əne</i>	<i>ünien</i>	krowa
<i>topraɟ</i>	<i>ɟɟpra</i>	<i>(toɟosun)</i>	ziemia
<i>barmaɟ</i>	<i>pürne</i>		palec
<i>itäk</i>	<i>abɟ</i>		buty
<i>süwük</i>	<i>şımɟ</i>	<i>čimügen</i>	kość.

Różni badacze (Z. Gombocz, M. Räsänen, Poppe) przypuszczają, że czuwaskie wyrazy tej grupy powstały z form wydłużonych przez zanik końcowych spółgłosek (podług Poppego -ɟ¹), jednakże można wysunąć i inną myśl, a mianowicie, że czuwaskie krótsze formy są bardziej archaiczne, gdy tymczasem w innych tureckich i mongolskich językach otrzymały one różne morfemy. Byłaby to dodatkowa cecha archaiczna z liczby tych, które zachował język czuwaski.

5. Przytoczone wyżej przykłady świadczą, że jednozgłoskowe, pierwiastki turecko-mongolskie przybierały na gruncie mongolskim (a może niekiedy i na tureckim) wszystkie samogłoski, jakie mogą ukazywać się w tej pozycji, a mianowicie *a* ~ *e*, *i*, *u* ~ *ü*, *0* (zero).

Sprawą mongolskich spółgłosek końcowych zainteresował się bliżej w r. 1933 Poppe² i, po zbadaniu 60 przykładów, doszedł

¹ *Чувашский язык II*, Известия Росс. Акад. Наук 1924, s. 310 do 312; tamże inna literatura.

² *UJb XIII* (1933), s. 116—122.

do wniosku, że niektóre pierwiastki mongolskie mogą przybierać w wygłosie różne samogłoski i występować dzięki temu w formach obocznych. W ten sposób znajdujemy u Poppiego dwa pierwiastki o czterech odmianach, 10 pierwiastków o trzech odmianach i 48 pierwiastków o dwóch rozmaitych odmianach. Zjawisko to omawiano już w literaturze. O wymianie poszczególnych samogłosek dość obszernie pisał Władimircov¹ i nawet przytoczył jakąś część przykładów, z których później skorzystał i Poppe. Ja również zestawilem kilka wyrazów dających kompletny zespół oboczności², ale Poppe posunął się w swych przypuszczeniach dalej niż my obaj i wypowiedział myśl, że w języku mongolskim istniała regularna wymiana końcowych samogłosek, którą ujął w dwa szeregi:

$$a \sim u \sim i \sim o$$

$$e \sim \ddot{u} \sim i \sim o$$

Poppe nie jest skłonny uważać samogłoski te za jakieś elementy morfologiczne, ani też za samogłoski łącznikowe; uznaje je raczej za części składowe pierwiastków, a alternację ich tłumaczy sobie, co prawda w bardzo niepewnej formie, względami semajologicznymi, przypisując językowi dążność do tworzenia w taki właśnie sposób szeregu pierwiastków o różnym znaczeniu. Mimo że pełną wymianę ilustrują tylko dwa przykłady, zaś w większości ich ogranicza się ona do dwóch samogłosek, Poppe sądzi, że alternacje, które, według ogólnego poglądu, są obce językom altajskim, cechują właśnie język mongolski, i odgrywają w nim wielką rolę, zbliżając go do języków fleksyjnych.

Przypuszczenia Poppiego wywołują jednak duże zastrzeżenia. Z przytoczonych przez niego przykładów nie wszystkie są pewne, a ponieważ w danym wypadku chodzi o zjawisko, do którego przywiązuje on większą wagę, należałoby dobrze zbadać materiał dowodowy. Już przy pobieżnym przeglądzie wątpliwość budzi około 20 przykładów. Tak np. wyrazy wymienione pod **naya-* i **qaya-* (nr 8 i 9 listy Poppiego) wykazują oboczność nie w pierwiastkach, lecz w sufiksach; wyraz **anda-* (nr 10) jest obcego pochodzenia; pod **nabu-* (nr 26) zebrał autor wyrazy

¹ *Срасс. грамм.*, s. 20 (§ 113), 317—323 (§§ 170—173).

² *Contributions aux études altaïques* A—B, CO 2 (1932), s. 9—12.

o tak różnym znaczeniu, jak: 'zittern, Blatt, Sprößling'; pod **nawi-* (nr 38) — 'Friede, Fest, Ehrlichkeit, Partei'; pod **ede-* (nr 47) — 'gesund, Herr, Hab und Gut' itd. Poza tym 15 przykładów zawiera pierwiastki z samogłoską na końcu i bez niej, a więc tworzą alternację *sui generis*.

W ten sposób materiał dowodowy znacznie się redukuje, i obecnie cała ta sprawa nie przedstawia się imponująco, mimo twierdzenie autora, iż ilość przykładów można znacznie powiększyć.

Ponad to Poppemu nie udało się ustalić, w jaki sposób mogło powstać omawiane zjawisko i jak język je wykorzystał.

W podobnych warunkach trudno się zgodzić, że jest to jakieś osobliwe zjawisko, dla którego analogii należy szukać w językach fleksyjnych. Można raczej przypuszczać, że mamy tu do czynienia po prostu z tym samym wydłużeniem pierwiastków za pomocą fonetycznych i morfologicznych elementów, o których była mowa wyżej i które dają te same szeregi samogłosek, jakie ustalił Poppe na podstawie swych przykładów.

Formy i pochodzenie sufiksów oraz ich gniazda

Jak powiedziano wyżej, sufiksy przybierają różne odmiany i postacie, zmieniając zarówno swoje samogłoski jak i spółgłoski. Przyjrzyjmy się bliżej tym zmianom, zaczynając od samogłosek.

1. Dotychczasowe badania nad wokalizmem języków altajskich stwierdzają, że, według wszelkiego prawdopodobieństwa, istniał w nich mniej więcej jednakowy, regularny zespół samogłosek. Wszędzie było osiem samogłosek, które się dzieliły na kilka odpowiadających sobie par:

	tyłne		przednie	
	niewargowe	wargowe	niewargowe	wargowe
szerokie	<i>a</i>	<i>o</i>	<i>ä (e)</i>	<i>ö</i>
wąskie	<i>i</i>	<i>u</i>	<i>i</i>	<i>ü</i>

Taki regularny system samogłoskowy nie był zjawiskiem oderwanym, lecz pozostawał w związku z ogólną dążnością języków altajskich do unormowania zespołów samogłosek w poszczególnych wyrazach.

Pierwiastki, pierwsza sylaba wyrazów altajskich, mogły zawierać każdą z wymienionych samogłosek, ale przy dodawaniu sufiksów ujawniała się tendencja do uzgodnienia samogłosek sufiksów z pierwszą, pierwiastkową. Naturalnie, najprostszym rozwiązaniem tego zadania byłoby użycie pierwszej samogłoski we wszystkich następnych sylabach i nie można powiedzieć, aby taki sposób był całkiem obcy językom altajskim; w pewnym stopniu stosują go sąsiednie języki paleoazjatyckie oraz języki japoński i koreański, i zapewne ich wpływom zawdzięczają swoje istnienie podobne objawy w językach tunguskich, zwłaszcza mandżurskim. Można również znaleźć pewne ślady w innych językach altajskich, przede wszystkim w tureckich, gdzie istnieją grupy sufiksów z sześciu postaciami samogłoskowymi (a nawet z ośmiu, jeżeli uwzględnimy rzadsze postacie z *o* ~ *ö*), chociaż obecnie już zróżniczkowanymi w swej roli. Są to jednak tylko ślady, które dają pole dla różnych domysłów, faktycznie zaś w znanych nam językach altajskich znajdujemy inne sposoby uzgodnienia samogłosek w poszczególnych wyrazach. Zależą one od dwóch czynników fizjologicznych: atrakeji podniebiennej (palatalnej) i atrakeji wargowej (labialnej); pierwsza wymaga, aby samogłoski w jakimś wyrazie były albo przednie albo tylne, druga zaś, aby były wargowe albo niewargowe. Pierwszą regułę stosowano z całą bezwzględnością, ale za to druga znalazła już znacznie słabszy oddźwięk i poszczególne języki stosują ją w mniejszym lub większym stopniu w ten sposób, że w jednym wyrazie mogą ukazywać się po wargowych samogłoskach w różnych wypadkach niewargowe i odwrotnie. W praktyce współdziałanie obydwu czynników doprowadziło do powstania dwóch grup sufiksów; każda grupa obejmuje sufiksy o czterech postaciach samogłoskowych, dwóch wargowych i dwóch niewargowych:

	wargowe	niewargowe
szerokie	<i>o</i> <i>ö</i>	<i>a</i> <i>ä(e)</i>
wąskie	<i>u</i> <i>ü</i>	<i>i</i> <i>i.</i>

Najwyraźniej to się zarysowuje w językach tureckich, gdzie mamy sufiksy w postaciach szerokich: *-lar* ~ *-lär* ~ *-tor* ~ *-lör*, i wąskich: *-sîn* ~ *-sin* ~ *-sun* ~ *-sün*.

Podobna budowa sufiksów mogła istnieć tylko do czasu, póki nie nastąpiły komplikacje w systemie 8 samogłosek. Mianowicie,

jak zobaczymy niżej (w rozdziale o atrakcji wargowej), w różnych częściach obszaru językowego altajskiego uległo ograniczeniu użycie aż czterech samogłosek: *o*, *ö*, *i*, *ü*, które przestały występować w sufiksach. Rzecz naturalna, że odbiło się to ujemnie na regularności sufiksów. Tam, gdzie ograniczeniu uległy szerokie samogłoski wargowe (*o* ~ *ö*), tj. w większości języków tureckich, powstał nowy typ sufiksów, mianowicie sufiksy o jednej odmianie w dwóch postaciach z samogłoskami *a* ~ *ä*, np. *-lar* ~ *-lär*. W językach zaś, które utraciły jeszcze inne samogłoski (*i*, *ü*), został rozbity dawny skład sufiksów nie tylko szerokich, ale i wąskich, i języki te przeszły na sufiksy prawie wyłącznie o jednej odmianie w dwóch postaciach, np. *-nar* ~ *-ner*, *-ču* ~ *-čü*, i nawet o jednej postaci: *-ki*. Należą tu głównie języki mongolskie i tureckie Turkiestanu Wschodniego oraz gwary miejskie (ziranizowane) języka uzbeckiego.

2. Zmiany nagłosu spółgłoskowego sufiksów nie mają powszechnego charakteru, lecz zwykle ograniczają się do poszczególnych dialektów lub ich zespołów w obrębie bądź jednej grupy języków altajskich, bądź różnych. Zmiany dokonują się głównie pod wpływem wygłosu pierwiastka lub tematu i są wynikiem asymilacji progresywnej lub dysymilacji. W niektórych dialektach działa również asymilacja regresywna. Przeobrażeń, jakim ulegają poszczególne sufiksy w różnych dialektach, omawiać tu nie będziemy, ale przyjrzymy się najbardziej charakterystycznym zmianom nagłosowej spółgłoski sufiksu.

a) Wymiana dźwięcznych z bezdźwięcznymi jest szeroko rozpowszechniona we wszystkich językach altajskich i dotyczy przeważnie par spółgłosek: *γ* — *q*, *g* — *k*, *d* — *t*, a także *ž* — *č*. Obserwujemy ją we wszystkich językach mongolskich (głównie *d* — *t*, *ž* — *č*), chociaż zabytki starego piśmiennictwa wykazują pod tym względem dość znaczne wahania; następnie w wielu dialektach tureckich (głównie *γ* — *q*, *g* — *k*) oraz w niektórych językach tunguskich, przede wszystkim północnych (głównie *d* — *t*, *ž* — *č*, *g* — *k*). Odmiany bezdźwięczne spotyka się tam względnie rzadko gdyż tematy tunguskie z bezdźwięczną spółgłoską końcową są w ogóle nieliczne, a mandżurskiemu, który prawie nie zna spółgłoskowego wygłosu, opisane zjawisko jest zupełnie obce.

b) Wymiana spółgłosek $q(\chi)$, γ , t z k , g , l odbywa się w ten sposób, że pierwsze występują w wyrazach o samogłoskach tylnych, drugie zaś — w wyrazach o samogłoskach przednich. Wymiana ta jest właściwa wszystkim językom altajskim, chociaż tu i ówdzie istnieją nieduże odchylenia, zwłaszcza w stosunku do t i l .

c) Przejście: $l(l) > n$, d , t dokonuje się w niektórych językach tureckich, głównie w syberyjskich, urjanchajskim, i jakuckim: $l(l)$ pozostaje po samogłoskach (w jakuckim także po l , l), ale przechodzi: w n po nosowych spółgłoskach (m , n , ν), w d po dźwięcznych spółgłoskach (w jakuckim po r , g , w urjanchajskim po l , l , γ , g) lub w t po wszystkich bezdźwięcznych spółgłoskach. W językach kirgiskim i kazachskim, w dialektach zachodnio-syberyjskich i w niektórych nadwołżańskich t ulega wymianie w bardziej ograniczonym zakresie, mianowicie z d i t : d po spółgłoskach dźwięcznych, zaś t po bezdźwięcznych; po samogłoskach l pozostaje.

Dialekty wschodnie (Turkiestan Wschodni), a także południowe i zachodnie opisanej wymiany nie znają. Z nimi pod tym względem zgodne są języki mongolskie, gdzie jedynie w drodze wyjątku obserwujemy przejście: $l, l > n$ (po spółgłoskach nosowych), np. kałm. *emne-* (zamiast *emle-*) 'leczyć'. Język kumycki zastępuje d przez n także po spółgłoskach nosowych: *ondan > onnan* 'od tego', *kimdä(n) > kimnā(n)* 'od kogo'.

d) Przejście $n > d$, t realizuje się we wspomnianych wyżej północnych dialektach tureckich, głównie w sufiksach genetivu i accusativu: *-nīν ~ -niν* i *-nī ~ -ni*, które przybierają w odpowiednich warunkach fonetycznych formy: *-dīν ~ -diν*, *-tīν ~ -tiν* i *-dī ~ -di*, *-tī ~ -ti*.

e) Wymiana m z b , p w językach północnych tureckich (urjanchajski, kirgiski, kazachski, altajski i inne) działa w ten sposób, że m występuje po samogłoskach dźwięcznych, p po bezdźwięcznych; np. sufiks pytajny ma trzy odmiany: *-mī*, *-bī*, *-pī*.

f) Wymianę b z $\gamma \sim g$, y obserwujemy w mongolskim literackim języku w sufiksie dzierżawczo-zwrotnym *-ban*, *-γan*, *-yan* i instrumentalis *-bar*, *-γar*, *-yar*.

g) Wymiana r z n , t , t stanowi właściwość głównie języków tunguskich; podlegają jej przeważnie sufiks participium czasu teraźniejszego *-ri* i cecha aorystu *-ra*: *-rī*, *-ra* po samogłoskach

i spółgłoskach dźwięcznych (*g, w, r, y*), *-li, -ta* po *l*, *-ni, -na* po spółgłoskach nosowych i *-ti, -ta* po spółgłoskach bezdźwięcznych (*k, p, t, s*). W języku Czuwaszów sufiksy locativu, ablativu i perfectum mają dwie formy *-ra, -ran, -rəm* (po samogłoskach i spółgłoskach prócz *l, n, r*) i *-ta, -tan, -təm* (po *l, n, r*).

h) Takąż właściwością języków tunguskich jest wymiana *s(h)* z *n* (rzadziej także z *d*) po *n, z* po *l* (cecha liczby mnogiej) i z *r* (cecha liczby mnogiej). Podlegają jej sufiksy dzierżawczo-osobowe 2. osoby: *-si(-hi), -ni(-di), -li, -ri; -sun(-hun), -nun(-dun), -tun, -run*¹.

Przy rozważaniu kombinatoryjnych zmian sufiksów należy pamiętać, że spółgłoski dźwięczne posiadające odpowiedniki bezdźwięczne w wygłosie, a więc w danym wypadku na końcu tematu, wymawia się zwykle z bardzo osłabionym drganiem strun głosowych i tylko w niewielu dialektach spotykamy prawdziwie dźwięczne spółgłoski, np. *z* w różnych językach tureckich. Ciekawe, że nawet sonant *r* ulega przygluszeniu, i w niektórych językach, np. w mongolskim (niekiedy także w kazachskim i kirgiskim), nie zawsze wywołuje w sufiksach zmiany, jakie zachodzą pod wpływem poprzedniej dźwięcznej spółgłoski: mo. *ger-te* 'w domu' (zamiast **ger-de*).

W językach tureckich początkowa spółgłoska sufiksu ulega niekiedy zupełnemu zanikowi. W najbardziej charakterystycznej formie występuje to zjawisko w dialektach południowych, w których zanika ogólnotureckie *q*: dativus *-qa* > *-a*, participium perfecti *-qan* > *-an*.

Połączone działania harmonii samogłoskowej oraz wymiana spółgłosek sprawiają, że sufiksy występują w wielu odmianach i postaciach, które często bardzo znacznie różnią się między sobą. Szczególnie liczne są odmiany w językach tureckich; np. sufiks *-tar*, który, jak widzieliśmy, pod wpływem harmonii spółgłoskowej przybiera dwie odmiany i cztery postacie, może wskutek wymiany spółgłoski *l* przybrać dalsze cztery odmiany (*-tar, -nar, -tar, -dar; -lär, -när, -tär, -där; -tor, -nor, -tor, -dor; -lör, -nör, -tör, -dör*), tj. 8 odmian głównych lub 16 postaci (przednich i tylnych). Tak

¹ А. Ф. Бойцова, *Категория лица в эвенкийском языке*. Под редакцией В. П. Андреевой-Георг и В. И. Цинциус (Научно-Исследовательская Ассоциация Народов Севера им. П. Г. Смиловича), Ленинград, Москва 1940, s. 101—117.

więc sufiksy altajskie mogą posiadać od jednej odmiany z jedną postacią do 8 odmian z 16 postaciami. Przeto nie są one elementem stałym, ale mogą przybierać dużo form, z których każda występuje w odpowiednich warunkach fonetycznych. Jednolitość tych form zapewnia nie tyle ich struktura dźwiękowa, ile ich rola semantyczna. Pewne granice dalszemu rozdrabnianiu sufiksów zakresła jedynie ta okoliczność, że musi się ono odbywać tylko w ramach czy to szerokich czy wąskich samogłosek.

3. Jakie może być pochodzenie sufiksów? Sprawy tej nie badano specjalnie i przedstawić jej na razie nie można w ostatecznej formie. Wszakże już obecnie możemy stwierdzić, że mamy tu do czynienia z elementami różnego pochodzenia, które jedynie w odniesieniu do pewnych z nich można ustalić z mniejszą lub większą pewnością.

Przedewszystkiem istnieją sufiksy pierwotne, które powstały zupełnie tak samo, jak i pierwiastki wyrazów. Tu należą przede wszystkim sufiksy w postaci bądź jednej tylko spółgłoski, jak np. *m*, *b*, *t*, *d*, *č*, *š*, *z*, *q* (*k*), *γ* (*g*), *l*, *r*, *y*, najliczniej reprezentowane w językach tureckich, bądź też jednej samogłoski: *i*, *u*, *a*. Takie sufiksy mogły przybrać na drodze czysto fonetycznej samogłoski lub spółgłoski; to cechuje głównie język mongolski gdzie widzimy np.:

- <i>γa</i> (- <i>ge</i>)	zamiast tur.	- <i>γ</i> (- <i>g</i>)
- <i>ka</i> (- <i>ke</i>)	„	„ - <i>q</i> (- <i>k</i>)
- <i>či</i>	„	„ - <i>č</i>
- <i>ba</i>	„	„ - <i>b</i> .

Do liczby pierwotnych należy również duży odsetek sufiksów typu: *cv*, *vc*, *cvc*. W językach tunguskich mają przewagę sufiksy złożone z sylab otwartych: *v*, *cv*. Typ *cvc* jest tam mało rozpowszechniony, a końcowym elementem w sufiksach tego typu jest przeważnie *-n* (*-tān*, *-nan*, *-nun* itp.).

Obok sufiksów pierwotnych występują sufiksy pochodne. Są one różnych typów, ale im forma jest prostsza, tym trudniej coś powiedzieć o ich pochodzeniu, a przede wszystkim trudniej ująć je w osobne grupy. Jednakże można tu ustalić drogi rozwoju, które prowadzą do wyrazów samodzielnych: wyraz samodzielny staje się enklityką i zrazu nie podlega harmonii samogłoskowej, na-

stępnie podporządkowuje się jej i staje się normalnym sufiksem. W językach altajskich znajdujemy różne stadia tego procesu gramatyzacji.

a) W podany sposób powstają sufiksy z wyrazów posilkowych (przeważnie czasowników). Można tu odróżnić dwa wypadki.

Z drugiego, tj. posilkowego wyrazu wydziela się pierwiastek lub jakąś jego część i ten wyodrębniony element przechodzi do roli sufiksu. Takie pochodzenie przyjmuje się ogólnie dla mandżursko-tunguskiego sufiksu *-na ~ -ne ~ -no*, który tworzy czasowniki ze znaczeniem 'odejść, aby coś zrobić', tudzież dla ma. sufiksu *-ngi*, który urabia czasowniki ze znaczeniem 'posłać, aby coś zrobić'. Pierwszy powstał od czasownika *vene- ~ gene-* 'odchodzić, ruszać w drogę', drugi — od *uugi-* 'posyłać'. Według Zacharova¹, tak samo należy objaśnić powstanie ma. sufiksu kauzatywno-pasywnego *-bu* (od czasownika *bu-* 'dawać').

W innych wypadkach czasownik posilkowy zlewa się z odpowiednią formą czasownika głównego tak ściśle, że sufiks lub w ogóle koniec głównego czasownika i część czasownika posilkowego przekształcają się w sufiks, który zastępuje użycie wyrazu pomocniczego. Np. w języku kałmuckim połączenie typu: *abči bāwa* (mo. *abču bayiba*) 'wciąż brał' lub *sūži bāwa* (mo. *sayužu bayiba*) 'wciąż stał' zlały się w jedną całość: *abčāwa* i *sūžāwa*, z której wyodrębniono sufiks *-čā, -žā*, tworzący continuativa i zastępujący użycie czasownika pomocniczego *bā-* (mo. *bayi-* 'być, stać'). Z połączeń typu *abči okāwa* (mo. *abču orkiba*) 'wziął do reszty', *kelži okāwa* (mo. *keležū orkiba*) 'powiedział do końca', powstały formy *abčəkwa* i *kelčəkwa* i z nich wyłonił się sufiks *-čək, -čk*, który tworzy czasowniki oznaczające ukończenie czynności² i zastępuje czasownik pomocniczy *orki-* 'rzucić'.

W podobny sposób powstał także mandżurski sufiks *-nži*, tworzący tematy czasownikowe o znaczeniu przyjścia dla wykonania jakiejś czynności: *atame žimbi* > **alamžimbi* > *alanžimbi* 'przyjść, żeby powiedzieć', tudzież tureckie sufiksy: (kirgiski) *-(a)ta ~ -(e)ta*, pochodzący od czasownika *yat-* 'leżeć': *bara yatat* > *baratat* 'idzie', *kele yatat* > *keletat* 'przychodzi' i (ana-

¹ *Граммуха*, s. 159 (§ 130).

² Kotwicz, *Onym*², s. 227—228 (§§ 199—200).

tolijski) *-yor*, pochodzący od czasownika *yor-*, o którym będzie mowa w innym miejscu.

b) Drugą grupę tworzą przysłówki miejsca i czasu, które we wszystkich językach altajskich wykazują dążność do przeobrażenia się w sufiks, ale proces ten znajduje się przeważnie w początkowym stadium. W języku kałmuckim do tej grupy należą przysłówki (forma literacka): *doro* (mo. *doura*) 'w dole', *dēre* (mo. *degere*) 'w górze', *tała* 'strona, w stronę', *dotoro* 'wewnątrz', które występują w żywej mowie jako enklityki *dor*², *dēr*², *tał*, *dołr*¹.

c) Wreszcie mamy poszczególne wyrazy, które również przechodzą stopniowo do roli sufiksów. Oto przykłady z języków tureckich.

Rzeczownik *čay* 'miara, czas' staje się enklityką *ča*, *ša* nie podlegającą zrazu harmonii samogłoskowej, następnie podporządkowuje się tej zasadzie i staje się sufiksem *-ča* ~ *-čā* (nawet *-čo* ~ *-čö*) itd.

Copula samodzielna *tur*, *dur* 'stoi, jest' przekształca się w niezmienną enklitykę *tur*, *dur* albo *tir*, *dīr*, po czym podlega działaniu harmonii samogłoskowej, tworząc sufiks o czterech postaciach; następnie traci końcowe *-r* lub *-r* z poprzedzającą samogłoską i redukuje się do form *-tu*, *-du*, *-tī*, *-dī*, *-to*, *-do* lub nawet (w kirgiskim i altajskim) do *-t*.

Postpozycja *birlä(n)* 'razem z, z' przechodzi następującą ewolucję: *birlä(n)* > *bilä(n)*, *mlä(n)*, *mnä(n)* itd.

Języki mongolskie dostarczają także podobnych przykładów.

W kałmuckim mamy zaimek-przysłówek o znaczeniu potwierdzającym: *mön*, *min*, *mən* > *mṇ* > *ṇ*. Istnieje przypuszczenie, że wyraz *yumṇ* (< mo. *yayuma*) 'coś' również przekształca się w podobny sufiks *-imṇ* > *-mṇ* > *-ṇ* i występuje na końcu form czasownikowych na *-dol*, *-ksy*, *-x'* ~ *-k'*, mniej więcej w takimże znaczeniu, ale jest mało prawdopodobne, ażeby zaimek pytajny czy nieokreślony mógł być użyty dla potwierdzenia. Należy raczej sądzić, że w obydwóch wypadkach mamy jednakowy element powstały z zaimka *mön* 'ten sam', którego używa się także jako przysłówka 'tak samo, rzeczywiście, właśnie' i jako copuli 'rzeczywiście jest, jest'².

¹ *Ibid.*, s. 194—195 (§ 170).

² *Ibid.*, s. 276—278 (§§ 246—247), 328—329 (§ 307).

Wspomniany wyżej rzeczownik *čay* funkcjonuje w języku mongolskim jako sufiks aequativu (*-čaya ~ -čege*, kałm. *-cā ~ -cā*).

Badaczy nie mało interesował turecki sufiks *-daš*, który tworzy od rzeczowników rzeczowniki ze znaczeniem 'towarzysz, współnik w czymś'. Na ogół znajduje się on jeszcze w stadium enklityki nie podlegającej harmonii samogłoskowej, ale tu i ówdzie występuje w dwóch postaciach *-daš ~ -dāš*, a w kirgiskim ma już pełny zespół odmian fonetycznych *-daš, -taš, -laš* z odpowiednimi dwunastu postaciami¹.

O jego etymologii wypowiedzieli się W. Radloff, C. Salemann, Bang, J. Deny, Poppe. Wymienieni badacze zgadzają się, że sufiks *-daš* został wydzielony z samodzielnego wyrazu, ale różnią się między sobą na temat jego natury i pochodzenia. Jedni uważają, że *daš* wydzielono bądź z rzeczownika *adaš* 'współimiennik, towarzysz', który ma stanowić połączenie dwóch rzeczowników: *at* 'imię' i *āš* 'towarzysz' (Radloff²), bądź z wyrazu *adaš*, który ma być rzeczownikiem dewerbalnym (na *-š*) od czasownika **aša* > *ada-* (= ma. *ada-* 'przystosowywać się, stanowić towarzystwo'; Poppe)³ lub *ata-* 'nazywać' (Deny⁴).

Salemann⁵, Bang⁶ i J. Németh⁶ za punkt wyjścia dla swoich przypuszczeń przyjęli połączenie locativu rzeczownika *yoł* z rzeczownikiem *āš*: *yołda + āš* 'towarzysz w drodze' > *yołdaš*. Nieco później Bang zmodyfikował swoją hipotezę, uznał bowiem za możliwe traktować wyraz *yołdaš* jako pochodny (na *-š*) od czasownika *yołda-*⁷.

¹ Батманов, *Грамм. кург. яз.* II, s. 12.

² Radloff, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, N. F. (St.-P. 1897), s. 54—55.

³ Поппе, *Монгольские этимологии*, Доклады Росс. Академии Наук — В, 1925, s. 19.

⁴ *Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli)*, Paris 1921, s. 347 (§ 546), ods. 1.

⁵ Poglądy Salemanna i Németha streszcza Кононов (А. Н. Кононов, *Грамматика турецкого языка*, Академия Наук СССР, Институт Востоковедения, Москва, Ленинград 1941, s. 64, ods. 1).

⁶ *Studien zur vergleichenden Grammatik der Türksprachen*, Sitzungsberichte d. Preuß. Akad. d. Wiss., philos.-hist. Kl., 1916, XXXVII, s. 925.

⁷ *Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut*, IV. Brief: *Das privative Suffix -süz*, UJb VII (1927), s. 41, ods. 3.

Jak więc widzimy, rozbieżność poglądów jest dość znaczna, a dowody, które przytaczają wspomniani uczeni, nie są zbyt przekonujące. Toteż na razie należy zachować dużą rezerwę wobec prób etymologii sufiksu *-daš*. Zasluguje jednak na uwagę, że niemal wszyscy badacze wyprowadzają nasz sufiks od wyrazu samodzielnego. Wyrazu *äš*, *iš* 'towarzysz' można doszukiwać się także w innych wypadkach, np. *ḡanīš* 'żona chana (krymskiego)', dosłownie 'towarzyszka chana', *bikāš* 'żona księcia', dosłownie 'towarzyszka beja'¹.

Funkcję morfologiczną przypisuje się innemu wyrazowi turekiemu, mającemu podobne brzmienie, ale inne znaczenie. Jest nim mianowicie *iš* 'czyn, praca', od którego ma pochodzić sufiks *-š*, tworzący rzeczowniki od czasowników².

Jeszcze V. Thomsen wypowiedział zdanie, że turecki sufiks genetivu *-iṣ ~ -iṣ*, *-niṣ ~ -niṣ* powstał od rzeczownika *nāṣ*, 'rzecz, przedmiot' (*nāṣ > -niṣ > -iṣ*); myśl tę przyjęli K. Grønbech i Dmitriev. Jednakże można jej przeciwstawić inne przypuszczenie (V. A. Bogorodickij, Kotwicz), a mianowicie, że pierwotne *-iṣ* rozwinęło się w *-niṣ* na drodze fonetycznej, podobnie jak sufiks accusativu *-i ~ -i > -ni ~ -ni*, i hipotezy tej nie można pominąć, gdyż zbliża ona tureckie sufiksy wymienionych przypadków do mongolskich³.

Dzięki temu, że do poszczególnych pierwiastków można dodawać po kilka sufiksów, nieraz dwa lub nawet trzy sufiksy o zbliżonym znaczeniu kojarzą się przez częste użycie tak ściśle między sobą pod względem fonetycznym i semantycznym, że tworzą jakby nowy, jedno- lub nawet dwuzgłoskowy morfem. Takimi są np. mo. *-ḡda*, *-tča*, *-ḡsan*, *-ḡtun*, *-mši* obok *-da*, *-ča*, *-san*, *-tun*, *-ši*; mo. *-ḡsayar*, tung. *-nasat* powstały z trzech elementów: *ḡ + san + ḡar*, *na + sa + t*. Osobną grupę tworzą tu złożone sufiksy deklinacji podwójnej, jak mo. *-dača*, tur. *-ḡaru*, tungus. *-kta*, *-kli*, *-dula*, *-duli*, *-t(i)ki*, *-git* (*-giži*) i szereg innych.

W ogóle można przyjąć za niemal pewną regułę, że sufiksy, które mają w nagłosie dwie spółgłoski albo składają się z dwóch sylab, są elementami złożonymi.

¹ Kotwicz, CO 2, s. 47—48.

² Поливанов, *op. c.*, s. 1201.

³ Kotwicz, RO XII (1936), s. 128—132.

4. Jak widzieliśmy, sufiksy altajskie występują w licznych odmianach, które nieraz trudno na podstawie tylko formy zewnętrznej utożsamić jedne z drugimi. I na odwrót, różne sufiksy wykazują niekiedy pewne zgodności fonetyczne i semantyczne, tak że przy bliższych badaniach odnosi się wrażenie jakiegoś wspólnego ich pochodzenia. Najczęściej daje się to zauważyć w sufiksach, które różnią się między sobą tylko szerokością swoich samogłosek; np. *-ra* z jednej strony i *-rī*, *-ru* z drugiej, wyrażają jednakowo stosunki przestrzenne, ale pod różnymi względami: *-ra* — w stanie spokoju, *-rī*, *-ru* — w stanie ruchu w jakimś kierunku. Podobną wymianą wąskich i szerokich samogłosek należy, być może, tłumaczyć fakt, skądinąd mało zrozumiały, że niektóre ogólnotureckie odmiany wąskie sufiksów posiadają w języku jakuckim odpowiednik szeroki, np. sufiks posiadania *-līy*, sufiks kauzatywny *-tīr*, *-tur* mają w jakuckim odmiany *-lax*, *-tar* itp.

Są jednak i liczniejsze grupy sufiksów, zróżniczkowane na innych podstawach. Mając np. jednakowe spółgłoski lub bliskie im warianty, różnią się one nie tylko samogłoskami, lecz i dodatkowymi (w wygłosie) spółgłoskami, jak *r*, *n*, *ī*, *k*, *g*, a łączy je jakaś wspólna idea, chociaż również w pewnym zakresie zróżniczkowana. Tu należą, między innymi, sufiksy, które wyrażają ideę zbiorowości czy mnogości albo ideę posiadania; grupują się one wokół elementu *ī*, który odgrywa tu rolę jakby podstawy («pierwiotka») kilkunastu morfemów.

Pewne podobieństwa można stwierdzić nawet w sufiksach należących do różnych kategorii morfologicznych, np. imiennych i czasownikowych, mimo że te kategorie są w zasadzie zupełnie różne. Szereg przykładów umieszczono niżej. Jednakże takie zestawienie wymaga dużej ostrożności. Oto np. Radloff stwierdził zbieżność sufiksu czasowników wzajemnych *-š* z takimże sufiksem tworzącym rzeczowniki od tematów rzeczownikowych¹. Myśl, że mamy tu jeden sufiks, A. Zajączkowski przyjął bez zastrzeżeń². Tymczasem porównanie z morfemami mongolskimi wykazuje, że tureckiemu rzeczownikowemu sufiksowi *-š* odpo-

¹ Radloff, *op. c.*, s. 57—58.

² *Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodniokaraïmskim*, Kraków 1932, s. 169 (§ 4).

wiada na gruncie mongolskim -t, zaś czasownikowemu -š; jak sądzi G. J. Ramstedt, — -čaya, lub może raczej -ča¹, czy, jak chce Poppe, -tča².

Na opisanie zjawisko dawno zwrócono uwagę. Z nowszych badaczy można tu wymienić Banga, który w różnych swych pracach, zwłaszcza zaś w *Turkologische Briefe*, zgromadził sporo materiału. Jednakże pierwszą, zakrojoną na szeroką skalę, próbę zestawienia obszernego materiału morfologicznego w jedno gniazdo dał, jak wiadomo, dopiero Deny. Mianowicie próbuje on śmiało wyprowadzić z jednego źródła niemal wszystkie sufiksy czasownikowe, które zaczynają się od spółgłosek q, k (a nawet γ, g), albo które utraciły ten nagłos i obecnie w różnych dialektach, a przede wszystkim w anatolijsko-tureckim, zaczynają się od samogłoski³. Tym wspólnym źródłem ma być sufix -qai, -qü; od niego też Deny wyprowadza różne odmiany ze spółgłoskami bezdźwięcznymi i dźwięcznymi i z samogłoskami szerokimi i wąskimi, czy też bez spółgłosek początkowych, a tylko z samogłoskami, przy czym końcowe -i miało stanowić element niestały i tworzyć formy o znaczeniu rozkazu, konieczności, możliwości, zamiaru i czasu przyszłego; wśród pochodzących od niego sufiksów, najważniejszym, zdaje się, jest sufix gerundium czasu teraźniejszego -a z odmianami.

Podobną hipotezę wysunął swego czasu gramatyk turecki Abd-ur-Rahman-efendi i, na początku swej kariery naukowej, Deny uważał ją, jak sam wyznaje, za bardzo ryzykowną⁴, ale z biegiem czasu zmienił zdanie i poświęcił w swej gramatyce sporo miejsca na jej uzasadnienie. Nie ograniczając się nawet do tej jednej hipotezy, rzucił Deny myśl o możliwości istnienia związków między sufiksami, grupującymi się dokoła -qai a sufiksami, opierającymi się na podobnym morfemie czasownikowym -qan. Jednakże uczynił to w bardzo ostrożny sposób, zdając sobie

¹ *Zur Verbstammbildungslehre der mongolisch-türkischen Sprachen*, JSFOu XXVIII₃ (1912), s. 29—32.

² *К консонантизму алтайских языков*, Доклады Росс. Академии Наук — В, 1924, s. 43—44.

³ *Grammaire*, s. 920—939 (§§ 1342—1343), 1000—1012 (§§ 1393—1396).

⁴ *Op. c.*, s. 923.

sprawę z zasadniczej różnicy semantycznej obu morfemów: bowiem *-qaŋ* określa czynności pożądane czy możliwe, a w ogóle przyszłe, zaś *-qan* — czynności przeszłe¹. W dziesięć lat później na tę samą drogę szerokich zestawień morfologicznych wkroczył także Zajaczkowski. Co prawda, ograniczył się on do sufiksów słowotwórczych, ale za to poddał badaniom nie tylko morfemy grupujące się dokoła spółgłosek tylnojęzykowych, lecz i wszystkich innych, jakie nadawały się do tych lub owych zestawień².

Obaj ci autorzy oparli się głównie na materiale zaczerpniętym z jednego języka: pierwszy — z anatolijsko-tureckiego, drugi — z zachodnio-karaimskiego, ale obaj uwzględnili w szerokim zakresie również inne języki i dialekty tureckie. Dużo poczynionych przez nich zestawień i wypowiedzianych myśli można przyjąć bez zastrzeżeń, ale na ogół posuwają się oni w swych wywodach dalej, niż na to pozwala obecny stan badań turkologicznych. Poza tym wywody ich winny być sprawdzone na danych języków altajskich, w których znajdujemy wiele z pośród omówionych przez obu autorów sufiksów. Badania w tym kierunku podjęli Ramstedt i Poppe. Pierwszy zestawił sufiksy czasownikowe (słowotwórcze i fleksyjne) języków tureckich i mongolskich, uwzględniając tu i ówdzie dane języków tunguskich³. Poppe zaś omówił mongolskie i tureckie sufiksy imienne (słowotwórcze)⁴. Przesądzać ostatecznie wyniki tych badań trudno, ale już obecnie można zauważyć, że nie wszystkie wywody dadzą się utrzymać. W tych warunkach wydaje się bardziej wskazane ograniczyć zestawienie do węższych rozmiarów i zbadać mniejsze grupy morfemów, za to bardziej zwarte i jednolite pod względem fonetycznym i semantycznym. Podobne grupy sufiksów, powiązanych wspólnym pochodzeniem od jednej podstawy, można byłoby nazwać gniazdami sufiksów przez analogię do gniazd wyrazów, pochodzących od jednego pierwiastka a zespolonych jakąś wspólną ideą.

Niżej podajemy dość obszerny wykaz gniazd sufiksów, nie dążąc jednak do wyczerpania przedmiotu. Niektóre z gniazd omó-

¹ *Op. c.*, s. 1011 (§ 1396).

² W cytowanej wyżej (s. 37, ods. 2) rozprawie.

³ *Über die Konjugation des Khalkha-Mongolischen*, MSFOu XIX (1902); *Zur Verbstammbildungslehre*.

⁴ *Die Nominalstammbildungssuffixe im Mongolischen*, KSz XX (1927), s. 89—126.

wiono specjalnie w osobnych rozdziałach, inne zaś mają służyć jedynie dla ilustracji istniejącego w tej dziedzinie stanu rzeczy. Dotyczy to gniazd sufiksów, między którymi związek jest bądź oczywisty lub udowodniony przez różnych badaczy, bądź też na razie nie może być poparty żadnymi dowodami.

Imię.

Sufiksy o podstawie:

l — wyrażają ideę zbiorowości czy mnogości oraz ideę posiadania. Najważniejszym przedstawicielem jest (tur.) *-lîy* i jego odmiany (fonetyczne i znaczeniowe) w różnych tureckich i innych altajskich językach¹.

**δ* — również wyrażają ideę zbiorowości czy mnogości:

cecha liczby mnogiej tur.	-z, -s
mo.	-d, -s
tung.	-r.

d —

sufiks dativu-locativu

tur.-mo., ma. *-da* (*-ta*; w ma. tylko *-de*)
mo.-tung. *-du* (*-tu*, prócz tung.)

sufiks ablativu (elativu)

tur. *-dan* (*-tan*)
tur. (ujg.) *-dîn* (*-tîn*)

przymiotniki o znaczeniu: 'znajdujący się gdzieś, w czymś' mo. *-du* (> *-ži*).

ča (< *čay* 'miara czasu') —

sufiks czy enklityka miary, wzoru lub sposobu

tur. *-ča* (*-ža*)

aequativus mo. *-čayā* (kałm. *-cā*)

część składowa sufiksu czasowników podobieństwa

tur. *-čuġa* (*-žuġa*)

tur. *čüġa* (*-žiġa*).

¹ Zob. niżej, s. 86—93.

č, s — posłużyły do tworzenia końcówek: deklinacyjnej i koniugacyjnej

sufiks elativu mo. -č*a*
 ma. -č*i*

sufiks conditionalu ma. -č*i*
 tur. -s*a*
 mo. -s*u*.

Czasownik.

Sufiksy o podstawie:

ld, nd —

sufiksy czasowników wzajemnych

mo. -l*da*
mo. -l*du*
tung. -l*dī*
tung. (gold) -n*da*
ma. -n*du*
tung. (gold) -n*dī*.

γ(g) + voc., q(k) + voc. —

sufiks czasowników kanzatywnych i pasywnych

mo. -γ*a*, -tγ*a*
mo. -γ*ul*
tur. -q*ır* (-γ*ır*).

t(d) —

sufiks czasowników kauzatywnych i pasywnych

tur. -t
tur. -t*ır* (-d*ır*)
mo. -d*a*, -γd*a*
mo. -č*i* (< *-t*i*).

-a —

sufiks czasowników duratywnych tur., mo. (buriat. -ā).

-q*a*, -γ*a* (tur.), -γ*a* > -ā (mo.) —

sufiks optativu.

-a, -i (tur.), -γ*a* (mo.) —

sufiks gerundium praes. (tur.)

- sufiks participium imperf. (mo.).
 -*qa*, -*qai* (tur.) -*qai* (mo.) —
 sufiks participium możliwości (tur.)
 " form rozkazujących (mo.).
 -*di*, -*diq* (tur.), -*day* (mo.) —
 sufiks participium perfect. (tur.)
 " nomen usus (partic. perf.) (mo.).
 -*yu* > -*ū*, -*w* (tur.), -*yu* (mo.) —
 sufiks bezokoliczników (infinitivus II) i imion
 wyrażających stan (tur.)
 " przymiotników (mo.);
 wchodzi w skład:
 sufiksów oznaczających działacza i narzędzie czyn-
 ności tur. -*yučī*
 -*yuč*
 mo. -*yuł*
 -*jur*.
 -*qä*, -*qu*, -*qä*-*yu* (tur.), -*χu* (mo.) —
 sufiks rzeczownikowy i przymiotnikowy o różnym
 znaczeniu (tur.)
 " nomen futuri (mo.);
 wchodzi w skład:
 sufiksów rzeczownikowych i przymiotnikowych
 o różnym znaczeniu tur. -*qän*
 -*qič*
 -*qur*
 sufiksu nomen futuri mo. -*χun*
 -*χui*
 sufiksów przymiotników oznaczających stan lub
 skłonność mo. -*yar*
 -*gir*.
 -*qač* (tur.), -*yad* (mo.) —
 sufiks gerundium perfecti.
 -*yati*, -*ālu* (tur.) —
 sufiks gerundium oznaczającego cel (supinum) lub
 początek czynności ('od chwili', 'od czasu').
 r —
 sufiks aorystu tur. -*r*
 " praesens tung. -*ra*

sufiks participium praes. ma. *-ra*

tung. *-ri*

" supinum mo. *-ra*

" gerundium uprzedzającego mo. *-run*.

p, b —

sufiks gerundium uprzedzającego tur. *-p(-b)*

" gerundium perfecti ma. *-fi*

-pi (rzadko)

" indicativu perfecti mo. *-ba*.

ma — posłużyło do utworzenia sufiksów różnych form, głównie imiennych czasownika, jak: participia (niekiedy także gerundia), bezokoliczniki, a nawet rzeczowniki:

tur. *-ma, -maq, -madin, -magsiz(in), -yma*

mo. *-ma, -maq, -maqča, -mači, -mar, -mał, -msar*

ma. *-me*

tung. *-mā*.

Przysłówki i partykuły.

Sufiksy o podstawie:

r — wyrażają stosunki przestrzenne i czasowe

sufiks oznaczający miejsce i czas w stanie spokoju
(‘gdzie?’ ‘kiedy?’) tur., mo. *-ra*

sufiks oznaczający miejsce w stanie ruchu (‘dokąd?’
‘w jakim kierunku?’) tur., mo. *-ru*
tur. *-rī*.

l — o tym samym znaczeniu

sufiks wyrażający miejsce i czas w stanie spokoju
tur., ma., tung. *-la*

sufiks wyrażający miejsce w stanie ruchu (‘jaką
drogą?’ ‘kędy?’) tung. *-li*.

m, b — posłużyły do stworzenia następujących sufiksów, które odpowiadają partykułom innych języków i mają znaczenie

ogólniające tur., mo. *-ma*

tur., mo. *-ba*

mo. *-bar*

-mar

tung. *-māt, -māti*

pytajne	tur. <i>-mu</i>
	<i>-mī</i>
	<i>-bu</i>
	mo. (kałm., buriat.) <i>-b (-m)</i>
przeczące	tur. <i>-ma</i> .

Na zakończenie tego rozdziału można dodać, że również pierwiastki altajskich czasowników posiłkowych układają się w gniazda:

tur. *bar* 'jest, istniejący, byt, istnienie'
mo. *buŋ* 'jest'

tur. *ä-, är-, i-* 'być'
mo. *a-* 'być, istnieć'
ma., tung. *o-, ō-* 'być, stać się, uczynić'.

Wyrazy i części mowy

1. Pierwiastki altajskie czy to same, czy też łącznie z sufiksami są samodzielnymi wyrazami, które posiadają określone znaczenie. Według tego znaczenia dadzą się podzielić na grupy, odpowiadające częściom mowy języków indoeuropejskich. Zupelnej i całkowitej zgodności jednak tu nie ma, ale można przypuszczać, że istniejące obecnie różnice dawniej były znacznie większe i że przeto w dalszej ewolucji wyrównają się w większym lub mniejszym stopniu. Prawdopodobnie w jakimś okresie rozwoju języków altajskich tylko pewne grupy wyrazów, które oznaczały konkretne przedmioty lub wyraźne ruchy, posiadały określony pod względem semantycznym charakter; inne zaś mogły różniczkować się w zależności od swego położenia w zdaniu, jak to bywa w językach analitycznych. Wskutek tego niektóre części mowy nie dość wyraźnie odcinały się od siebie pod względem formalnym, ale z biegiem czasu ewolucja stopniowo przeprowadziła linię demarkacyjną i to głównie za pomocą elementów morfologicznych.

W sprawie traktowania pierwiastków języki tunguskie znacznie odbiegają od innych języków altajskich, zachowując jak gdyby bardziej pierwotny stan rzeczy. Przede wszystkim nie odróżniają one pierwiastków i tematów niesamodzielných: wszystkie mogą przybierać sufiksy, zarówno słowotwórcze jak i flek-

syjne, zależnie od znaczenia, jakie im pragnie nadać mówiący. Zgodnie z tym, jeszcze nie nastąpiło w dostatecznie wyraźny sposób ich zróżniczkowanie na części mowy, nawet na rzeczowniki i czasowniki (podobnie jak w angielskim). Na podstawie badań nad morfologią tunguską odnosi się wrażenie, że każdy pierwiastek czy temat, pozostając niezmiennym, może przybierać sufiksy zarówno imienne (deklinacyjne) jak i czasownikowe (koniugacyjne); np. *čuka* może podlegać deklinacji lub koniugacji. W pierwszym wypadku ma znaczenie imienia: 'trawa, zielony', w drugim — czasownika: 'paść się na trawie'. Widocznie *čuka* oznacza ogólne pojęcie zieloności i dopiero po przybraniu tego czy innego sufiksu konkretyzuje się semantycznie. Ale naturalnie często musiało się zdarzać, że ten lub ów pierwiastek miał zupełnie konkretny charakter imienia lub czasownika. W takich wypadkach już od samego początku istniało pewne zróżniczkowanie, ale dopiero dodanie tego lub innego sufiksu sprawę tę posunęło dalej.

Następstwem takiego stanu rzeczy musiało być z jednej strony wczesne powstanie w językach altajskich większej ilości sufiksów, a z drugiej ich zróżniczkowanie: jedne sufiksy tworzyły formy wyrazów, właściwe pojęciu imion (słowotwórcze i deklinacyjne), inne — pojęciu czasowników (słowotwórcze i koniugacyjne). Jednakże i w tym stadium nie nastąpiła ostateczna dyferencjacja ani pierwiastków czy tematów, ani też samych sufiksów. I jedne i drugie, zależnie od potrzeby, mogły przybierać zarówno imienne jak i czasownikowe znaczenie, jednakże to się zdarzało już znacznie rzadziej i tylko nowe sufiksy posuwały sprawę zróżniczkowania dalej. To samo działo się i w następnych stadiach słowotwórstwa.

W tych warunkach jest zupełnie naturalne, że formy czasownikowe (z wyjątkiem rozkazującej) posiadają charakter imienny, a języki tunguskie i tureckie mają bardzo mało tzw. verba finita, używanych tylko na końcu zdań głównych czy niezależnych, gerundia zaś przybierają nieraz różne sufiksy zaimkowe. Jedynie język mongolski posiada pewną ilość prawdziwych verba finita oraz gerundiów nieodmiennych, używanych w zdaniach zależnych. To każe przypuszczać, że wszystkie języki altajskie przeszły przez stadium rozwoju, które odzwierciedlają jeszcze obecnie języki tunguskie.

Należy tu jednak zaznaczyć, że powyższy obraz przedstawia stan rzeczy tylko w ogólny czy nawet schematyczny sposób i że w poszczególnych działach morfologii nawet języków tunguskich, już istnieje mniej lub więcej wyraźne zróżniczkowanie, przy czym ujawniają się rozbieżności między poszczególnymi dialektami. W każdym razie o podziale wyrazów tunguskich na części mowy można mówić tylko z daleko idącymi zastrzeżeniami. Szczególną zaś uwagę trzeba zwrócić na to, że tunguskie nagie pierwiastki i tematy, bez sufiksów fleksyjnych, występują jedynie w charakterze imion; jako czasowniki zaś zawsze muszą posiadać odpowiedni sufiks nawet w trybie rozkazującym, który w innych językach altajskich żadnych sufiksów nie przybiera.

Co się tyczy języków tureckich i mongolskich, to w nich obecnie występują trzy grupy wyrazów; imiona, czasowniki i partykuły (nie licząc onomatopej o charakterze czysto pomocniczym). Podstawą podziału jest znaczenie, które pozwala bez większych wątpliwości zaliczyć poszczególny wyraz do tej lub innej grupy. Ponadto pierwsza i druga grupa posiadają jeszcze własne zespoły sufiksów, które pełnią określone funkcje tylko w obrębie danej grupy; trzecia grupa w zasadzie nie podlega odmianom morfologicznym i własnych sufiksów nie posiada.

Istnieją wskazówki, że także sufiksy ulegały i w dalszym ciągu ulegają, choć zapewne w wolniejszym tempie, podobnej ewolucji, jak pierwiastki albo wyrazy, mianowicie, że dawniej, jak się zdaje, ilość sufiksów była znacznie mniejsza, ale posiadały one bardziej nieokreślony charakter i rola ich różniczkowała się w zależności od pierwiastka; w niektórych jednak wypadkach mogły pomagać w tworzeniu różnych kategorii gramatycznych w obydwu, a nieraz i w poszczególnych grupach. Ślady tego stanu rzeczy znajdujemy we wszystkich językach altajskich, w szczególności zaś w mandżursko-tunguskich, które w większym, niż inne języki, stopniu, jak się zdaje, odzwierciedlają dawniejszy okres rozwojowy.

Dla ilustracji podajemy tu szereg przykładów zarówno z dziedziny pierwiastków lub tematów samodzielnych, jak i sufiksów.

Na pierwszym planie umieszczamy pierwiastki i tematy, które występują bądź w roli rzeczowników, bądź czasowników, nie przybierając żadnych elementów morfologicznych.

Najmniej podobnych pierwiastków i wyrazów zachowali Mongołowie, ale oto kilka przykładów z ich języka literackiego:

<i>šinži</i>	cecha, obserwować
<i>baɣu</i>	łyk, brać łyk wody
<i>adxu</i>	garść, brać w garść
<i>aɣu</i>	krok, kroczyć
<i>asɣa</i>	kopalnia, rozsypać, wylać ¹ .

Nieco więcej przykładów dostarczają języki tureckie; oto szereg wyrazów kirgiskich:

<i>toɣ</i>	uczta, nasycić się
<i>oɣ</i>	wgłębienie, zrobić wgłębienie
<i>ač</i>	głodny, głodować
<i>köč</i>	koczowisko, koczować
<i>tün</i>	oddech, oddychać
<i>qoš</i>	para, parzysty, dołączyć, podwoić
<i>on</i>	prawy, odpowiedni, udać się, mieć powodzenie
<i>tīt</i>	szczapa, rozłupywać
<i>iq</i>	kierunek z wiatrem, iść z wiatrem ² .

Dużo przykładów można zacytować z języka mandżurskiego:

<i>aya</i>	deszcz, pada (o deszczu)
<i>bono</i>	grad, pada (o gradzie)
<i>ya</i>	mgła, tuman, wznosić się (o mgłę)
<i>yanži</i>	wieczór, zapadać (o wieczorze)
<i>use</i>	ziarno, nasienie, siać
<i>ufa</i>	mąka, mleć
<i>narya</i>	brona, bronować
<i>oxoto</i>	garść, brać w garść
<i>nuqa</i>	cierń, kolec, kłóc
<i>nukte</i>	koczowisko, koczować
<i>qamni</i>	wąwóz, zacieśniać
<i>kutule</i>	sługa, prowadzić (konie)
<i>weile</i>	sprawa, вина, czynić

¹ Поппе, Советское Востоковедение I, s. 152.

² Батманов, Часті речи, s. 15—16, К. К. Юдахин, Киргизско-русский словарь, Москва 1940, s. vi.

<i>dube</i>	koniec, kończyć się
<i>sula</i>	wolny, być wolnym
<i>bołyo</i>	czysty, oczyszczać
<i>ałsi</i>	korzystać, pomoc, pomóc.

Omawiane zjawisko jest najbardziej rozpowszechnione w językach północno-tunguskich. Tylko dla ilustracji podajemy tu kilka przykładów:

<i>in</i>	życie	<i>inmī</i>	żyć
<i>iugin</i>	chlód	<i>iuginmī</i>	ostygnać
<i>sagdan</i>	starość	<i>sagdanmī</i>	starzeć się
<i>čuka</i>	trawa	<i>čukamī</i>	paść się na trawie
<i>xumte</i>	okruchy	<i>xumtemī</i>	kruszyć
<i>kolto</i>	pięść	<i>koltomī</i>	bić pięścią ¹ .

W wypadku odwrotnym, gdy od czasownika należy przejść do rzeczownika, temat czasownikowy nie zawsze staje się samodzielny rzeczownikiem. W wielu wypadkach przybiera on sufiksy imienne. Oto przykłady:

<i>sokomī</i>	czyrpać	<i>sokowun</i>	czyrpak
<i>xurgumī</i>	rozcierać, mleć	<i>xurguwun</i>	żarna
<i>ulēmī</i>	kopać	<i>ulēwun</i>	łopata
		<i>ulegēr</i>	jama ¹ .

Osobną grupę stanowią pierwiastki i tematy, które posiadają nieokreślony, czy raczej niezróżniczkowany charakter i nie występują jako wyrazy samodzielne. Dopiero przez dodanie sufiksów imiennych albo czasownikowych powstają samodzielne imiona lub czasowniki, przy czym nie zachodzi potrzeba zaznaczenia specjalnymi sufiksami przejścia od jednej części mowy do drugiej. Z tej grupy do najbardziej rozpowszechnionych we wszystkich językach altajskich należą wyrazy, określające wzajemne położenie w przestrzeni przedmiotów, stosunek jednych do drugich, albo ruch od jakiegoś przedmiotu w tym lub owym kierunku. Np. mongolski temat *dege-*, oznaczający ogólnie: 'górna część, wierzch', samodzielnie nie występuje, ale jest podstawą dla licznych wyrazów,

¹ Василевич, *Эвенкийско-русский (тунгусско-русский) словарь*, Москва 1940, s. vv.

urabianych z pomocą sufiksów: *dege-re* 'w górze, na nad'; *dege-dü* 'górnny, wyższy, lepszy'; *dege-gši* 'do góry'; *deg-de-* 'podnieść się do góry'; *dege-ži* 'ofiara z pierwszej części jadła, najlepsza częśćka'. Mamy więc tu rzeczowniki, przymiotniki, czasowniki, przysłówki i postpozycje, które utworzono bezpośrednio od tematu. Na osobne zaznaczenie zasługuje fakt, że podobnie nieokreślone tematy mają niektóre zaimki pytajne i wskazujące; tematy te mogą być rozszerzane z pomocą sufiksów *-r* i *-w* o znaczeniu miejscowym: tung. *a-* (*aw-*) 'jaki? jak?', *i-* (*ir-*) 'który? gdzie?', *ä-* (*äw-, är-*) 'ten, tu'; *ta-* (*tar-*) 'tamten, tam'.

Najczęściej używane tematy tego typu w różnych językach altajskich omówimy niżej.

Poza tą grupą istnieją jeszcze inne tematy niesamodzielne, rozpowszechnione głównie na gruncie tunguskim. Oto kilka przykładów:

a) Tematy o znaczeniu czasowym. Tu należą określenia pór roku, dnia i nocy itp. Od tematów tworzy się bezpośrednio rzeczowniki, przymiotniki, przysłówki i czasowniki:

tuge pojęcie, stan zimy

<i>tuge-ni</i>	(ma. <i>tuweri</i>) zima
<i>tuge-mi</i>	nastaje zima
<i>tuge-sik</i>	odzież zimowa
<i>tuge-ptin</i>	zapasy żywności na zimę
<i>tuge-žek</i>	leże zimowe
<i>tuge-r</i>	zimowy

boło pojęcie, stan jesieni

<i>boło-ni</i>	(ma. <i>bołori</i>) jesień
<i>boło-mi</i>	nastaje jesień
<i>boło-žekit</i>	leże jesienne
<i>boło-r</i>	jesienny

dołbo pojęcie pory nocnej

<i>dołbo-ni</i>	(ma. <i>dołbori</i>) noc
<i>dołbo-mi</i>	nastaje noc
<i>dołbo-r</i>	północny ¹ .

¹ Василевич, *Словарь*, s.v. r.

b) W językach mandżursko-tunguskich istnieją inne osobliwości, na które dotychczas nie zawsze zwracano uwagę.

W języku mandżurskim przymiotniki, występując w roli rzeczowników, przybierają sufiks *-nge* (nie podlegający prawu harmonii samogłoskowej) albo partykuły *ninge* czy *ba*¹.

ončo 'szeroki', *ončonge*, *ončo ninge*, *ončo ba* 'szerokość; to co jest szerokie; ten, który jest szeroki

amba 'wielki', *ambange*, *amba ninge* 'wielkość; to co jest wielkie; ten, który jest wielki'

saiŋ 'dobry', *saiŋ ninge*, *saiŋ ba* 'dobroć; to co jest dobre; ten, który jest dobry'.

Również participia mandżurskie, jeżeli mają być użyte w roli rzeczowników, przybierają sufiks *-nge* lub partykułę *ba*:

yabure 'chodzący', *yaburenge* 'chodzenie; fakt, że ktoś chodzi; ten, kto chodzi', *yabure ba* 'chodzenie'

yabuŋa 'ten, który poszedł', *yabuŋange* 'fakt, że ktoś poszedł; ten, kto poszedł', *yabuŋa ba* 'pójście'

tuwara 'patrzący', *tuwarange* 'patrzenie; to, na co się patrzy; ten, kto patrzy', *tuwara ba* 'patrzenie'

tuwaŋa 'ten, który spojrział', *tuwaŋange* 'fakt, że spojrział; to, na co spojrział; ten, kto spojrział', *tuwaŋa ba* 'popatrzenie'.

c) Nazwy pokrewieństwa. Nazw tych Tungus używa prawie wyłącznie tylko w połączeniu z sufiksem dzierżawczym, który określa, o czyjego krewnego mu chodzi². W ten sposób od ogólnego tematu *ami*, oznaczającego 'ojca', ale samodzielnie nie używanego, powstają wyrazy: *amiw*, *amis*, *amin* 'mój, twój, jego ojciec'. Gdy jednak Tungus zwraca się bezpośrednio do jakiegoś swego krewnego, używa odpowiedniego tematu bez sufiksu, ale ze specjalnym akcentem, który jakby zastępuje sufiks i nadaje tematowi charakter wołacza.

Ta grupa wyrazów stanowi ciekawy przyczynek do dziejów morfologii altajskiej. Należy przypuszczać, że, obok terminologii pokrewieństwa, istnieją i inne grupy pojęć, które mówiący konkretnie uświadamia sobie jedynie w połączeniu z sufiksami dzierżawczymi lub jakimiś innymi. Tu mogą wchodzić w rachubę nie

¹ Захаровъ, *Грам.матика*, s. 76 (§ 44), 80 (§ 50, 2), 114 (§ 86), 116 (§ 93), 117—118 (§ 96), 188—190 (§§ 160—162), 322 (§ 230, 6).

² Василевич, *Очерк*, s. 31, ods. 2.

tylko terminy pokrewieństwa, ale i części ciała, przedmioty domowego użytku itp. Nie jest więc wykluczone, że końcowe *-n*, które występuje bardzo często w rzeczownikach altajskich, zwłaszcza zaś mongolskich, stanowi właśnie sufiks 3. osoby. W każdym razie jest to okoliczność, która, jak się zdaje, potwierdza moje przypuszczenie o jego pochodzeniu¹.

d) Najliczniejszą grupę stanowią czasowniki tunguskie. Ich nagich tematów na ogół nie używa się jako wyrazów samodzielnych (zob. wyżej, s. 46).

W językach mongolskich znajdujemy również dużą ilość wyrazów pochodnych, utworzonych od pierwiastków i tematów nie używanych samodzielnie. Są to przeważnie rzeczowniki zbiorowe. Można je podzielić na kilka grup, w zależności od sufiksów, które je tworzą.

a) Wyrazy z sufiksem *-yun ~ -gün*; niektórym z nich w dialektach archaicznych (średnio-mongolski, tj. zabytki w piśmie *'phags-pa* i w transkrypcji chińskiej, monguor, dagurski) i w tureckim odpowiadały formy bez tego sufiksu:

mo.	monguor	dagur	tur.
<i>čilayun</i>			<i>taš</i> kamień
<i>yalayun</i>			<i>qaz</i> gęś
<i>adayun</i>			<i>at</i> tabun koni
<i>xošiyun</i>	<i>quoše</i>		<i>qoš</i> oddział wojska, »kosz«
<i>šibayun</i>	<i>šū</i>		ptak
<i>xuruyun</i>	<i>xuri</i>		palec
<i>niruyun</i>	<i>nuru</i>		kręgosłup, grzbiet
<i>barayun</i>		<i>baran</i>	prawy, zachodni.

b) Wyrazy z sufiksem *mo. -yana ~ -gene*; są to przeważnie nazwy drobnych istot i roślin rosnących w masie:

<i>xuluyana</i>	mysz
<i>batayana</i>	mucha
<i>gedegene</i>	bąk
<i>türgene</i>	owad (ślepak)
<i>xayirayana</i>	czajka

¹ RO XII (1936), s. 132—142.

<i>kögülžirgene</i>	gołąb
<i>χarayana</i>	krzew stepowy
<i>attaryana</i>	krzew stepowy
<i>bölžirgene</i>	poziomki, truskawki
<i>žedegene</i>	kościanki (jagody).

c) Wyrazy z sufiksem *-sun ~ -sün*; oznaczają one rośliny i istoty żyjące gromadami, przedmioty złożone z drobnych cząstek, płyny itp.:

<i>ebesün</i>	trawa, siano
<i>deresün</i>	burzan
<i>χulusun</i>	sitowie
<i>buryasun</i>	wiklina
<i>uliyasun</i>	topola
<i>olirsun</i>	dzika jabłoń
<i>mayitasun</i>	czeremcha
<i>narasun</i>	sosna
<i>bögesün</i>	wesz
<i>žiyasun</i>	ryba
<i>nuyusun</i>	kaczka
<i>görügesün</i>	dziki zwierz
<i>aduyusun</i>	zwierzę domowe
<i>elesün</i>	piasek
<i>toyosun</i>	kurz, pył
<i>ünesün</i>	popiół
<i>dabusun</i>	sól
<i>darasun</i>	wino
<i>čisün</i>	krew
<i>nilbusun</i>	lza
<i>šilüsün</i>	ślina
<i>širbüsün</i>	ścięgna
<i>sormusun</i>	rzęsy
<i>nuryyasun</i>	welna
<i>ürgesün</i>	kolce u roślin
<i>kilyasun</i>	włosień (koński)
<i>batyasun</i>	miasto.

d) Nazwy przedmiotów o kształtach zaokrąglonych i zwartych zwykle występujących zbiorowo, z sufiksem *-čay ~ -čeg*:

<i>burčay</i>	groch
<i>boyorčay</i>	kluski, ciastka
<i>bodončay</i>	ziemniaki
<i>χoyorčay</i>	grono (winnej latorośli)
<i>tojurčay</i>	środek (kwiatu), szyszka
<i>bomborčay</i>	kula (piłka), bomba
<i>moyotčay</i>	kłębek, kula
<i>tegelčeg</i>	czworobok
<i>χayirčay</i>	szkatułka
<i>yungirčay</i>	siodło juczne.

Sufiksy *-yana ~ -gene* i *-čay ~ -čeg* są znane i na gruncie tureckim, ale tam występują jako zwykłe morfemy przy tematach używanych samodzielnie, nadając im znaczenie zdrobniałe lub pieśczośliwe. Sufiks *-γun ~ -gün* można zestawzić z tureckim sufiksem *-γun ~ -gün* (w wyrazach *iniyigün, atquγun*), który, według K. Grønbecha, jest archaiczną cechą collectivów¹.

Wreszcie należy tu uwzględnić liczebniki mongolskie, które również tworzy się od tematów samodzielnie nie używanych. To samo dotyczy w pewnym stopniu i liczebników innych języków altajskich, zwłaszcza tureckich.

Przechodzimy teraz do sufiksów, które mają jednakową budowę fonetyczną, ale różnią się zakresem stosowania i, co za tym idzie, znaczeniem. Oto przykłady z mongolskiego języka literackiego.

Imiona	Czasowniki
	<i>-luya ~ -lüge</i>
comitativus	perfectum
	<i>-γuŋ ~ -göl</i>
nomen actoris et instrumenti	verba causativa
	<i>-γad ~ -ged</i>
numeralia distributiva	gerundium perfecti

¹ *Der türkische Sprachbau* I, Kopenhagen 1936, s. 59—60.

por. jeszcze:

-sun ~ -sün

Imiona

nomina denominalia:

aduyusun (< *aduyun*) 'bydło'*ayurasun* (< *ayura*) 'sprzęt
domowy'

Czasowniki

nomina deverbalia:

kögesün 'piana' (< *köge-*
'wzdymać się')*šigesün* 'mocz' (< *šige-* 'od-
dawać mocz')*sakiyułsun* 'strażnik, stróż'
(< *sakiyuł-* 'kazać strzec')

-či

nomen actoris

nomen actoris = participium
praesentis: -γči ~ -gči

-ra ~ -re

verba denominalia:

mayura- 'osłabnąć' (< *mayu*
'zły')*öncire-* 'osierocić' (< *önečin*
'sierota')

verba deverbalia:

ebdere- 'zepsuć się' (< *ebde-*
'zepsuć'¹).

Podobne sufiksy można znaleźć i w językach mandżursko-tunguskich:

a) ma. -či tworzy ablativus-elativus w deklinacji rzeczowników i tryb warunkowy w koniugacji czasowników;

b) tung. -*kakū* (~ -*kēkū* ~ -*kōkū*) i -*māt* (~ -*mēt* ~ -*mōt*) służą — pierwszy do wzmocnienia tematów rzeczownikowych (-*kākūn* ~ -*kēkūn* ~ -*kōkūn*) i czasownikowych (-*kākūt* ~ -*kēkūt* ~ -*kōkūt*), a drugi do uogólnienia (przeważnie przy negacji);

c) ma.-tung. -*ra* ~ -*re* ~ -*ro* urabia rzeczowniki i czasowniki oznaczające stan.

2. Przejście pierwiastka z jednej części mowy do drugiej (np. pierwiastek rzeczownikowy staje się bazą dla czasownika lub odwrotnie) oznacza się normalnie jakimś sufiksem. Stąd mamy podział sufiksów na imienne, tworzące imiona od czasowników, i czasownikowe, tworzące czasowniki od imion. Sufiksy czasownikowe są mniej liczne i bodaj najstarszymi z nich są -*ta* ~

¹ Советское Востоковедение I, s. 152.

-le(~*-lo*), który tworzy czasowniki czynne (activa), oznaczające czynność wykonywaną z pomocą jakiegoś przedmiotu, i *-ra* ~ *-re*(~*-ro*) który tworzy czasowniki bierne (neutra), wyrażające przyswojenie lub nabycie jakiegoś przymiotu. Znajdujemy je w szerokim użyciu we wszystkich językach altajskich. Z biegiem czasu zyskały one i pewien odcień specjalny, zwłaszcza w językach mongolskich, i służą niekiedy dla urabiania — pierwszy czasowników przechodnich, drugi zaś nieprzechodnich. Tak np. od licznych onomatopej, oznaczających wzmożone ruchy, *-la* i *-ra* tworzą równoległe pary czasowników przechodnich i nieprzechodnich:

<i>supu</i> ruch wyrwania	<i>supula-</i> wyrwać	<i>supura-</i> wyrwać się,
lub wyjmowania		wyleźć
<i>ɣaya</i> ruch łamania	<i>ɣayala-</i> łamać	<i>ɣayara-</i> złamać się.

Natomiast liczba imiennych sufiksów jest znacznie większa i zapewne od samego początku były one bardziej zróżniczkowane. Na pierwszym planie stały, prawdopodobnie, te, które oznaczały samą czynność, czy to w trakcie wykonywania, czy też w formie bezpośrednich jej wyników. Pod tym względem obserwujemy mniejszą zgodność między językami: tureckie posługują się sufiksami *-q* ~ *-k*, *-m*, *-š*; mongolskie — *-l*, *-γ* ~ *-g*, *-ya* ~ *-ge*, *-m*; mandżurskie, a w pewnej mierze i tunguskie — *-n*. Obok nich występują sufiksy o znaczeniu bardziej konkretnym i specjalnym (osoba działająca, przedmioty podlegające czynności, miejsce wykonania, narzędzie itp.).

W ten sposób powstała w językach altajskich zasadnicza warstwa wyrazów, należących do kategorii imion i czasowników: mamy tu z jednej strony wyrazy pierwiastkowe, z drugiej zaś pochodne, odimienne czy odczasownikowe. Na drugim planie słowotwórstwo odbywa się już w obrębie czy to imion, czy to czasowników, tj. z pomocą sufiksów powstają nowe imiona od imion i nowe czasowniki od czasowników; tworzy się tematy, które można nazwać wtórnymi. Przy dalszym zróżniczkowaniu pojęć przybierają one nowe sufiksy, i w każdym stadium słowotwórstwa, dzięki sufiksom, tematy czasownikowe mogą przechodzić do kategorii imion, imienne zaś do kategorii czasowników.

Wszystkie samodzielne wyrazy podlegają odmianom, deklinacji (imiona) i koniugacji (czasowniki), które dokonuje się z pomocą sufiksów mniej więcej tak samo zbudowanych jak sufiksy

morfologiczne. O nich będzie mowa w osobnych rozdziałach. Sufiksy fleksyjne tym się tylko różnią od słowotwórczych, że dodaje się je po tych ostatnich, ale bezpośrednio po nich.

Przy jednym pierwiastku może występować kilka sufiksów tak słowotwórczych jak i fleksyjnych, ilość ich, teoretycznie nieograniczona, zależy jedynie od zakresu pojęć i ich odcieni, jakie mają lub mogą oddawać poszczególne wyrazy.

Każdy sufix posiada z reguły tylko jedno znaczenie, oddaje jakieś określone pojęcie czy jego odcień, albo tworzy jakąś określoną kategorię gramatyczną. Sufiksów o skomplikowanej roli, tj. służących do oddawania różnych pojęć i kategorii, tak rozpowszechnionych w językach indoeuropejskich, języki altajskie nie posiadają. W ogóle każdy sufix w zasadzie można łatwo wyodrębnić z całości i ustalić dokładnie jego znaczenie. Jednakże w praktyce i jedno, i drugie niekiedy napotyka na trudności, gdyż rozwój języka, zamieranie jednych form i powstawanie innych z nowymi sufiksami, różnice dialektyczne, a wreszcie oddziaływanie postronne zaciemniają obraz rozwoju wyrazów i ich form.

3. O ile czasowniki tworzą, jak i w innych językach, jednolitą część mowy, i tylko niektóre ich formy (participia) przybierają pewne cechy imienne, o tyle kategoria imion wykazuje dużą różnorodność, toteż od dawna zaczęło się różniczkowanie i podział ich na grupy, które odpowiadają mniej więcej tym samym częściom mowy języków indoeuropejskich (rzeczowniki, przymiotniki, zaimki i liczebniki). Już w obecnym stanie języków altajskich znajdujemy we wszystkich tych częściach mowy obszerne grupy wyrazów, które zupełnie się zróżniczkowały i nie wychodzą poza zakres odpowiednich kategorii. Pod tym względem nie są zupełnie ściśle twierdzenia wypowiedziane w ostatnich czasach przez różnych badaczy, jakoby np. wszystkie rzeczowniki mogły być używane jako przymiotniki i odwrotnie; istnieją bowiem tak konkretne i zarazem specjalne grupy wyrazów, które już się ostatecznie zróżniczkowały. Jednakże należy przyznać, że we wszystkich częściach mowy można wydzielić grupy wyrazów, których rzeczywiście jeszcze dotychczas wolno używać jako różnych części mowy. Wśród rzeczowników taką grupę stanowią wyrazy oznaczające materiał i wymiar, które w pewnych warunkach

przybierają właściwości przymiotnikowe; wśród przymiotników zaś — wszystkie wyrazy oznaczające jakość lub przynależność, które również w określonych wypadkach występują jako rzeczowniki. Co zaś się tyczy zaimków i liczebników, to poszczególne wyrazy, a nawet całe grupy (np. zaimki osobowe) posiadają charakter rzeczownikowy, inne zaś (np. liczebniki porządkowe) — przymiotnikowy.

Ten podział wszystkich wyrazów, należących do kategorii imiennych części mowy, na rzeczownikowe i przymiotnikowe ustalił się w językach altajskich nie tylko drogą syntaktyczną, ale i w sposób formalny. Mianowicie, gdy wyrazy te występują w zdaniu jako podmiot, orzeczenie lub przydawka (nie tylko przy rzeczownikach, ale, jak zobaczymy dalej, i przy czasownikach) nie przybierają żadnych oznak morfologicznych, i o rzeczownikowej czy przymiotnikowej ich roli decyduje szyk zdania; natomiast użyte jako przedmiot lub okolicznik, przybierają odpowiednią końcówkę deklinacyjną, i sama jej obecność świadczy już o rzeczownikowej funkcji.

Podobną rolę pełnią również sufiksy dzierżawcze, a tam, gdzie ich nie ma, odpowiednie formy zaimków osobowych lub enklityki:

kałm. *zatū* 'młody', *zatūmŋ* 'moja młodość, mój młodziemiec', *zatūčŋ* 'twoja młodość, twój młodziemiec', *zatūni* 'jego młodość, jego młodziemiec'

mo. *sayin* 'dobry', *sayin minu* 'moja dobroć', *sayin činu* 'twoja dobroć', *sayin inu* 'jego dobroć'.

Naturalnie najczęściej używa się sufiksu 3. osoby. Niekiedy nawet można dostrzec jakby dążność do przekształcenia go w osobny sufiks rzeczownikowy z zanikiem, w większym lub mniejszym stopniu, pierwotnego charakteru dzierżawczego. Bardzo daleko posunęły się pod tym względem języki mongolski i czuwaski. Z form *inu* i *anu* powstał w żywych dialektach mongolskich sufiks *-ni*, który mongoliści, poczynając od A. Попова i Бобровникова, uważają za cechę podmiotu¹. W czuwaskim tak poważny badacz, jak Ašmarin, wyodrębnia nawet osobną

¹ А. Поповъ, *Грамматика калмыцкого языка*, Казань 1847, s. 298 (§ 51); А. Бобровниковъ, *Грамматика монгольско-калмыцкого языка*, Казань 1849, s. 78 (§ 144); Советское Востоковедение I, s. 155—156.

kategorię przymiotników opatrzonych sufiksem 3. osoby i występujących ze znaczeniem rzeczownikowym ('ten, który jest'): *uzał* 'zły', *uzalli* 'ten, który jest zły'¹.

Jako osobną grupę można wymienić przymiotniki i odpowiadające im wyrazy, które oznaczają pewien zespół przedmiotów wyróżniających się z większej całości, dzięki posiadaniu cechy właściwej przymiotnikowi czy innemu podobnemu wyrazowi. W językach tureckich w tej roli występują bardzo często liczebniki z sufiksem dzierżawczym, np. *birisi* 'jeden z nich', *ikisi* 'dwaj z nich' itp. W mongolskim mamy wyrazy *olankini* i *yekenkini* 'większość z nich'. W języku czuwaskim podobną funkcję pełni sufiks *-sker* ('jeden z tych, którzy posiadają pewną cechę'²): *uzalsker* 'jeden z tych, którzy są zli'. Dotychczas nie wyświetlono pochodzenia tego sufiksu, tak że trudno powiedzieć, czy ma on coś wspólnego z sufiksami dzierżawczymi. Można nawet postawić sobie pytanie, czy nie jest on odpowiednikiem mongolskiego sufiksu *-duyar* (*-tuyar*), który tworzy liczebniki porządkowe; jednakże pochodzenie tego ostatniego także nie jest jasne, przeto sprawa niniejsza musi na razie pozostać nierozstrzygnięta.

Specjalny odcień znaczeniowy, jaki przybrał altajski sufiks dzierżawczy 3. osoby, niemal w zupełności odpowiada roli rodzajnika określonego w niektórych językach indoeuropejskich, np. francuskie *le* w połączeniu z zaimkami dzierżawczymi nadaje im znaczenie rzeczownikowe: *le mien*, *le tien* itd. Nie należy się przeto dziwić, że niektórzy językoznawcy i turkologowie (Bogorodickij i K. Grønbech) skłonni są uważać altajski sufiks 3. osoby (poza jego pierwotnym, zasadniczym znaczeniem) za odpowiednik rodzajnika indoeuropejskiego³.

Jak widzieliśmy wyżej, mandżurskie participia mogą stawać się rzeczownikami przez użycie po nich sufiksu *-nge* lub partykuły *ba*. Tej ostatniej używa się zwykle dla tworzenia rzeczowników oznaczających czynność (w różnych stadiach wykonania) i jej rezultat. W tych wypadkach, osobę, która daną czynność

¹ Н. Ашмаринъ, *Материалы для изслѣдованія чувашскаго языка*, Казань 1897—1898, s. 169 (§ 18), 169—176 (§ 21).

² *Лос. с.*

³ В. А. Богородицкий, *Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками*, Казань 1934, s. 109—111 Grønbech, *op. c.*, s. 92—100.

wykonuje, wyraża się, wobec braku sufiksów dzierżawczych, z pomocą przydawkowo użytego genitivu zaimków osobowych: *mini yabuxa ba* 'moje przyjście, to, że przyszedłem'. Natomiast języki tureckie, niektóre dialekty mongolskie i dialekty północno-tunguskie posługują się w tym celu sufiksami dzierżawczymi. Mongolski język literacki zajmuje miejsce pośrednie: mianowicie używa genitivu zaimków osobowych, ale po formie participium, z wyraźną tendencją do przekształcenia genitivu zaimka w enklitykę. Stan rzeczy przedstawia niniejsza tabelka:

tur.	mo.	ma.	
<i>ałdıyım</i>	<i>abuysan minu</i>	<i>mini yaıxa ba</i>	moje wzięcie
<i>ałdıyın</i>	" <i>činu</i>	<i>sini</i> " "	twoje "
<i>ałdıyı</i>	" <i>inu</i>	<i>ini</i> " "	jego "

Wręcz odmienną osobliwość znajdujemy w językach północno-tunguskich. Tam przymiotniki użyte jako przydawki do rzeczowników uzgadniają z nimi swą formę, przybierając te same, co i rzeczowniki, sufiksy przypadku i ewentualnie liczby mnogiej. Zjawisko to jest na ogół nieznane językom tureckim i mongolskim (obszerniej o tym w składni).

Podobnie jak w językach indoeuropejskich, przymiotniki altajskie wychodzą poza ścisły zakres imion i, łącząc się z czasownikami w celu bliższego określenia charakteru lub natężenia czynności, nabierają znaczenia przysłówków. W tych wypadkach przymiotnik pozostaje niezmienny i jedynie szyk w zdaniu (czasem z odpowiednią intonacją) decyduje o przysłówkowej ich roli. Jeżeli jednak nieraz tak użyte przymiotniki przybierają sufiksy deklinacyjne, to są nimi najczęściej sufiks dativu lub instrumentalu (mo. *yekede*, bur. *yexe*, *yexër*, *baya*, *bayār*¹). Użycie sufiksów deklinacyjnych wskazuje, że do roli przysłówków przymiotniki przeszły przez stadium rzeczowników (przymiotnik → rzeczownik → przysówek).

W ten sposób właściwe przymiotniki, oznaczające jakość podmiotu, mogą występować, o ile to jest dopuszczalne ze względów semantycznych, w charakterze trzech części mowy: przymiotników (przy rzeczownikach), przysłówków (przy czasownikach), w postaci

¹ Санжеев, *Граммат. приемы*, s. 206.

pierwiastka czy tematu (bez sufiksów), i rzeczowników (z sufiksami deklinacyjnymi).

4. Stosunki między wyrazami w mowie języki altajskie wyrażają z pomocą składni (określony szyk zdań) albo z pomocą morfologii (sufiksów) i bardzo małą uwagę zwracają na wyrazy pomocnicze. Dzięki temu prawie zupełnie nie mają wyrazów względnych (zaimków i przysłówków) i nader mało posiadają spójników i partykuł pierwiastkowych. Skromną ich ilość czasem uzupełniają wyrazy pomocnicze, zapożyczone spośród innych części mowy, szczególnie zaś czasowniki w formie gerundiów. Bardzo też niewiele mają postpozycji pierwiastkowych, które odpowiadają indoeuropejskim przyimkom; takie postpozycje przechodzą zwykle do roli enklityk i wreszcie sufiksów deklinacyjnych; proces przekształcania ich dotychczas się nie zakończył i obecnie możemy go obserwować na żywych przykładach, gdyż w różnych językach znajdują się formy z różnych jego faz; niekiedy różne fazy występują nawet w tych samych językach¹). Liczebność tej części mowy turkologowie, a za nimi i inni badacze, skłonni są powiększać kosztem przysłówków o znaczeniu przestrzennym.

Na drodze przejściowej od nieodmiennych do odmiennych części mowy znajdują się przysłówki: wskutek tego ściśle określenie granic tej części mowy stanowi trudne zadanie. Zwykle badacze radzą sobie tutaj każdy na swój sposób. W każdym razie w zespole przysłówków muszą się znaleźć, jako goście, przymiotniki w postaci tematu bez żadnych sufiksów, inne imiona z deklinacyjnymi i specjalnymi sufiksami w pewnych, mniej więcej zakrzepłych formach, a także i czasowniki w formie niektórych gerundiów². Spośród tych ostatnich wchodzi w grę głównie tzw. czasowniki posiłkowe: 'być, stać się, mówić, robić', w szczególności zaś czasowniki, które tworzy się od pierwiastków zaimków pytajnych i wskazujących, a które mają znaczenie 'co robić? jak postępować? postępować tak czy owak'. Na te czasowniki zwracano dotychczas niedostatecznie uwagę, może dlatego, że w językach tureckich i tunguskich są dość słabo reprezentowane (języki tureckie, zwłaszcza anatolijsko-turecki, posługują się

¹ Дмитриев, *Грамм. кумык. яз.*, s. 50—54.

² Kotwicz, *Опыт*², s. 319—324 (§§ 299—304).

przeważnie wyrazami obcego pochodzenia). Za to na gruncie mongolskim występują one często, i o nich już miałem sposobność pisać¹. Przysłówkom i specjalnym sufiksom przysłówkowym poświęcam osobny rozdział.

Uwagi o atrakcji wargowej

1. Wyżej już powiedziałem, że regularny system samogłosek, jaki posiadają języki altajskie, sprzyjał rozwojowi w nich harmonii samogłoskowej, a więc i atrakcji wargowej. Ponieważ system ten zachował się najlepiej w językach tureckich, więc mają one najdogodniejsze warunki do stosowania atrakcji wargowej, tak dalece, że właściwie po samogłoskach wargowych mogłyby następować tylko wargowe, po niewargowych zaś — tylko niewargowe. Jednakże już Radloff podkreślił istnienie fizjologicznych przyczyn, które sprawę tę komplikują². Nie wdając się w ocenę jego poglądu, należy uwzględnić dwie konkretne okoliczności natury fonetycznej.

Ścisłe podporządkowanie języka zjawisku atrakcji wargowej (obok palatalnej) spowodowałoby, że w poszczególnych wyrazach występowałyby tylko dwie różne samogłoski (np. *a*, *i*, *o*, *u*) albo tylko jednakowe samogłoski. Byłaby to dość uciążliwa monotonia.

Języki tureckie ograniczyły użycie *o* ~ *ö* tylko do pierwszej sylaby. Przyczyny tego zjawiska dotychczas nie wyświetlono. Deny³ objaśnia je tym, że pierwiastki tureckie pierwotnie składały się tylko z jednej sylaby i że *o* ~ *ö* nie wychodziło poza obręb tych pierwiastków. Bez względu na to, jak się te sprawy przedstawiają, podobne traktowanie *o* uczyniło wyłom w systemie samogłosek, redukując liczbę nieskrępowanych samogłosek wargowych tylko do jednej pary (*u* ~ *ü*), i para ta musiała występować nie tylko po samogłoskach wargowych, lecz i po niewargowych. Taki stan rzeczy odbił się naturalnie przede wszystkim na budowie sufiksów. Gdyby język mógł rozporządzać wszystkimi samogłos-

¹ Op. c., s. 308—318 (§§ 282—298).

² Radloff, *Phonetik der nördlichen Türksprachen*, Leipzig 1883, s. 23 (§ 34).

³ *Le turc était-il à l'origine une langue monosyllabique?* Actes du XVIIIe Congrès International des Orientalistes, Leiden 1932, s. 112.

kami, sufiksy mogłyby mieć po dwie odmiany w 4 postaciach, jedną wargową, drugą niewargową, tj. np. jedną z $o \sim \ddot{o}$, drugą z $a \sim \ddot{a}$, albo jedną z $u \sim \ddot{u}$, drugą z $i \sim \ddot{i}$ itd. Z wyeliminowaniem $o \sim \ddot{o}$ pozostały tylko dwie pary odmian: $u, \ddot{i}$ i $\ddot{u}, i$; $a \sim \ddot{a}$ pozostały bez odpowiedników wargowych i mogły wchodzić w skład sufiksów, które należało dodawać zarówno do tematów niewargowych jak i wargowych.

Jeżeli od rozważań teoretycznych przejdziemy do badań stanu faktycznego, zobaczymy, że języki tureckie liczą się z przytoczonymi okolicznościami, ale dotychczas nie wypracowały jednolitego systemu postępowania. Jedne poddają się labializacji w większym stopniu, inne — w mniejszym. Uderza przy tym fakt, że stare zabytki zdają się wykazywać mniejsze wpływy labialne niż współczesne języki literackie i nawet żywe dialekty. Zjawiskiem tym już od dawna interesują się turkologowie, i obecnie posiadamy dla jego oceny dość obszerny materiał.

Ze starych zabytków badano pod tym względem napisy orchońskie (Radloff, Thomsen, P. Melioranskij, V. Grønbech), zabytki tureckie z Turkiestanu Wschodniego (ujgurskie; Radloff, Räsänen), niektóre teksty czagatajskie (H. Vambéry, Melioranskij, Räsänen), staroosmańskie (Salemman, Vambéry, Räsänen, Zajączkowski, H. Duda)¹ i wszędzie ustalono mniej więcej jednaki obraz, który można przedstawić w następujący sposób:

- a) Samogłoska $o \sim \ddot{o}$ występuje tylko w pierwszej sylabie.
- b) Jako samogłoskę łącznikowych używa się zwykle $u \sim \ddot{u}$, $i \sim \ddot{i}$, zgodnie z atrakcją wargową (Räsänen), ale czasem przewagę posiada $u \sim \ddot{u}$ (Zajączkowski).

¹ Większość prac, omawiających nasze zagadnienie, jest dobrze znana. Tu ograniczamy się jedynie do zacytowania tych, na które się najczęściej powołujemy: Radloff, *Alttürkische Studien* V, Bull. de l'Acad. Imp. des Sc. de St.-Petersbourg 1911, s. 429; Salemman w sprawozdaniu z dzieła A. Müllera, *Türkische Grammatik mit Paradigmen, Literatur, Chrestomatie und Glossar*, Записки Вост. Отд. II. Р. Археолор. Общ. III (1889), s. 391—394; Duda, *Die Sprache der Qırq Vezir-Erzählungen* I, Leipzig 1930; Räsänen, *Beiträge zur Frage der türkischen Vokalharmonie*, JSFOu XLV₃ (1932); Zajączkowski, *Studia nad językiem staroosmańskim* I, Kraków 1934, II, Kraków 1937.

c) Pewna ilość sufiksów posiada dwie odmiany: wargową i niewargową w czterech postaciach.

d) Spora ilość sufiksów posiadających samogłoski $u \sim \ddot{u}$, $i \sim i$, $a \sim \ddot{a}$ ma tylko jedną odmianę wargową lub niewargową, jakby mało się licząc z labializacją. Radloff i Räsänen zaznaczają przy tym, że samogłoska $i \sim i$ występuje, gdy sufiksem jest sylaba otwarta, zaś $u \sim \ddot{u}$, gdy jest nim sylaba zamknięta.

e) Obok odmian z $u \sim \ddot{u}$, $i \sim i$ spotyka się trzecią odmianę z $a \sim \ddot{a}$: np. $-ur \sim -\ddot{u}r$, $-ir \sim -i$, $-ar \sim \ddot{a}r$.

f) Po $a \sim \ddot{a}$ dość często występuje sufiks z $u \sim \ddot{u}$; zaś po o — z $a \sim \ddot{a}$.

Poszczególne grupy zabytków posiadają jednak te lub inne odchylenia, ale dość trudno jest ustalić ich zakres, wobec tego, że systemy alfabetów używane przez Turków oddawały samogłoski na ogół niedokładnie. O ile jednak można sądzić obecnie, odchylenia te zdają się iść w dwóch kierunkach: tam gdzie istnieją równolegle dwie odmiany z $u \sim \ddot{u}$, $i \sim i$, odmiany te stosuje się niesystematycznie; gdzieindziej istniejące pojedyncze sufiksy z $u \sim \ddot{u}$ albo $i \sim i$ otrzymują odpowiednie pary z $i \sim i$ lub $u \sim \ddot{u}$.

Ta ostatnia tendencja, jak się zdaje, zyskała przewagę u Turków anatolijskich w ich nowszym piśmiennictwie, i wpływy wargowe stają się tam coraz bardziej wyraźne. Można nawet obecnie powiedzieć, że w ich języku ustalił się już mniej więcej określony system stosowania atrakcji wargowej, i w zgodzie z nim pozostaje mowa wykształconych warstw społeczeństwa, zwłaszcza w Stambule i jego okolicach. System ten, który najdokładniej opisali Deny i Riza Nour¹, można po krótko tak przedstawić:

a) po samogłoskach wargowych następują wąskie wargowe albo szerokie niewargowe;

b) po niewargowych zaś — tylko niewargowe.

Obserwujemy jednak trzy odchylenia od tego systemu, stanowiące pozostałość dawnego stanu rzeczy:

1° istnieją sufiksy w jednej tylko formie z $i \sim i$, podczas gdy żywa mowa już zna oboczną formę z $u \sim \ddot{u}$;

2° po $a \sim \ddot{a}$ czasem następuje $u \sim \ddot{u}$;

¹ Deny, *Grammaire*, s. 115; Riza Nour, *L'harmonie vocale en turc*, *Revue de Turcologie*, № 1 (1931), s. 1—11.

3° wreszcie zachowały się ślady sufiksów o trzech odmianach, np. *-ur ~ -ür, -ir ~ -ir, -ar ~ -är* (ta ostatnia po *a ~ ä*).

Ustalić szczegóły ewolucji, jaką przebyła w Anatolii atrakcja wargowa, nie jest rzeczą łatwą, gdyż istniejące zabytki w ogóle nie pozwalają odtworzyć pewnych linii rozwoju języka literackiego. Ciekawe jednak wyniki daje zestawienie danych literatury staroosmańskiej z XIV—XV w. ze współczesną. Otóż Zajączkowski, zbadawszy język staroosmański przekładów Kalili i Dimny oraz Koranu, doszedł do przekonania, że nie wykazuje on harmonii samogłosek wargowych i że wskutek tego sufiksy nie zależące pod tym względem od samogłoski osnowy, mają tylko dwie postacie: jedna grupa ma stale samogłoskę wargową, druga zaś niewargową¹. Wydawca upatruje pod tym względem zupełną zgodność między językiem Kalili i Dimny a językiem tekstów, które opracowali Németh (z w. XV) i F. Babinger (z w. XVI).

Jeszcze w roku 1889 Salemann, opierając się na różnych tekstach staroosmańskich, zwłaszcza dochowanych w transkrypcji, stwierdził, że język ich wykazuje liczne odchylenia od prawa atrakcji wargowej, ale nie posuwał się on tak daleko, ażeby utrzymywać, że wspomniane prawo w ogóle nie istnieje². Wyniki badań Zajączkowskiego również, jak się zdaje, nie pozwalają na postawienie takiej tezy. Wśród przytoczonych przez niego z Kalili i Dimny 12 sufiksów z samogłoską wargową i 9 z samogłoską niewargową znajdujemy pięć, które mają cztery postacie (2 odmiany), a jeden ma ich sześć (*a ~ ä, u ~ ü, i ~ i*; 3 odmiany³) i byłoby może rzeczą ciekawą ustalić, w jakich wypadkach każda z tych postaci występuje.

Jeszcze bardziej skomplikowany obraz dają żywe dialekty: każdy posiada takie czy inne osobliwości, i zróżniczkowanie dialektów pod tym względem datuje się widocznie od dawna. Już Maḥmūd al-Kāšgarī zauważył, że za jego czasów dla 1. os. perfectum istniały, zależnie od dialektów, trzy odmiany: *bardim*,

¹ *Studia nad językiem staroosmańskim* I, Kraków 1934, s. 154 do 157 (§ 2).

² Записки ВОИРАО III (1889), s. 393.

³ *Op. c.*, s. 154—156 (§ 2), 178—179 (§ 26).

bardum, *bardam*¹. W starych zabytkach literackich znajdujemy jedną zasadniczą formę *bardī* i właśnie jej odpowiada *bardīm*; *bardum* mogło powstać pod wpływem wargowego *m*, *bardam* zaś jest rezultatem asymilacji progresywnej samogłoski pierwszej sylaby (*a*). Rzuca to ciekawe światło na warunki, w jakich powstały różne odmiany. Obok atrakcji wargowej działały i nawet zwyciężały inne czynniki i ich współzawodnictwo odbijało się w zabytkach pisanych.

Radloff, który miał możność zbadać stan rzeczy w większej ilości dialektów tureckich, odniósł wrażenie, że reprezentują one rozmaite stadia rozwoju labializacji i że ten rozwój trwa w dalszym ciągu. W jakim kierunku się odbywa?

Ogólny, ale dość pobieżny, schematyczny przegląd omawianego zjawiska w dialektach dał tenże Radloff w swej *Phonetik*²; dokładniejsze dane znajdziemy w pracach poświęconych poszczególnym dialektom. Najlepiej zbadano harmonię samogłoskową z jednej strony w języku jakuckim (v. Böhntlingk, Radloff, S. V. Jastremskij), z drugiej w gwarach anatolijsko-tureckich (T. Kowalski). Posiadamy również dane z tego zakresu dla bliskich anatolijskim dialektów azeri (I. Gasanov) i krymskiego (A. Samojłovič), dla nogajskiego (Baskakov), kumyckiego (Dmitriev), kazachskiego (Melioranskij), gwar Turkiestanu Wsch. i powstałego na ich gruncie nowoujgurskiego (G. Jarring, Baskakov i Nasilov), uzbeckiego (Polivanov), urianchajskiego (N. Katanov), kirgiskiego (Batmanov), altajskiego (ojrockiego; gramatyki Altajskiej Misji oraz Dyrenkovej).

W roku 1927 Bogorodickij podjął próbę analizy prawa atrakcji wargowej w różnych dialektach tureckich, ale mógł się oprzeć głównie na starych materiałach Radloffa³.

Na podstawie wymienionych prac i w ogóle dotychczasowych badań żywe dialekty należy podzielić na cztery grupy.

a) Większość dialektów kroczy na ogół tym samym szlakiem, co i języki literackie, wykazując tylko mniejsze lub większe od-

¹ C. Brockelmann, *Mahmūd al-Kāšgharī's Darstellung des türkischen Verbalbaus*, KSz XVIII (1918/19, s. 36, ods. 2.

² S. 2—62 (§§ 1—80).

³ *Этюды по тюркскому языкознанию*, Казань 1933, s. 58—73; (rozdz. VII, Законы сингармонизма в тюркских языках).

chyleneń. Ich rozwój często wyprzedza języki literackie i pociąga je za sobą, jak tego dowodzi żywa mowa Turków anatolijskich.

b) Do drugiej grupy należy zaliczyć niewielką ilość dialektów północnych: jakucki, kazachski, kirgiski, altajski i niektóre syberyjskie. W sprawie przyswojenia sobie atrakcji wargowej posunęły się one znacznie dalej niż języki literackie i reszta żywych dialektów. Zasadniczą ich osobliwością, świadczącą o wzmożonym oddziaływaniu atrakcji wargowej jest użycie $o \sim \ddot{o}$ nie tylko w pierwszej sylabie, lecz i w następnych. Jednakże nie zerwały one z ogólnymi podstawami, na których opierają się i inne dialekty, lecz jedynie rozszerzyły swój system sufiksów: mianowicie te sufiksy, które w innych dialektach występują w jednej tylko odmianie szerokiej, tj. z samogłoską $a \sim \ddot{a}$, posiadają jeszcze drugą odmianę z samogłoską $o \sim \ddot{o}$, jednakże wyłącznie po samogłoskach wargowych; np. kirgiskie *külgön*, *ötkön* (w innych dialektach *külgen*, *ötken*). Zresztą i tu są wyjątki: np. w języku kazachskim po tylnym o występuje a (*soqqan* obok *külgön*).

Nie jest wykluczone, że podobna tendencja dotknie i inne dialekty. W. Pröhle, który badał na Kaukazie dialekty bałkarski i karaczajski, stwierdził, że w nich e drugiej sylaby może być zastąpione przez $\ddot{o}$ po samogłoskach wargowych ($\ddot{o}$ i $\ddot{u}$): *ölgön*, *üñlörim*, ale obok tych pozostają w użyciu i dawne formy *ölgen* i *üñlerim*¹. Obserwację tę potwierdził niedawno A. K. Боровков². Zwraca uwagę duża ilość sufiksów nie podlegających harmonii samogłoskowej z różnymi samogłoskami w niektórych językach tej grupy (zwłaszcza w kirgiskim).

c) Do trzeciej grupy należy zaliczyć dialekty, które nie tylko nie odzyskały $o \sim \ddot{o}$ poza obrębem pierwszej sylaby, ale ograniczyły swój system samogłoskowy i w innym kierunku. Należą tu głównie gwary Turkiestanu Wschodniego (zwłaszcza kaszgarska), które zatraciły, podobnie jak i języki mongolskie, i oraz posługują się i zarówno w wyrazach przednich jak i tylnych; poza tym daje się w nich zaobserwować asymilację wsteczną (szczególnie dużą rolę odgrywa tu samogłoska i), pod której wpływem nieraz całkowicie się zmieniają samogłoski pierwszej sylaby, tj. pier-

¹ *Balkarische Studien*, KSz XV (1914/15), s. 172—173 (§§ 19, 21).

² А. К. Боровков, *Об единой карачаево-балкарской орфографии*, Известия Акад. Наук СССР 1935, s. 507.

wiaстка, np. $a > e$, $\ddot{a} > e$. Ten stan rzeczy odbił się i na harmonii samogłoskowej: sufiksy szerokie mają jedną odmianę (dwie postacie) z $a \sim \ddot{a}$, e , sufiksy wąskie — dwie odmiany (trzy postacie): i , $u \sim \ddot{u}$ lub tylko jedną odmianę (dwie postacie): $u \sim \ddot{u}$, ale istnieje również dużo sufiksów, które posiadają tylko jedną postać z i , np. *-niw* (genetivus), *-ni* (accusativus), *-din* (ablativus), *-či* (nom. agentis), *-gili* (gerundium) etc.

d) Wreszcie miejskie gwary języka Uzbeków (Sartów), które uległy silnemu wpływowi irańskiemu, utraciły nie tylko i , ale także $\ddot{u}$ i zredukowały swój system wokalny do sześciu podstawowych samogłosek. Odbiło się to naturalnie ujemnie na harmonii samogłoskowej, tak że różni badacze są skłonni uważać, iż ta w ogóle już nie istnieje we wspomnianych gwarach¹. Nie wdając się w ocenę, czy mają oni rację, możemy stwierdzić, że z przednich samogłosek pozostały tylko dwie: e , i , ale ostatnia (podobnie jak u) całkowicie zneutralizowała się, a po e prawie stale ukazuje się a . Ciekawe, że o (są tu dwie jego odmiany, węższa i szersza) zaczęło występować w nie pierwszych sylabach, a więc w sufiksach: jest to widocznie bezpośredni wpływ irański, który jednak nie przywrócił tej samogłoski do pierwotnej roli.

Podana niżej tabelka wykazuje, jakie samogłoski wchodzą w skład sufiksów w różnych grupach dialektów tureckich:

grupa dialektów	samogłoski szerokie	samogłoski wąskie	sufiksy nie ulegające harmonii
I	$a \sim \ddot{a}$	$\ddot{i} \sim i$, $u \sim \ddot{u}$	wyjątkowo
II	$a \sim \ddot{a}$ (e), $o \sim \ddot{o}$	$\ddot{i} \sim i$, $u \sim \ddot{u}$	dość liczne w jednych dialektach, brak w innych
III	$a \sim \ddot{a}$	i , $u \sim \ddot{u}$ $u \sim \ddot{u}$	jedna postać z i , neutralna
IV	$a \sim e$, o (rzadko)	i , u	niemal wszystkie

¹ Поливанов, *Образцы не-сингармонистических (иранизованных) говоров узбекского языка*, Доклады Акад. Наук СССР — В 1928, s. 92—96, 306—312 i 318—323.

2. Atrakcją wargową w języku mongolskim interesowano się od dawna. Von Böhrling (1851), Radloff (1882) i Władimircov (1927) zgodnie doszli do wniosku, że język mongolski literacki nie wykazuje śladów tej atrakcji, ale że panuje ona w języku ojrackim literackim. Böhrling mniemał ponadto, że atrakcji jeszcze nie znają zabytki w piśmie *'phags-pa*, ale obaj późniejsi badacze wykazali mylność jego poglądu; ich stanowisko potwierdził także Poppe. Wszyscy oni opierali swe sądy głównie na roli samogłoski *o ~ ö*, przy tym starali się ustalić analogie z językami tureckimi.

Na ogół można się z nimi zgodzić: *Nieoficjalna Historia Mongołów* (z 1240 r.) i inne zabytki piśmiennictwa XIII—XV w., a także i późniejszy język literacki, posługiwały się sufiksami, które nie miały odmian zależnych od atrakcji wargowej; posiadały one jedynie sufiksy z poszczególnymi samogłoskami: *a ~ e*, *u ~ ü*, *i*. Jednakże dokładniejsza analiza morfologii mongolskiej wykazuje, że w grę wchodzi jeszcze różne okoliczności, które stan rzeczy nieco komplikują.

Przede wszystkim, jak już miałem sposobność wykazać, w językach altajskich dla przedzielenia spółgłosek używano równolegle samogłosek *i*, *u*, i przytoczyłem przykłady użycia ich w języku mongolskim¹.

Niemniej ważnym jest fakt istnienia sufiksów o dwóch odmianach z samogłoskami *u*, *a*:

dativus-locativus	-da ~ -de, -du ~ -dū, -dur ~ -dür
tryb warunkowy	-sa ~ -se, (-ba)-su ~ (-be)-sü
czasowniki wzajemne	-tda ~ -lde, -ldu ~ -ldü.

Co prawda, Ramstedt przypuszcza, że -da ~ -de i -dur ~ -dür są końcówkami różnych przypadków: pierwsza — locativu, druga — dativu², ale nie mamy dostatecznych danych, które by potwierdzały to przypuszczenie. W każdym razie obu odmian używa się równocześnie bez żadnej widocznej różnicy. *Nieoficjalna Historia Mongołów* zna tylko -dur (-tur) i -da ~ -de (-ta ~ -te), ale słownik *Muqaddimat al-Adab* używa już przeważnie sufiksu -du ~ -dū (-tu ~ -tü). Starszą odmianą turecko-mongolskiej końcówki trybu warunkowego było -sa, które poświadczone jest w formach:

¹ RO XII (1932), s. 126—128.

² *Über mongolische pronomina*, JSFOu XXIII (1906), s. 8.

boło-sa, čida-sa, yada-sa, zachowanych w mongolskim dotychczas. Jednakże za normalną odmianę należy uważać *-su ~ -sü*. Na gruncie tureckim jedyną końcówką trybu warunkowego jest *-sa ~ -sä*.

Czasowniki wzajemne w najstarszych zabytkach piśmiennictwa mongolskiego (*Nieoficjalna Historia Mongołów*, dokumenty w piśmie ujgurskim i *'phags-pa* oraz słownik *Mugaddimat al-Adab*) posługiwały się sufiksem *-ldu ~ -ldü*; forma zaś *-lda ~ -lde* występuje dopiero w późniejszym języku literackim.

Druga grupa obejmuje sufiksy z samogłoskami *u ~ ü, i*:

sufiks gerundium	-ču ~ -čü	-či
	-žū ~ -žü	-ži
sufiks genetivu		
po tematach zakończonych na <i>-n</i>	-u ~ -ü	-i
po innych tematach	-un ~ -ün	-yin
sufiksy accusativu		
zwykły		-i, -yi
z zaimekiem dzierż.-zwrotnym	-yuyan ~ -yügen	
partykuła	-ču	čigi.

Odmiany z *i* występują przeważnie w żywych dialektach, natomiast z *u ~ ü* raczej w języku literackim, mimo że i tu znajdujemy przykłady takiej samej oboczności:

<i>ažuru</i> (zabytki średnio-mongolskie <i>ažu'uḡ</i>)	<i>ažiyu</i>
<i>tedüi</i>	<i>težiy-e</i>
<i>kedüi</i>	<i>kežiy-e</i>
<i>čīnadu</i>	<i>činaži.</i>

Do wymiany *u ~ ü || i* w mongolskim nie przywiązywano większej wagi. W skład większości przytoczonych przykładów wchodzi bowiem afrykaty *č, ž*; one to mogły wpłynąć na zastąpienie *u ~ ü* przez *i*, zwłaszcza w żywej mowie. Jednakże taki pogląd nie może się ostać, ponieważ wymiana *u ~ ü || i* daje się zauważyć nie tylko po afrykatach, lecz i po innych spółgłoskach, zwłaszcza zaś po *n*.

Władimircov¹ wysunął inną myśl. Mianowicie przyjmuje, że wśród zredukowanych samogłosek nie pierwszej zgłoski, które zaczęły powstawać już w XIII—XIV w., istniała jakaś bardzo krótka samogłoska i tę Mongołowie oddawali w piśmie przy

¹ *Сравн. грам.м., s. 312—313 (§ 168).*

pomocy *u, i* w wyrazach szeregu tylnego lub *ü, i* w wyrazach klasy przedniej. Odrzucać wpływu redukcji samogłosek oczywiście nie można, ale z drugiej strony nie podobna i przeceniać go. Posiadamy z XIII—XIV w. zabytki mongolskie w czterech rodzajach pisma, i te raczej świadczą o względnie dużej zgodności w oddawaniu dźwięków mongolskich, nie wyłączając i samogłosek zredukowanych¹. Z drugiej strony daje się zauważyć, że samogłoski, które się wymieniają, używa się systematycznie w poszczególnych wypadkach; tak mamy stale końcówki *-i, -yi* i *-yuban ~ -yüben, -yuyan ~ -yügen, -un ~ ün* po spółgłoskach, i *-yin* po samogłoskach. Zresztą o tej systematyczności mówią przykłady przytoczone przez Władimircova. Musiały więc istnieć różne dźwięki, a nie jeden, i chociażby były zredukowane, to nie w takim stopniu, aby ich nie można było odróżnić.

Powyższe względy zdają się zniewalać do szukania innego wyjścia, i osobiście skłonny jestem widzieć je w zjawisku atrakcji wargowej.

W liście Ölzöitü (w. XIII) znajdujemy zwrot *or-a sayuysan*. Władimircov uznał *or-a* za dativus od domniemanego rzeczownika *or* 'tron'². Ja również przyjąłem ten sam przypadek, ale od rzeczownika *orun*³. Obecnie jednak widzę w *or-a* formę casus indefinitus obok **oran > orun* przez analogię do wyrażenia *oro sa'u*, które występuje w *Nieoficjalnej Historii Mongołów* (§§ 208, 231, 281) i stale spotyka się w języku literackim. Dativus-locativus zachowałby *-n* (por. *žirxo'ana, tabuna*) i miałby formę *oron-a*.

Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że język mongolski zna elementy morfologiczne o trzech odmianach (tj. *z u ~ ü, i, a ~ e*). Takie odmiany wykazują również samogłoski łącznikowe, ułatwiające np. dodanie *n* nominalnego do tematów spółgłoskowych. Zjawisko to bardzo rozpowszechnione, jak widzieliśmy, na gruncie tureckim, można zaobserwować niekiedy także i w językach tureckich. A oto przykłady:

¹ *Op. c.*, s. 111.

² *Op. c.*, s. 317.

³ *En marge des lettres des il-khans de Perse retrouvées par Abel-Rémusat*, CO 4 (Lwów 1933), s. 37 (§ 36).

a) Elementy morfologiczne

	tur.	mo.	ma.	tung.
locat.-dat.	-da	-da, -du, -dur	-de	-du
condition.	-sar, -sa	-sa, (-ba)-su	-či	
verba comitat.		-lda, -ldu	-ndu	-ldi.

b) *n* nominalne w połączeniu z samogłoską łącznikową *a* ~ *e*,
u ~ *ü*, *i* tworzy jakby nowy sufixs -*an* ~ -*en*, -*un* ~ -*ün*, -*in*.

	tur.	mo.	ma., tung.
tysiąc	<i>miş, biş</i>	<i>mişyan</i>	<i>uişyan</i>
przyczyna	<i>tiltay</i>	<i>şiltayan</i>	
kość, pokolenie	<i>süvük</i>	<i>čimügen</i>	
zdrowy, dobry	<i>say</i>	<i>sayin</i>	<i>sajin</i>
czysty	<i>arıy</i>	<i>arıyun</i>	
epidemia, wrzód	<i>käzik</i>	<i>geži'ün</i>	
miara		<i>kem</i>	<i>kemun</i>
złoto	<i>altun, attin</i>	<i>attan</i>	<i>ančun, aisin</i>
tron	<i>orun</i>	<i>oran, oron.</i>	

W jakich wypadkach pierwotnie Mongołowie używali każdej z przytoczonych wyżej odmian, ustalić obecnie trudno, gdyż mamy do czynienia z nielicznymi przykładami, które mogły z biegiem czasu ulegać różnym przekształceniom, ale analogia do zjawisk stwierdzonych na gruncie tureckim, usprawiedliwia wysunięcie przypuszczenia, że u Mongołów oddziaływały również wpływy wargowe.

Najwięcej analogii znajdujemy w losach samogłoski *o* ~ *ö*. Władimircov przytoczył różne dowody na poparcie myśli, że w tym dialekcie mongolskim, z którego rozwinął się język literacki, *o* ~ *ö* występowało, podobnie jak u Turków, tylko w pierwszej sylabie¹, i myśl ta rzeczywiście wydaje się zupełnie prawdopodobną. Jednakże zabytki z XIII—XIV w. wykazują, że już w owym czasie *o* ~ *ö* ukazywało się w drugiej sylabie. W tekstach pisma *phags-pa* znajdujemy bowiem obok *noyad*, *horaŋ*, także *oron*, *to'on*, *ötögü*, zaś w Nieoficjalnej Historii Mongołów, obok

¹ Op. c., s. 315—317 (§ 169).

xojar, xoyina, yosun, mamy *soxor, xoro, ötürken, dотора, Bodončar*. Był to więc okres przejściowy. Ujawniła się w nim nowa tendencja i rychło zaczęła się rozszerzać, obejmując różne żywe dialekty; jednakże tendencja ta nie stała się powszechną i *o ~ ö* nie posunęło się dalej poza drugą sylabę. W tym czasie język mongolski uległ wielkiemu przeobrażeniu: powstały długie samogłoski, a normalne w nieakcentowanych sylabach, tj. poczynając od drugiej zgłoski, stawały się coraz krótsze. W takich warunkach dalsze postępy atrakcji wargowej musiały stać się mniej widoczne, a język literacki mógł z tym większą łatwością zachować tradycyjną i na tym punkcie bardziej konserwatywną pisownię. Niemniej *o ~ ö* wchodziło w coraz szersze użycie: zdobyło ostatecznie drugą sylabę oraz posunęło się do następnych. Świadczą o tym z jednej strony język literacki Ojratów XVII w., z drugiej zaś żywe dialekty, w których za podstawę sądu mogą służyć długie samogłoski. Mianowicie *ö* znajdujemy na drugim i trzecim miejscu w większości znanych dialektów¹.

Wyjątek stanowią dialekty Kałmuków nad Wołgą, Torgutów na Altaju i Darchatów nad jeziorem Kosogol: tam bowiem po *o* występuje *ä*, zamiast *ö* innych dialektów.

Ciekawe są pod tym względem dialekty Mongołów (Moghol) w Afganistanie i Dagurów w Mandżurii. Ramstedt nie zanotował u Mogholów samogłosek zredukowanych, ale w jego tekstach bardzo często występuje *o* w drugiej i trzeciej sylabie. Można by wobec tego przypuszczać, że mamy tu takie samo zjawisko, jak i w większości dialektów mongolskich, ale takie przykłady, jak: *dora, goina, oraxu, oram, mortana, qočaruna, modun, xotun* dowodzą, że atrakcja wargowa nie wywarła swego wpływu na ten język². Stąd wniosek, że *o* w drugiej sylabie nie jest wynikiem atrakcji wargowej, lecz wpływu języka środowiska irańskiego; wpływ ten jest widoczny niemal na każdym kroku. Tak

¹ Понпе, *Практический учебник монгольского разговорного языка (халхаское наречие)*, Ленинград 1931, s. 26—29 (§§ 21—23); tenże *Аларский говор I*, Ленинград 1930, s. 59—66 (§§ 46 i 47); tenże *Skizze der Phonetik des Bargu-Burjätischen*, AM VII (1931), s. 338—341 (§ 20); A. Mostaert, *Le dialecte des Mongols Urdus (Sud)*, Anthropos XXII (1927), s. 866—867 (§ 38).

² Владимирцов, *Сравн. грамм.*, s. 316 (§ 169).

np. *ō* ukazuje się nie tylko po *o*, ale i po innych samogłoskach: *quīōyuna*, *miqōn*.

Podobne zjawiska dają się zaobserwować jeszcze tylko w języku Dagurów, który również nosi ślady obcych wpływów, głównie języków tunguskich, gdzie *o* odgrywa dużą rolę. Otóż Poppe zanotował tam z jednej strony *dołō(ø)*, *borō*, *χoyolō*, z drugiej zaś *orē*, *tōyār*, *bołyā*, z trzeciej zaś *χarōl*, *χatūø* || *χatow*, *žiryo(ø)*, *čotōyās*. Na podstawie tych przykładów Poppe twierdzi, że język dagurski z reguły nie uznaje atrakcji wargowej¹.

Zmiana, jaka się dokonała w większości dialektów mongolskich, w końcu zaczęła oddziaływać i na język literacki, i w nim, zwłaszcza w nowszym okresie, obok starych nielabializowanych form pojawiają się labializowane, np. *χota* i *χoton*, *noyan* i *noyon*. W wielu zaś wypadkach nowe formy zupełnie wyparły stare, np. *soxor* zamiast *soxar*, *Monyol* zamiast *Monyal*.

Na podstawie przytoczonych wyżej danych można przypuszczać, że w stosunku do wpływów wargowych na gruncie mongolskim istniały mniej więcej takie same tendencje, jak i w językach tureckich. Dawniej Mongołowie używali w temacie *o ~ ö* tylko w pierwszej sylabie, a w sufiksach samogłosek *a ~ e*, *i*, *u ~ ü*, ale każdy sufiks miał tylko jedną odmianę, niezależnie od wpływów wargowych. Wpływy te zapewne zaznaczyły się najpierw w samogłoskach łącznikowych, tworząc parę odmian *i*, *u ~ ü*, która następnie przeszła i do sufiksów. Sufiksy z *a ~ e* także wykazały skłonność do tworzenia sobie odpowiedników wargowych, więc z jednej strony powstała wymiana *a ~ e* || *u ~ ü*, z drugiej *a ~ e* skojarzyło się z alternacją *i*, *u ~ ü*; w ten sposób powstały sufiksy o dwóch i trzech odmianach. Jednakże proces ten pozostawał jeszcze w początkowym stadium, gdy wielkie przemiany w systemie samogłoskowym, o których wspomniano wyżej, skomplikowały przystosowanie się sufiksów mongolskich do wpływów wargowych. Mimo te przemiany na gruncie mongolskim, podobnie jak w północnych dialektach tureckich, *o ~ ö* z pierwszej sylaby zaczęło stopniowo przesuwac się do następnych, wypierając *a ~ e*, i w ten sposób powstała nowa para sufiksów: jeden z *o ~ ö* w wyrazach mających *o ~ ö* w pierwszej sylabie, a drugi

¹ *Дажурское наречие*, Ленинград 1930, s. 115 (§ 7).

z $a \sim e$ — we wszystkich innych. Jednakże, w przeciwieństwie do dialektów tureckich, proces ten objął przeważającą większość dialektów mongolskich.

3. Języki mandżursko-tunguskie znają również harmonię samogłoskową, palatalną i wargową, ale tu wykazuje ona pewne osobliwości, wynikające z ugrupowania i charakteru samogłosek. Języki mandżursko-tunguskie pierwotnie posiadały, jak się zdaje, osiem zasadniczych samogłosek, tych samych, jakie istniały dawniej w językach mongolskich i jakie istnieją dotychczas w językach tureckich. Jednakże już od dawna, bo zapewne na długo przed powstaniem mandżurskiego języka literackiego, tj. przed XVII w., musiała w świecie tunguskim powstać tendencja do zbliżenia ku sobie niektórych par samogłosek, mianowicie $\ddot{o}$ z e , $\ddot{i}$ z i oraz $\ddot{u}$ z u . Największe postępy tendencja ta poczyniła w języku mandżurskim, zwłaszcza literackim, gdzie już całkowicie znikły $\ddot{o}$, $\ddot{i}$, $\ddot{u}$. W dzisiejszych językach tunguskich samogłoski te jeszcze występują tu i ówdzie sporadycznie, ale na ogół można uważać, że $\ddot{o}$, $\ddot{i}$ już znikły, zaś $\ddot{u}$ znajduje się w stadium zaniku. Natomiast obok normalnego e (przedniego szerokiego) rozwinęło się wąskie $\acute{e}$, przeważnie długie, występujące w pierwszej sylabie i wymieniające się z i ; obydwie te samogłoski ($\acute{e}$, i) są średnie (neutralne) i mogą łączyć się zarówno z przednimi jak i tylnymi samogłoskami.

Podobny stan rzeczy musiał wpłynąć ujemnie na zakres stosowania nie tylko atrakcji palatalnej, ale i wargowej, mimo że o nie uległo żadnym ograniczeniom i występuje w sufiksach nawet w tekstach dżurdżeńskich z XIII w. Prawdopodobnie w związku z zanikiem niektórych samogłosek pozostaje rozwój, a może nawet i powstanie długich samogłosek, które już obecnie odgrywają dużą rolę we wszystkich językach tunguskich (z wyjątkiem tylko mandżurskiego literackiego), zwłaszcza północnych. Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że długie samogłoski bardzo mało stosują się do tych reguł harmonii samogłoskowej, które są znane z innych języków altajskich i które musiały powstać na gruncie jednolitego ośmioczłonowego systemu samogłoskowego. Ponieważ obecnie ugrupowanie samogłosek krótkich i długich przedstawia się w językach tunguskich niejednakowo, system harmonii samogłoskowej wygląda również rozmaicie i np. Poppe przy pierw-

szym zetknięciu się z żywą mową Tungusów odniósł wrażenie, że język sołoński stosuje prawo harmonii bardzo ściśle i na zbliżonych do innych języków altajskich zasadach¹, ale że język Tungusów burguzińskich wykazuje pod tym względem tak duże odchylenia, iż harmonia samogłoskowa właściwie tam nie istnieje². Co prawda, były to tylko pierwsze wrażenia, oparte na niekompletnych spostrzeżeniach, które Poppe następnie sam skorygował³, ale, jak wynika z późniejszych prac jego i innych badaczy, bądź co bądź trafnie zaobserwował fakt zróżniczkowania języków tunguskich pod tym względem. W obecnym stanie badań można zwrócić uwagę jedynie na najbardziej charakterystyczne właściwości, opierając się głównie na danych języka ewenkijskiego (północnych Tungusów, z wyjątkiem Łamutów, Negidalów i Samagirów).

a) Wyrazy posiadające tylko krótkie samogłoski podlegają pełnej harmonii palatalnej, o ile na to pozwala skład tych samogłosek; najczęściej występuje alternacja par samogłosek: $a \parallel e$, $u \parallel ü$.

b) Po wszystkich samogłoskach, tak krótkich jak i długich, mogą następować samogłoski wąskie: i , u ($ü$); ukazanie się ich w wyrazie stanowi jak gdyby przełom, po którym może następować nowa seria samogłosek, uzależniona od tej przełomowej samogłoski.

c) Po samogłoskach z o następują sylaby z o lub $\bar{o}$ aż do końca wyrazu lub do przełomu (tj. do zgłoski z i lub u), po którym następuje a : *oronno*, *sokoržoron*, *sokoriwžaran*, *ohikta*.

d) Po samogłoskach $\bar{a}$, $\bar{e}$, $\bar{o}$ następują także samogłoski albo e , a , o , a mianowicie:

po $\bar{a}$	występuje $\bar{a}$	lub e :	<i>wā-ren</i>
" $\bar{e}$	"	$\bar{e}$	" <i>a: ēša</i>
" $\bar{o}$	"	$\bar{o}$	" <i>a: ōkał.</i>

e) Po wszystkich samogłoskach, oprócz przednich e , $ü$ oraz tylnej o może następować a .

¹ *Материалы по солонскому языку*, Ленинград 1931, s. 95 do 97 (§ 7).

² Поппе, *Материалы для исследования тунгусского языка. Наречие баргузинских тунгусов*, Ленинград 1927, s. 12—14.

³ *Аларский говор* I, s. 59—63 (§ 46); por. także Kotwicz, *Le dialecte tongous de Bargouzine*, CO 1 (Wilno 1932), s. 21.

f) W niektórych dialektach (np. barguzińskim) po przednich *e, i, ü* może następować *ō*: *ikōn*.

Mamy tu więc dość skomplikowany system, na którym zaciążył właśnie wpływ długich samogłosek. Pod względem atrakcji wargowej największe znaczenie posiada fakt, że po krótkim *o* następują sylaby z *o* lub *ō*; widocznie było to podstawową regułą, której *ō* jednak podporządkowało się tylko połowicznie. W praktycznym zastosowaniu przytoczone wyżej zasady sprawiają, że sufiksy tunguskie posiadają najczęściej dwie postacie: tylną i przednią (samogłoski szerokie *a ~ e*): *-da ~ -de* albo jedną neutralną (samogłoski wąskie *u, i*): *-duk, -či*. Tam zaś, gdzie w grę wchodzi samogłoski *o, ō*, mamy do czynienia jeszcze z sufiksami dwóch typów:

-kan ~ -ken ~ -kon, -čā ~ -čē ~ -čō albo

-čā (po samogłoskach tylnych) *~ -čō* (po samogłoskach przednich) w niektórych dialektach, np. barguzińskim.

Istnieją więc tu, jak widzimy, duże zgodności z systemem mongolskim. Odbicie tego stanu rzeczy znajdujemy i w języku mandżurskim. Kiedy w pierwszej połowie XVII w. zaczęła powstawać literatura mandżurska, w żywej mowie nie istniały już samogłoski *i, ō*, a różnica między *u, ü* widocznie się zatarła o tyle, że w piśmie zaznaczano ją tylko w pewnych wypadkach; zapewne język dążył do zupełnego wyeliminowania *ü* czy też do zastąpienia obu samogłosek *u* i *ü* przez nową, neutralną samogłoskę, której można byłoby używać zarówno z tylnymi jak i przednimi samogłoskami. Osobliwość ta, a także brak samogłosek długich, nadały mandżurskiemu systemowi samogłosek odrębne piętno w porównaniu z innymi językami, nawet północno-tunguskimi. Jednakże i tu znajdujemy ślady stosowania atrakcji palatalnej i wargowej, ale tylko w ograniczonym zakresie. Wpływy palatalne zachowują parzyste sufiksy z *a* i *e*, wpływy wargowe — parzyste sufiksy z *a* i *o*, przy czym odmiany z *o* następują tylko po *o*. Współdziałanie zaś obydwóch rodzajów atrakcji wytworzyło sufiksy o trzech odmianach z *a, e* i *o*, takie same, jakie znamy z języków północno-tunguskich.

Inne sufiksy posiadają tylko jedną odmianę (1 postać). Dawniej jednak musiał i tu istnieć bardziej skomplikowany stan rzeczy, na co wskazują dwie odmiany (cztery postaci) sufiksu liczby mnogiej: *-sa ~ -se ~ -so, -si*.

W każdym razie zasługuje na uwagę, że objawem atrakcji wargowej w mandżurskim jest jedynie szersze stosowanie *o*, co stanowi właściwość ogólnotunguską; w językach tureckich i mongolskich nastąpiło to, jak wiadomo, względnie późno.

4. Osobliwe warunki, w jakich stosuje się prawo atrakcji wargowej, już dawno dały podstawę do przypuszczenia, że prawo to powstało dość późno, zwłaszcza w językach tureckich. Taki pogląd w odniesieniu do języka jakuckiego wypowiedział już v. Böhtlingk¹, ale Radloff nie podzielił jego opinii. Według niego atrakcja wargowa cechowała język turecki od samego początku, podobnie jak i atrakcja palatalna, tj. prawo harmonii samogłoskowej w całej pełni było stosowane od dawna, lecz z biegiem czasu atrakcja wargowa uległa przeobrażeniu i osłabieniu w różnych dialektach². Kiedy jednak później stwierdzono, że język napisów orchońskich stosuje systematycznie atrakcję palatalną, natomiast wykazuje liczne odchylenia od atrakcji wargowej, V. Grenbech³, a za nim Melioranskij⁴ i Pedersen⁵ powrócili do zdania v. Böhtlingka, i Radloff nie zaoponował przeciw ich stanowisku.

Bogorodickij uznał sprawę za wymagającą dalszych poszukiwań, lecz podkreślił obserwacje Radloffa, że atrakcja wargowa traci na swej sile, przynajmniej w niektórych dialektach (nad Wołgą i na Uralu)⁶.

Zdanie Bogorodickiego wydaje się słuszne, ale zanim uzyskamy nowe dane, należy pamiętać, że skoro mówimy o pochodzeniu atrakcji wargowej, to byłoby nieostrożnie opierać się wyłącznie na języku napisów orchońskich. Dają one nam, co prawda, archaiczny stan języków tureckich, ale wbrew opinii Pedersena, Poppego i innych, nie jest to stan pierwotny

¹ *Über die Sprache der Jakuten*, St.-P. 1851, s. 108.

² *Phonetik*, s. 61.

³ *Forstudier til tyrkisk lydhistorie*, København 1902, s. 17—25.

⁴ W sprawozdaniu z cytowanej pracy Grenbecha w *Göttingische Gelehrte Anzeigen*, 1904, s. 496.

⁵ *ZDMG* LVII (1903), s. 540—545.

⁶ *Этноды*, s. 72—73.

(praturecki), i rola, jaką w nim odgrywają samogłoski, zdradza ślady ważnej zmiany. Jest nią ograniczenie zakresu stosowności $o \sim \ddot{o}$. Nie mamy podstaw, by uważać to za właściwość pierwotną, tak samo jak i w językach mongolskich. Możemy nawet przedstawić sobie do pewnego stopnia okoliczności, które spowodowały ograniczenie. Jeżeli przyjrzymy się systemowi samogłoskowemu języków obydwu grup, to łatwo się przekonamy, że o posiada silnego konkurenta w u : że jeden wyraz w jakimś dialekcie ma o , zaś w innym u , i że w wyniku tej rywalizacji u występuje w ogóle znacznie częściej niż o . Świadczy o tym obecnie pierwsza sylaba wyrazów, tj. pierwiastek, ale to samo musiało dziać się i w sufiksach. W rezultacie o zostało wyparte z tych ostatnich, i ten stan rzeczy cechuje, według powszechnego mniemania, język napisów orchońskich, niemniej jak i najstarsze zabytki mongolskie.

W innym położeniu znalazło się $o \sim \ddot{o}$ w językach tunguskich. Tam rywalizacji o i u widocznie nie było, chociaż u występuje na ogół także znacznie częściej niż o . W każdym razie we wszystkich dialektach znajdujemy o już w najstarszych tekstach nie tylko w pierwiastkach, ale i sufiksach. Można nawet przypuszczać, że języki tunguskie wywarły pod tym względem pewien wpływ na sąsiednie języki tureckie (jakucki, uranchajski) i mongolskie (buriacki), i że w nich już dość dawno, może kilka wieków temu, $o \sim \ddot{o}$ zaczęło znowu ukazywać się w sufiksach. Taka tendencja objęła następnie także inne jeszcze języki, jak: kirgiski i kazachski; na gruncie mongolskim o odzyskało dawną rolę w znacznie szerszym zakresie.

Podobna ewolucja mogła dotknąć i inne samogłoski. W turkologii dużo się mówi o rywalizacji między $i \sim \ddot{i}$ i $u \sim \ddot{u}$ w sufiksach po samogłoskach wargowych. Częste występowanie w tej pozycji samogłoski $i \sim \ddot{i}$ w starych tekstach anatolijsko-tureckich może być również zjawiskiem wtórnym, które w nowym języku ustąpiło miejsca pierwotnemu stanowi rzeczy.

Biorąc pod uwagę powyższe okoliczności, należy przyznać, że zdanie Radloffa o dawnym pochodzeniu atrakcji wargowej jest bardzo prawdopodobne, i w każdym razie nie można go uważać za podważone. Dane innych języków altajskich również nie zawierają nic sprzecznego z tym zdaniem.

W ogóle sprawa przedstawia się tak, że atrakcja wargowa ściśle wiąże się z podniebienną, tworząc wszędzie jednolity system harmonii samogłoskowej. Za długi okres rozwojowy obydwie rodzaje atrakcji ulegały różnym przeobrażeniom i przybierały różne formy w poszczególnych językach i dialektach; niekiedy nawet jakby zupełnie zanikały tu i ówdzie, niekiedy zaś powracały do starych, czy też mniej lub więcej zmienionych form.

II.

Morfologia

IMIONA

Rzeczowniki i przymiotniki

Sufiksy stopniowania imion

1. Wśród licznych sufiksów, jakimi posługują się języki al-tajskie dla oznaczenia rozmaitych stopni natężenia przymiotów, należy wyróżnić sufiksy deminutivów *-qan* (*-xan*) ~ *-ken* i augmentativów *-kūn* (*-xun*). Pierwszego używają wszystkie języki mongolskie i mandżursko-tunguskie, drugiego tylko te ostatnie, i to niemal przy wszystkich imiennych częściach mowy.

Pierwszy sufix posiada następujące formy:

mo. *-xan* ~ *-ken*

ma. *-qan* ~ *-ken* ~ *-qon*

tung. (płn.) *-kā(n)* ~ *-kē(n)* ~ *-kō(n)*

(płd.) *-xan* ~ *-xen* ~ *xon*.

W językach tureckich spotyka się tylko nieliczne przykłady użycia tego sufiksu: w zabytkach runicznych *tāvrikān* 'tytuł tureckiego chagana', w tekstach staroujgurskich *ärtikān* 'właśnie obecnie', w dialektach nowoujgurskich *ärtigān* 'rano'. Być może, że także sufiksy imion zdrobniałych i pieszczotliwych *-ka* (*-qa*) i *ke*, zanotowane w niektórych tureckich dialektach¹, posiadają związek z sufiksem *-qan* ~ *kān*.

¹ Zajączkowski, *Sufiksy*, s. 35—36; Kotwicz, CO № 2, s. 48—49; П. Меліоранскій, *Краткая грамматика казак-киргизского языка I* (СПб. 1894), s. 30; Дмитриев, *Гагаузские этюды*, Ученые Записки Ленинградского Госуд. Университета № 20, Серия Филолог. Наук, вып. 1 (1939), s. 4 (§ 1); Т. Ковальскі, *Sprawozd. P. A. U.* 1925 № 6, s. 28.

Należy jednak zaznaczyć, że *-ka* i *-ke* stanowią jakby dwa odrębne elementy morfologiczne, nie podlegające harmonii samogłoskowej i występują w różnych dialektach: pierwszy w karaïmskim i gagauskim, gdzie tworzy od nazw osób i w ogóle istot żyjących rzeczowniki rodzaju żeńskiego, np. kar. *kułka* 'chłopka' (< *qul* 'chłop'), gag. *komşuıka* 'sąsiadka' (< *qomşu* 'sąsiad'). Drugi sufiks *-ka*, znany z języków kirgiskiego i kazachskiego, tworzy zdrobniałe rzeczowniki nie tylko żeńskiego, ale i męskiego rodzaju. Kowalski, Zajączkowski i Dmitriev uważają *-ka* za pożyczkę z języków słowiańskich; natomiast co się tyczy *-ke*, to K. Judachin zalicza ten sufiks do elementów czysto tureckich i wyprowadza go od wyrazu *ake*, używanego w stosunku do starszych: *atake* (*ata* + *ake*) 'ojczulek'¹, *ayake* 'braciszek'. Poglądy tych badaczy opierają się na dobrej podstawie, ale nie przeszkadzają zestawieniu tureckich sufiksów *-ka* i *-ke* z *mo-χan* ~ *-ken*: powstawszy na gruncie altajskim, mogły one zyskać szersze rozpowszechnienie dzięki obcym wpływom, jak to widzimy na przykładzie języka karaïmskiego, gdzie Zajączkowski naliczył 14 wyrazów z sufiksem *-ka*.

Na sufiks augmentativów *-kūn* nie zwrócono dotąd należytej uwagi, chociaż często występuje w językach tunguskich. Nikt także nie zauważył, że w języku mandżurskim odpowiada mu sufiks *-χun*, *-χon*, który występuje przeważnie w nazwach barw: *šaxun* 'białawy', *saxaxun* 'czarniawy', *utaxun* 'czerwony', *soχon* 'żółtawy', *noχon* (*nioχon*) 'zielonkawy', *baχun* (*biyaxun*) 'bladawy'. Zacharov nawet nie odróżnia tego ostatniego sufiksu od zupełnie innego *-χun* ~ *-xun*, który tworzy od czasowników przymiotniki oznaczające położenie, stan lub skłonność do jakiejś czynności². Znaczenie sufiksu *-kūn* dokładnie określiła dopiero G. M. Vasilevič: *asī* 'kobieta', *asīkūn* 'kobieciśko, babsko', *beye* 'mężczyzna', *beyekūn* 'wielkolud'³.

Prócz *-kūn* spotyka się dość często u Tungusów sufiks augmentativów *-kākūn* ~ *-kēkūn* ~ *-kōkūn*, który stanowi widocznie połączenie obydwu podanych wyżej sufiksów (*-kākūn* < *kān* +

¹ Op. c., s. 25 (s. v. *ake*).

² Грамматика, s. 83 (§ 53,3); Kotwicz, *Contributions aux études altaïques* I—III, RO VII (1931), s. 230 (§ 12), 232 (§ 15).

³ Очерк, s. 60—61 (§ 19e), 73 (§ 21, 16).

kün): *aya* 'dobry', *ayakākün* 'bardzo dobry', *beye* 'mężczyzna', *beyekēkün* 'wielkolud'¹.

2. W językach tureckich szerokie rozpowszechnienie zyskał sufiks *-raq* ~ *-rāk*, tworzący od przymiotników formy intensywno-zdrobniałe, które większość turkologów uważa za swego rodzaju formy stopnia wyższego: *qizitraq* 'czerwieniszy' (*qizit* 'czerwony'²). Sufiks ten (*-rāk*) dostał się także do języka Kałmuków orenburskich właśnie ze znaczeniem intensywności, ale innym grupom Kałmuków nie jest znany³.

Zasługuje na uwagę, że sufiksy: tung. *-kākün* (w formie *-kākūt* ~ *-kēkūt* ~ *-kōkūt*) i tur. *-raq* mogą łączyć się z formami czasownikowymi dla podkreślenia, że jakaś czynność wykonano lub wykonuje się nie w całości, ale tylko w pewnym stopniu lub w nieco przyśpieszonym lub wzmożonym tempie: tung. *tuksakākūtten* 'pobiegł prędej', tur. *tutupraq* 'nieco powstrzymawszy'⁴.

3. Inny dość rozpowszechniony turecki sufiks deminutiwny *-čaq* ~ *-čāk* łączy się z rzeczownikami i przymiotnikami: *qutunčaq* 'żrebiątko'. W niektórych dialektach, np. w kirgiskim, kazachskim, karaimskim itd. znajdujemy go również w formie skróconej: kirg. *-ča* ~ *-če* (*-čā*; w kirg. jeszcze *-čo* ~ *-čō*), kazach *-ša* ~ *-še*: *kitepče* 'książeczka', *aqša* 'białawy'⁵.

Z tym samym znaczeniem (ale z odcieniem raczej ujemnym) występuje w językach tunguskich sufiks *-čān* ~ *-cēn* ~ *-čōn*⁶: *žičān* '(lichy) domek' — i chyba nie może ulegać wątpliwości, że posiada on związek z wymienionym wyżej tureckim sufiksem *-čaq* > *-ča*.

¹ Василевич, *op. c.*, s. 60—61 (§ 19e), tejsze *Словарь*, s. vv.

² Zajączkowski, *Sufiksy*, s. 27—28 (§ 9).

³ Kotwicz, *Опыт*², s. 95 (§ 86, 8).

⁴ Василевич, *Очерк*, s. 60—51 (§ 19c), 98 (§ 28ж); Н. А. Баскаков—В. М. Насилов, *Уйгурско-русский словарь*, Москва 1929, s. 213.

⁵ Мелиоранский, *Грамм. каз.-кирг. яз.* I, s. 30; Батманов, *Грамм. кирг. яз.* II, s. 14; Zajączkowski, *Sufiksy*, s. 23 do 24 (§ 6).

⁶ Василевич, *Словарь*, s. 208; tejsze *Эвенкийско-русский (тунгусско-русский) диалектологический словарь* (Ленинград 1934), s. L.

W języku mongolskim ten sam sufixs -čay ~ -čeg stanowi, prawdopodobnie część składową rzeczowników, których tematy czy pierwiastki nie występują ani samodzielnie, ani z innymi sufixsami¹.

4. Południowo-tunguskie zaimki pytajne i wskazujące zawierają sufixsy -qa i -ča, których znaczenie i pochodzenie pozostaje niejasne, i dotychczas nikt nie pokusił się o ich objaśnienie. Pierwszy sufixs mamy w mandżurskich zaimkach pytajnych *aiga*, *aïмага*, *yaqa*, *yamaqa* 'co? jaki?' *eke* 'jaki? kto? jak?' *weke*² 'kto?', zaś -ča w zaimkach wskazujących w języku Goldów (Nanaj): *emača* 'taki', *tamača* 'właśnie taki'³.

Wobec tego, że w dialektach mongolskich i północno-tunguskich zaimki pytajne i wskazujące dość często przybierają sufixsy deminutiwne (mo. *tereken* 'tylko ten, właśnie ten', *alixan* 'który mianowicie?'), nasuwa się pytanie, czy -qa i -ča nie stanowią także odmian sufixsów deminutiwnych, które miałyby dokładniej precyzować, że chodzi właśnie o te, a nie inne przedmioty.

5. Bang, a także inni badacze, już nieraz podkreślali istnienie w językach altajskich licznych sufixsów, które oddają różne odcienie występujących w naturze barw zasadniczych⁴. Między nimi na szczególną uwagę zasługują sufixsy oznaczające osłabiony odcień, ten lub ów stopień podobieństwa do wspomnianych barw⁵. Tu należą najbardziej, jak się zdaje, rozpowszechnione sufixsy mo. -btur ~ -btür i tur. -mtıl ~ -mtıl (kirg. także -yımıl ~ -gımıl): *ɣarabtur*, wschodnio-turkietańskie *qaramıl*, kirg. *qarayımıl* 'czarniawy'. Słownik *Muqaddimat al-Adab* daje jeszcze dla mongolskiego odmiany -mtur (*hulamtur*)⁶.

¹ Zob. wyżej, s. 53.

² Захаровъ, *Грамматика*, s. 115 (§ 90).

³ Grube, *Goldisch-deutsches Wörterverzeichnis mit vergleichender Berücksichtigung der übrigen tungusischen Dialekte* (St.-P. 1900), s. 75.

⁴ *Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut*, V. Brief, UJb X (1939), s. 21.

⁵ Kotwicz, RO VII (1931), s. 233.

⁶ Поппе, *Монгольский словарь Мукаддимат ал-Адаб I—II*, Москва, Ленинград 1938, s. 62, 187.

Związek między tymi sufiksami jest niewątpliwy; zapewne pochodzą one od wspólnego wyrazu altajskiego, który zachował się u Mongołów w formie *metü* (kałm. *meta*, *beta*) 'podobny, podobnie'. W każdym razie trudno się zgodzić z przypuszczeniem Ramstedta, że omówione sufiksy mongolskie i tureckie pozostają w jakimś związku z mo. *-bur* i *-bir* (ma. *-buru*)¹; natomiast prawdopodobnym jest związek z anatolijsko-tureckim sufiksem *-msi* ~ *-msi*.

Sufiks rzeczownikowy: mo. *-bēi*, tung. *-ptun*

Badacze mongolskiego języka literackiego oraz żywych dialektów stwierdzają dość szerokie użycie sufiksu *-bēi*, który tworzy od rzeczowników nowe rzeczowniki, stanowiące nazwy przedmiotów pokrywających coś: *dału* 'ramię', *dałubēi* 'naramienniki'².

To samo znaczenie ma tunguski sufiks *-ptun*: *uñakān* 'palec', *uñakāptun* 'naparstek', *meven* 'szyja', *meveptun* 'naszyjnik'³.

Nie ulega wątpliwości, że w obu wypadkach mamy do czynienia z odmianami jednego sufiksu altajskiego.

Mongolski sufiks przymiotnikowy *-du* ~ *-dū*, *-ži*

W języku mongolskim istnieje sufiks *-du* ~ *-dū*, który tworzy przeważnie od tematów przysłówkowych miejsca i czasu przymiotniki o znaczeniu 'znajdujący się gdzieś, mający związek z czymś', np. *dotoyadu* 'wewnętrzny' (*dotora* 'wewnątrz'). Omówiłem go w studium o zaimkach altajskich⁴. Również Poppe uwzględnił go następnie w swoich pracach⁵. Jednakże dotychczas nikt nie zwrócił uwagi, że sufiks *-du* ~ *-dū* posiadał ongiś drugą odmianę z samogłoską wąską, tj. *-*di*, które dała *-ži*, podobnie jak obok *kedüi* 'ile', *edüi* 'tyle, tyle co ten', *tedüi* 'tyle', istnieją wyrazy *kežiye* 'kiedy', *ežiye* 'do tego czasu', *težiye* 'wtedy'. Przykładów na użycie odmiany *-ži* znamy na razie niewiele.

uriži || *uridu* 'przedni, poprzedni'. O ile druga forma jest szeroko rozpowszechniona, o tyle pierwsza zachowała się jedynie w połączeniu z wyrazami *edür* 'dzień' i *on* 'rok', przeważnie

¹ JSFOu XXVIII₃, s. 70 (§ 86).

² Поппе, *Грам.м. письм.-монг. яз.*, s. 106.

³ Василевич, *Очерк*, s. 72 (§ 21,4); tejże *Словарь*, s. 204.

⁴ *Les pronoms dans les langues altaïques*, Kraków 1936, s. 68.

⁵ *Грам.м. письм.-монг. яз.*, s. 111.

w żywych dialektach: kałm. *uržödör* 'pozawczoraj', *urženink* 'pozaprzyszły'¹, chałcha *uržüder* 'pozawczoraj', *uržinan žil* 'rok pozaprzyszły'².

činaži || *činadu* 'znajdujący się po tamtej stronie'. I z tej pary tylko drugiego wyrazu używa dotychczas język literacki; *činaži* występuje w *Nieoficjalnej Historii Mongołów* (§ 144) w zwrocie *Onanu činaži ete'et* 'tamta, przeciwległa strona rzeki Onon' i w słowniku *Muqaddimat al-Adab*: *činaži ödür* 'pozajutro'³.

nököži || *nögüge* (*nökö'e*) 'następny, drugi'. Pierwszy wyraz znajdujemy w *Nieoficjalnej Historii Mongołów* (§ 177; tamże użyto *nökö'e*) w zwrocie *nököži-yi ile* 'przyszlij drugiego'; równoległa forma *nögüdü* nie jest w języku literackim poświadczona; zastępuje ją *nögüge* i tylko gwara chorińsko-buriacka zna *nügöödü*. W żywych dialektach spotyka się *nögüge* i *nöküge* w połączeniu z wyrazem *edür*: mo. *nögüge edür*, kałm. *nöködör*, chałcha *nögööder* 'pozajutro'⁴. Pochodzenie tego wyrazu jest niejasne i nawet nie można ustalić, czy pierwiastek brzmi *nökü-* czy *nögü-*. Gdybyśmy przyjęli *nökü-*, należałoby zestawić nasze wyrazy z mo. *nökür* 'towarzysz, przyjaciel, sługa'. Wyraz ten omówił Władimircov i przytoczył szereg argumentów na dowód jego mongolskiego pochodzenia⁵. Zestawienie wyrazu *nökür* z *nökü-* byłoby poważnym argumentem popierającym zdanie Władimircova, ponieważ *nökür* jest na razie izolowane.

höreneži, (mo. lit.) *örünedü* 'zachodni' (*örüne* 'zachód, na zachodzie'). W § 175 cytowanej *Historii* jest mowa o *höreneži ete'et* 'zachodniej stronie', zaś w § 214 o *höreneži iseri* 'zachodnim łożu'.

doronaži, (mo. lit.) *dorunadu* 'wschodni' (*doruna* 'wschód, na wschodzie'). W § 175 *Nieoficjalnej Historii Mongołów* znajdujemy

¹ Kotwicz, *Опыт*², s. 332 (§ 311); Б. Басангов, *Русско-калмыцкий словарь*, Москва 1940, s. 210.

² Владимирцов, *Сравн. грамм.*, s. 160; А. В. Бурдуков, *Русско-монгольский словарь разговорного языка*, Ленинград 1935, s. 205.

³ *Монг. словарь Мукаддимат ал-Адаб I—II*, s. 134.

⁴ Владимирцов, *op. c.*, s. 202, 247; Бурдуков, *op. c.*, s. 214; Kotwicz, *RO VII* (1931), s. 206.

⁵ *Монгольское нөкүр*, Доклады Акад. Наук СССР — В, 1929, s. 287—288.

zwrot: *doronaži ete'et* 'strona wschodnia', zaś w § 195 — *doronaži xormaı* 'wschodnia krawędź'.

Turecki sufiks posiadania *-lïy ~ -lig* i jego pochodne.

W morfologii języków altajskich istnieje niewiele elementów, które by odegrały tak wielką rolę, jak turecki sufiks *-lïy ~ -lig*. Tworzy on od rzeczowników i podobnych do nich imion przymiotniki oznaczające posiadanie: 'posiadający coś; mający coś; opatrzony w coś'. Nie jest wykluczone, że *-lïy ~ -lig* nie jest pierwotną formą sufiksu i że tej należy szukać w *ł*, które dotychczas jest cechą liczby mnogiej w językach tunguskich. Za podstawę rozważań bierzemy jednak formę *-lïy ~ -lig*, gdyż ona właśnie daje największą ilość sufiksów, występujących na całym obszarze języków altajskich.

Podstawowa forma sufiksu *-lïy ~ -lig* ulega różnym przeobrażeniom fonetycznym, które nieraz zupełnie zmieniają jego pierwotne brzmienie. Powstają odmiany, które można by traktować jako całkiem nowe elementy morfologiczne, tym bardziej, że w parze z przeobrażeniami fonetycznymi dokonywają się zmiany zasadniczego znaczenia. Zakres znaczeniowy odmian staje się czasami szerszy, czasami zaś węższy. Idea posiadania przekształca się w ten sposób w ideę: 1° wspólności, lub wprost mnogości, 2° posługiwania się czymś, i 3° porównania lub podobieństwa. Prócz tego, zgodnie z właściwościami składni altajskiej, sufiksy pochodne mogą określać różne kategorie gramatyczne i nadawać urabianym wyrazom znaczenie różnych części mowy. Tak więc jedno sufiksy tworzą przeważnie przymiotniki występujące w zdaniu jako przydawki, inne zaś — przypadki zależne rzeczowników, jeszcze inne urabiają głównie przysłówki, a wreszcie są i takie, które nie posiadają z góry określonego charakteru i mogą spełniać tę lub inną funkcję, zależnie od budowy zdania.

Jednakże skrupulatne badania porównawcze pozwalają podobne sufiksy zebrać w jedną grupę, w jeden system.

Następująca tabelka ilustruje mniej lub więcej dokładnie ten stan rzeczy:

	mongolskie	tureckie		mandżursko- tunguskie
		ogólno-tu- recki	jakucki	
Comitativus	- <i>tu</i> > - <i>ta</i> , - <i>tai</i>		- <i>tin</i>	- <i>nun</i> (- <i>nan</i> , - <i>tai</i>)
Instrumentalis		- <i>ta</i> , - <i>lan</i> , - <i>nan</i>	- <i>nan</i> - <i>lan</i>	—
Adjectiva (posiadający coś)	- <i>tu</i>	{- <i>liy</i> (- <i>liq</i>) > {- <i>ti</i> > - <i>tī</i>	- <i>tāx</i>	ma. - <i>vge</i>
mający lat (o zwierzętach)	- <i>na</i> (<i>n</i>), - <i>ta</i> (<i>n</i>)			- <i>m-nin</i> (?)
Pluralis	- <i>nar</i> (buriat - <i>nad</i>)	- <i>lar</i>	- <i>lar</i>	- <i>t</i> , - <i>na-sa-t</i>
Collectiva (numeralia)	- <i>yu-ta</i>	- <i>a</i> (<i>γ</i>)- <i>ta</i>		
Comparativus (substantiva, adjectiva, adverbia)		- <i>tai</i> , - <i>tai</i> , - <i>da</i> - <i>tayn</i> , - <i>layin</i>	- <i>li</i>	
Comitativus (substantiva, adjectiva)	- <i>tai</i> , pl. - <i>tan</i>	—		

Pod względem wokalizmu, wymienione warianty reprezentują obydwa typy sufiksów altajskich, zwłaszcza tureckich: 1° z samogłoskami wąskimi, posiadający, gdzie na to charakter języka pozwala, dwie odmiany o czterech postaciach: -*tiy* ~ -*lig*, -*tu* ~ -*lūg*, 2° z samogłoskami szerokimi, posiadający w niektórych

językach jedną odmianę o dwu postaciach: *-tar ~ -lär*, w innych zaś dwie odmiany o czterech postaciach: *-tar ~ -lär*, *-tor ~ -lör* (dwie ostatnie tylko po samogłoskach wargowych tematu). Takie rozszczepienie sufiksu nie jest zjawiskiem normalnym; wszakże na gruncie tureckim istnieją podobne przykłady.

Co się tyczy konsonantyzmu, to początkowe *t-* może przechodzić w różnych językach tureckich, w zależności od wygłosu tematu, w *t*, *d* (języki kirgiski i kazachski), lub w *n*, *t*, *d* (język jakucki). W ten sposób otrzymujemy niekiedy 3, a nawet 4 odmiany sufiksu (z odpowiednio większą ilością postaci) np. *-tar*, *-tar*, *-dar*, *-ti*, *-ti*, *-di* a nawet *-tar*, *-nar*, *-tar*, *-dar*, *-ti*, *-ni*, *-ti*, *-di*.

Kończącą spółgłoskę *-γ ~ -g* zachowują tylko nieliczne dialekty (język napisów orchońskich, dialekty syberyjskie i urianchajski); inne zastępują ją przez zwartą bezdźwięczną *-q ~ -k* (*-liq*, gwary Turkiestanu Wschodniego) lub szczelinową *-χ* (*-lax*, jęz. jakucki) najczęściej jednak *-γ*, *-g* ulega zupełnemu zanikowi, wzdłużając tylko poprzedzającą samogłoskę w tych dialektach, które posiadają długie samogłoski: *-ti ~ -ti* (kirg., jak.), *-ta ~ -tū* (dialekty Turków na Ałtaju), *-ti ~ -ti* (kazach, kumyk, baszkir) itd.

Bazy sufiksów, powstałe przez zanik końcowego *-γ ~ -g*, mogą przyjmować następnie inne spółgłoski, jak np. *-r*, *-n*, *-i*, i w ten sposób tworzą się nowe formy sufiksów: *-lar*, *-lan*, *-lai*, *-lin*.

Omówione procesy w zakresie konsonantyzmu dokonują się przeważnie na gruncie tureckim; inne języki altajskie, jak mongolski czy tunguskie, są mniej na nie podatne i w skutek tego zapożyczają z tureckiego zwykle jakąś jedną odmianę, którą najczęściej słyszą lub która najbardziej odpowiada ich układowi fonetycznemu. Tak więc Mongołowie mają *-nar* (< *-tar*), *-tu* (< *-tu*), *-tai* (< *-lai*); Tungusi *-nun* (< *-tun* < *-tan*).

a) Z wymienionych sufiksów najwięcej uwagi zwrócono na *-tar ~ -lär*, usiłując wyświecić jego pochodzenie. Ja również zająłem się etymologią tego sufiksu¹, nasza zaś tabelka, potwierdzając moje przypuszczenia, rzuca, jak się zdaje, pewne światło

¹ *Les pronoms*, s. 28—30. Funkcję semantyczną tego sufiksu omawia Kowalski w pracy *Zur semantischen Funktion des Pluralsuffixes -tar ~ -lär in den Türkssprachen*, Kraków 1936. Na s. 34 autor zdaje sprawę z dotychczasowych hipotez na temat pochodzenia tego elementu.

na jego stosunek do grupy pokrewnych mu elementów morfologicznych.

b) Omawiano również sufiks *-la* (dialekty: *-lan*, *-nan*), który czasem tworzy w językach tureckich formy odpowiadające przy-
padkom instrumentalis czy comitativus, lecz posiadające obecnie najczęściej charakter zakrzepłych form przysłówkowych¹.

c) Zespół sufiksów grupujących się dokoła tureckiego sufiksu komparatywnego *-lai* ma dużo stron ciekawych, które także były przedmiotem zainteresowań.

Sufiks ten występuje obecnie w różnych dialektach, przybierając nieraz formy *-tai* i *-dai* i rozmaite znaczenia. W języku kazachskim *-lai*, *-tai*, *-dai* jest cechą osobnego przypadku komparatywnego ('podobnie, jak')²; w kirgiskim *-tai*, *-dai* tworzy przy-
miotniki podobieństwa ('podobny do')³; w jakuckim *-li* nadaje
znaczenie przeważnie przysłówkowe ('podobnie do')⁴. W odpowiedni sposób korzystają z tego sufiksu i inne dialekty tureckie.

Sufiks *-la* turkologowie często zestawiają z partykułą wyrażającą podobieństwo *täg*, która występuje w napisach orchońskich i tekstach staroujgurskich, a która zachowała się dotychczas w gwarach Turkiestanu Wschodniego, urianchajskim i karagaskim w formie *-tük*, *-dük*. Czy te sufiksy posiadają coś wspólnego oprócz znaczenia? Wydaje się, że bezpieczniej będzie uważać je za elementy różne, a więc przypuszczać, że na gruncie tureckim istnieją dwa sufiksy, z których *-tük*, *-dük* rozpowszechnił się przeważnie w gwarach Turkiestanu Wschodniego, drugi zaś: *-tai*, *-tai*, *-dai* — Turkiestanu Zachodniego.

Niektórzy badacze, jak v. Böhtlingk⁵ i Radloff⁶, przypuszczają, że *-tai* powstało od ogólnotureckiego, a nawet ogólno-
altajskiego sufiksu *-la* (tworzy czasowniki od imion) przez dodanie do niego sufiksu gerundium czasu teraźniejszego *-a*, *-i*: *-la + a* albo *-la + i > -tai*. Nie odrzucając takiej etymologii, należy jednak pamiętać, że w językach altajskich, zwłaszcza zaś mongolskich,

¹ Zob. niżej, w rozdziale, poświęconym przysłówkom.

² Мелиоранский, *Грамм. каз.-купг. яз.* I, s. 31—34, II, s. 24.

³ Батманов, *Грамм. купг. яз.* II, s. 12, 40, 57.

⁴ Radloff, *Die jakutische Sprache in ihrem Verhältnisse zu den Türksprachen*, St.-P. 1908, s. 31—32.

⁵ *Op. c.*, s. 258.

⁶ *Op. c.*, s. 31.

końcówki bardzo często przybierają *-i* pozbawione obecnie wszelkiego znaczenia morfologicznego i w ten sposób występują w dwóch formach nie różniących się znaczeniowo, np. mo. *-ba* i *-bai*, *-ta* i *-tai*.

d) Z tur. *-tai*, *-dai*, *-tai* Ramstedt zestawił mo. *-tai* ~ *-tei*, które posiada jednak inne znaczenie: 'posiadający coś, opatrzony w coś, związany z czymś' (podobnie jak sufiks *-tu* ~ *-tü*¹), i myśl tę podzielił Poppe². Nasza tabelka stwierdza, że myśl tę można uważać za zupełnie prawdopodobną i nawet posunąć się nieco dalej. Jak wiadomo, sufiksy mongolskie *-tai* ~ *-tei* i *-tu* ~ *-tü* zastępuje w liczbie mnogiej sufiks *-tan* ~ *-ten*, którego pochodzenie dotychczas stanowiło zagadkę. Tymczasem w świetle danych tabelki można go uważać również za pożyczkę z tureckiego i zestawić z formami tureckimi *-tan*, *-tan*, *-dan*, *-nan*, z tym, że na gruncie mongolskim przybrał specjalny odcień znaczeniowy.

Jak widzimy, wszystkie trzy sufiksy mongolskie o znaczeniu 'posiadający coś': *-tu* ~ *-tü*, *-tai* ~ *-tei* i *-tan* ~ *-ten* są najprawdopodobniej pochodzenia tureckiego i wiążą się z tur. *-tiy* ~ *-lig*.

Do tej grupy widocznie należy zaliczyć także sufiksy mo. *-nan* ~ *-nen*, *-tan* ~ *-len*, których używa się do tworzenia od liczebników 3—5 wyrazów oznaczających wiek zwierząt: 'liczący trzy, cztery, pięć lat'³.

e) Za zupełnie naturalne mogłoby uchodzić zestawienie sufiksu *-tai* ~ *-läi* z tureckimi morfemami podobieństwa: *-layu* i *-layın*, które czasem łączą się jeszcze z sufiksem *-ču* ~ *-cü*, *-ži* ~ *-ži*, tworząc formy *-čulayū* ~ *-čüläyü* (teksty staroujgurskie), lub *-žilayin* ~ *-žiläyin* (anatol.)⁴. Jednakże wylaniają się tu niemałe trudności, pochodzące stąd, że *-layu* i *-layın* należą, według wszelkiego prawdopodobieństwa, do różnych kategorii sufiksów: pierwszy jest sufiksem czasownikowym, drugi — imiennym. Co się tyczy pierwszego, to turkologowie, jak się zdaje, jednomyślnie uważają twory na *-layu* za formy gerundium czasu teraźniejszego (na

¹ *Konjugation*, s. 92, 102.

² K Sz XX, s. 123; Geserica, AM III (1927), s. 25, ods. 3.

³ Kotwicz, *Опыт*², s. 92 (§ 85), tenże, *Les pronoms*, s. 30; Поппе, *Грамм. письм.-монг. яз.*, s. 113 (§ 21), tenże, *Грамм. бурят-монг. яз.*, s. 100 (§ 88); Владимирцов, *Следы грамматического рода в монгольском языке*, Доклады Акад. Наук СССР — В, 1925, s. 32.

⁴ Kotwicz, *Les pronoms*, s. 76; Radloff, *op. c.*, s. 32.

-u ~ -ü), utworzone od czasowników odmiennych (na -la ~ -lä: -la + y + u ~ -lä + y + ü), i zestawiają je z inną formą gerundium, urabianą od takich samych tematów czasownikowych w językach tureckich (-la + p ~ -lä + p: *baştap*) i mongolskich (-la + n ~ -le + n: *ekilen*). Taki pogląd wydaje się zupełnie słuszny.

Trudniejsza jest sprawa z sufiksem -layin ~ -läyin. Dotychczas nie zdołano ostatecznie wytłumaczyć jego pochodzenia nie tylko na gruncie sufiksów czasownikowych, ale i innych. Jedni, jak Gombocz¹, a obecnie i Dmitriev², wyprowadzają -layin od -lai, przypuszczając, że końcowe -in stanowi starą cechę instrumentalu tureckiego. Tu uzupełniają oni właściwie tylko wskazówkę Meliorańskiego, według której w języku Kazachów końcówka przypadku komparatywnego przybiera niekiedy -n³, tj. posiada formę -layin, jednakże badacz ten nie wypowiedział się zupełnie o pochodzeniu dodatkowego elementu -n, ani o ewentualnym związku między -layin wyrażającym podobieństwo, a -layin komparatywnym.

Inni, jak Bang⁴ i Radloff⁵, twierdzą, że -layin stanowi nie tylko równoznaczną odmianę sufiksu -layu, ale i wprost od niego pochodzi, a mianowicie, że -layu przybiera również cechę instrumentalu: -la-y-u-n > -layin. Ze swej strony Deny, który zgromadził dość obszerny materiał dotyczący stosowania tego sufiksu, przypuszcza, że tworzył on dawniej w językach tureckich przypadek porównania (comparativus) i odgrywał taką samą rolę, jak obecnie -ča ~ -čä || -ša ~ -šä; omawiając zaś jego pochodzenie, Deny uważa za możliwą hipotezę, że -la jest skróconą formą partykuły *ilä* (tj. że właściwie jest to cecha dawnego comitativu -la), do której dodano następnie końcówkę instrumentalu: -y-in, ale sam oddaje pierwszeństwo etymologii czasownikowej⁶. W rozwiązaniu tego zagadnienia przychodzi z pomocą język mongolski.

¹ Túrán I (1918), s. 258.

² *Грамм. кумык. яз.*, s. 91.

³ *Мелиоранский, op. c.*, I, s. 34.

⁴ *Vom Köktürkischen zum Osmanischen I.*, Abh. Preuß. Akad. d. Wiss. 1917, phil.-hist. Kl. № 6, s. 45 (§ 52₂); *Zu den türkischen Zeitbestimmungen*, Túrán I, s. 95, por. również jego *Beiträge zur türkischen Wortforschung*, Túrán I, s. 518 (§ 5).

⁵ *Op. c.*, s. 32.

⁶ *Grammaire*, s. 262 (§ 401, uw. 2), 597—599 (§ 890), 633 (§ 917).

W języku literackim można czasem spotkać połączenie sufiksu comitativu (-*luya* ~ -*lüge*) z sufiksem instrumentalu (-*bar* ~ -*ber*): -*luya-bar* ~ -*lüge-ber*¹, które w żywych dialektach skraca się do -*lār*: ordos -*lār(an)* ~ -*lēr(en)*, kalm. -*lār(ŋ)* ~ -*lēr(ŋ)*². Takie połączenie można uważać za normalne, gdyż w starych tekstach, jak np. *Nieoficjalna Historia Mongołów*, instrumentalis często występował z odcieniem comitativu, a więc użycie sufiksów dwóch przypadków jakby potęgowało ich znaczenie. Stąd powstaje myśl, (a bliskim jej był już Deny), że to samo mogło stać się i na gruncie tureckim, tj. że cecha komparatywna -*lai* mogła połączyć się z sufiksem narzędnika -*in*, tworząc w ten sposób sufiks złożony -*layin*.

Aby podobna etymologia mogła zyskać uznanie, należałoby objaśnić pochodzenie wyrazów *sayu* i *sayin* 'każdy', z których pierwszy występuje w napisach orchońskich, drugi zaś zachował się i we współczesnych dialektach, np. w kirg. lub kumyk. w znaczeniu postpozycji 'co, za każdym razem jak'. Wyrazy te posiadają na pierwszy rzut oka taką samą budowę, co i sufiksy -*layu* i -*layin*, ale dokładniejsza analiza wykazuje, że istnieje między nimi zasadnicza różnica. Mianowicie *sayu* i *sayin* powstały widocznie od jednego pierwiastka czasownikowego *sa-* 'liczyć' z pomocą sufiksów gerundium terażniejszego (-*u*, -*a*): -*sayu*, -*saya*, -*saŋ*, i dopiero ta ostatnia forma przybrała końcówkę narzędnika -*in*.

f) Sufiks zbiorowości -*ta* ~ -*le* występuje w mongolskich i tureckich liczebnikach zbiorowych, w pierwszych stale, w drugich tylko sporadycznie³.

g) W językach mandżursko-tunguskich tur. -*tŭy* ~ -*lig* znalazło znacznie mniejsze zastosowanie niż w mongolskich.

W mandżurskim znajdujemy sufiks -*vya* ~ -*vge* ~ -*vyo*, który rozwinął się bezpośrednio z tur. -*tŭy* ~ -*lig*⁴. Poza tym w kilku wyrazach występuje -*tu* o znaczeniu 'posiadający jakąś stałą cechę', zapożyczony z jęz. mongolskiego⁵.

¹ Поппе, *Грамм. письм.-монг. яз.*, s. 61; tenże, *Грамм. бурят-монг. яз.*, s. 127—128.

² Kotwicz, *Опыт*², s. 192—193 (§ 168,4)

³ Kotwicz, *RO VII* (1931), s. 206—207.

⁴ Kotwicz, *Les éléments turcs dans le mandchou*, *RO XIV* (1939), s. 101—102.

⁵ Захаровъ, *Грамматика*, s. 75, 80.

h) W językach tunguskich comitativus tworzy sufiks *-nun*, a czasem *-nan* i nawet *-tai*¹, które zapewne pochodzą również z tego samego źródła.

Ponadto w tych samych językach znajdujemy sufiks *-m-nin*, który od nazw rodów na *-gir* tworzy wyrazy oznaczające przynależność kobiet do danego rodu, np. *balikagir* — nazwa rodu, *balikagimni* 'kobieta z rodu *Balikagir*'². Te twory przypominają tureckie imiona etniczne z sufiksem *-li(q) ~ -li(k)*: *Osmanlı* 'przynależny do państwa Osmanów', *turpallıq* 'pochodzący z miasta Turfan'.

Ogólnoaltajski sufiks przynależności *-ki, -gi*.

1. Ten bardzo rozpowszechniony w świecie altajskim sufiks urabia od rzeczowników, zaimków i podobnych im części mowy, przymiotniki oznaczające przedmioty do których coś należy lub które stanowią miejsce czyjegoś pobytu, albo też w ogóle pozostają z czymś w stałym lub czasowym stosunku. W językach tureckich i mongolskich dodaje się go zwykle do: 1° formy genetywu dla wyrażenia posiadania lub stałej przynależności, 2° formy locativu lub przysłówka miejsca czy czasu, gdy jest mowa o czasowym pobycie; niekiedy zaś, specjalnie w językach tunguskich, dodaje się go bezpośrednio do tematu rzeczownika lub przysłówka dla oznaczenia tego lub owego stosunku między przedmiotami³.

Zasadnicza forma sufiksu (*-ki*, albo, zgodnie z harmonią samogłoskową, *-ki ~ -qı*) ulega ewolucji w różnych językach lub dialektach. Spółgłoska udźwięcznia się albo po samogłosce i spółgłosce tematu (języki tureckie) albo niezależnie od jego wygłosu (języki

¹ Василевич, *Очерк*, s. 38—39.

² Василевич, *Эвенк.-русс. словарь*, s. 202; Поппе, *Материалы для исслед. тунг. яз.*, s. 3.

³ Н. Катановъ, *Опытъ изслѣдованія урянхайскаго языка*, Казань 1900, s. 193—204 i tabl. IV; Deny *Grammaire*, s. 103 do 104 (§ 134), 195—199 (§§ 284—293), Зајачковскі, *Суфиксы*, s. 33—35 (tamże zebrana literatura), Дмитриев, *Грам. кумик. яз.*, s. 68, 80—81; Ашмаринъ, *ор. с.*, s. 155—157; Kotwicz, *Опыт*², s. 98—102 (§§ 89—90); Поппе, *Грам. бурят-монг. яз.*, s. 94—95 (§ 82); Бойцова, *ор. с.*, s. 82—90.

mandżursko-tunguskie, niektóre dialekty mongolskie, np. dagurski, monguor). Również samogłoska nie jest elementem stałym. W pewnych dialektach tureckich, pewnych dialektach mongolskich oraz w językach tunguskich samogłoskę *i* zastępuje *u* (~ *ü*); na gruncie tureckim zmianę tę warunkuje samogłoska wargowa w wygłosie tematu.

Odmiany fonetyczne posiadają różny odcień znaczeniowy i różny zakres stosowania.

Prze mylny podział tworów na *-ki* od tematów zakończonych na *-n* powstaje forma sufiksu *-vki* lub *-vgi*. Tureckie imiona powstałe przez dodanie *-ki* do formy genetivu, otrzymują w deklinacji *-n* zaimkowe i tak powstaje odmiana *-kin*.

Sufiks *-ki* posiada, jak już wspomniano, znaczenie przymiotnikowe, ale w językach tureckich i tunguskich dodany do formy genetivu rzeczowników i zaimków, nadaje tak powstałym wyrazom znaczenie rzeczowników.

2. W językach tureckich *-ki* występuje przy formach genetivu i locativu oraz bezpośrednio przy temacie. Np. anatol.-tur.: *čoban-ın-ki* (< *čoban-iv-ki*) 'to co należy do pasterza, dom, rodzina pasterza', *ben-im-ki* 'to co należy do mnie, moje, (mój dom, moja rodzina)' *äv-dä-ki* 'znajdujący się w domu', *qarşı-ki* 'położony naprzeciwko'.

W języku kirgiskim i kazachskim *-ki* dodane do genetivu, który ma końcówkę *-niv*, *-dīv*, *-tīv*, tworzy razem z nią jakby sufiks złożony *-nīqi*, *-dīqī*, i powszechnie się uważa, że końcowe *-v* sufiksu genetivu uległo zanikowi¹: *meniki* (< *menivki*), *qandīqī*, jednakże byłoby pożądane rozważyć sprawę tę na szerszym gruncie, gdyż np. w języku mongolskim tematy z końcowym *-n* używają dla tego samego przypadku sufiksu *-u*, *-i* (bez *n*), tj. posiadają na końcu sylabę *nu*, *ni*, a w języku Goldów z nad rzeki Ussuri mamy zanikowe formy *minigi*, *bunigi* itp.

Szczególniejszą uwagę turkologowie zwracają na połączenie sufiksu *-ki* z zaimkami; tak np. Batmanov podaje kompletny wykaz takich połączeń². Spośród nich wyróżniają się zwłaszcza

¹ Мелиоранский, *Грам.м. наз.-кирг. яз.* I, s. 41, Батманов, *Грам.м. кирг. яз.* II, s. 13, 30.

² *Op. c.*, s. 56—57.

połączenia z genetivem zaimków osobowych, gdyż w ten sposób powstają zaimki dzierżawcze samodzielne typu francuskich i niemieckich: *le mien, le sien, der Meinige*: kirg. *meniki, seniki* itp.

Sufiks *-ki* w połączeniu z końcówką locativu tworzy na gruncie tureckim złożony sufix: *-daki ~ -däki* lub *-dayi ~ -dägi* (kirgiz, kazach, kumyk i i.)

Podajemy jeszcze kilka przykładów, w których nasz sufix występuje bezpośrednio przy temacie. Są to rzeczowniki i przymiotniki oznaczające przeważnie czas, a niekiedy i miejsce: kumyk *buruwyu* 'przedni', *sovyu* 'tylny', kirgiz *žazyi* 'wiosenny', *qışqi* 'zimowy', karaim *t'ob'aŋgi* 'dolny', *ortayı* 'środkowy', *yazyı* 'letni', *k'uŋg'u* 'jesienny', czuwasz *irhi* 'poranny', *kərhi* 'jesienny', *paḏərhi* 'zeszłoroczny'.

3. Mongolski język literacki nie zna połączeń sufixu *-ki* z genetivem i używa zamiast *-ki* innego sufixu: *-χai ~ -kei*¹, któremu w *Nieoficjalnej Historii Mongołów* odpowiada *-ai* (< **-χai*) ~ *-ei* (< **-gei*): *manuχai* (*manu'ai*) 'to, co do nas należy; nasz dom; nasza rodzina', *χanuχai* (*χanu'ai*) 'to, co należy do chana; dom, rodzina chana'. Natomiast w żywych dialektach połączenie *-ki* z formą genetivu stanowi normalne zjawisko, ale przeważnie chodzi tu o genetivus z rzadszą końcówką *-ai ~ -ei*, a *-ki* przybiera na końcu *n*: *-kin*, w kałmuckim *-xŋ ~ -kŋ*; dodanie tego *n* jakby podkreśla charakter rzeczownikowy utworzonego w ten sposób wyrazu: buriat *xūneiχi* 'ludzki, cudzy', *manaixi* 'nasz', *geriŋxi* 'domowy'; kałmuk *torjudākŋ* 'to co należy do Torgutów', *Tattānkŋ* 'ród Tałtankin (ci co należą do Tałty)', *geriŋxŋ* 'to, co należy do domu, domostwo'².

Znacznie częstsze jest połączenie sufixu *-ki* z formą locativu, zarówno w języku literackim, jak i w żywych dialektach: mo. *gerteki*, kałmuk *gertkə*, buriat *gertxə*.

¹ Поппе, *Грам.м. письм.-монг. яз.*, s. 110; Bobrovnikov, *op. c.*, s. 71—72 (§§ 128—129), 387—388, przedstawia tę sprawę nieco inaczej, i jedynie uwagi dotyczące języka kałmuckiego zachowują dotychczas swoją wartość.

² Kotwicz, *Опыт*², s. 98—102 (§§ 89—90), Поппе, *Грам.м. бурят-монг. яз.*, s. 94 (§ 82, 1).

Tego samego pochodzenia jest sufixs *-daki*, którego używają różne dialekty mongolskie dla urabiania liczebników porządkowych, np. buriat *ɣoyordaxi* 'drugi'.

W ścisłym związku z tą grupą pozostają połączenia *-ki* z przysłówkami na *-ra*, *-na*, które oznaczają miejsce lub czas, i mają przeto to samo znaczenie, co i locativus, u Buriatów również z rzeczownikami opatrzonymi partykułą *so* 'wewnątrz': mo. *degereki*, kałmuk *dërka*, buriat *dërxa* 'górný', mo. *emüneki*, kałmuk *ömneka* 'przedni'; buriat *ger-soxa* 'znajdujący się wewnątrz domu'.

Nie jest obce językowi mongolskiemu również i dodawanie *-ki* bezpośrednio do tematu; jednakże ilość podobnych wyrazów nie jest duża: mo. *aliki*, kałmuk *alka*, *alkñ* 'który? jaki?'; mo. *oławki*, kałmuk *olykñ* 'większość (ze względu na ilość)'; mo. *yeke*, kałmuk *ikpñkñ* 'większa część (ze względu na objętość)'.

4. W językach mandżursko-tunguskich znajdujemy dwie końcówki, które zawierają sufixs *-ki*: *-vi* (*-vgi*), *-ve* (*-vge*) i *-rgi*; pierwsza oznacza przynależność do czegoś, druga — pobyt w czymś.

a) Końcówka *-vi*, *-ve* składa się z sufixsu *-ki* oraz *-n*, które zapewne głównie oznacza przynależność. Może to być końcówka genetivu albo *n* imienne, które ukazuje się na końcu tematów zaimków osobowych i innych imion; oba te *-n* są szeroko rozpowszechnione w świecie altajskim i połączenie ich z sufixsem *-ki* dla tworzenia złożonej końcówki o znaczeniu: 'należący do kogoś lub czegoś' jest zupełnie naturalne¹.

Języki tunguskie, zwłaszcza północne, posługują się sufixsem *-vi* (*-vgi*) i, rzecz znamienna, *-vi* (*-vgi*) stanowi również końcówkę genetivu. Jak się zdaje, mamy tu rzeczywiście jeden i ten sam element, który tylko pod względem składniowym nabiera pewnych odcieni znaczeniowych, i odpowiednio do tego ma w zdaniu właściwości morfologiczne i syntaktyczne: wyraz opatrzony końcówką *-vgi*, jako genetivus, stanowi przydawkę, deklinacji nie podlega i występuje przed wyrazem określanym; jeśli zaś, jako wyraz autonomiczny, oznacza przynależność, może być przydawką,

¹ Василевич, *Очерк*, s. 36, 76, teŝe *Эвенк.-русск. словарь*, s. 204.

przedmiotem lub orzeczeniem i przybiera końcówki różnych przypadków. Np. *oronwi* (*oron* 'jeleni') ma dwa znaczenia: 'jelenia' i 'należący do jelenia' (tj. 'jeleni', przymiotnik), albo 'to, co należy do jelenia', *oror-wi* 'jeleni' (genetivus liczby mnogiej) i 'należący do jeleni', ale *oronwil* 'to (tj. wszystkie rzeczy), co należy do jelenia'; *ororwil* 'wszystkie rzeczy, które należą do jeleni'; *minwi* 'le mien'.

Język mandżurski wyraża przynależność za pomocą końcówki *-we* (*-uge*), którą dodaje się do form genetivu zaimków i rzeczowników: *miniuge* 'mój (le mien)', *beyeiuge* 'swój własny', *dubeiuge* 'końcowy, ostatni', *urseiuge* 'ludzki'. Jednakże rzeczowniki zakończone na spółgłoskę, tj. na *-n* lub *-v*, otrzymują końcówki *niuge*, którą Mandżurowie piszą zawsze osobno, widocznie uważając ją nie za sufix, lecz za partykułę enklityczną: *ežen niuge* 'to, co należy do władcy, monarszy', *waw niuge* 'to, co należy do księcia książęcy', *gurun niuge* 'państwowy'¹.

Te same końcówki *-uge* i *niuge* nadają przymiotnikowi lub participium znaczenie rzeczownikowe. W tym wypadku nie mają już one właściwego znaczenia przynależności i odpowiadają mongolskim partykułom *inu* i *anu*, które służą dla zaakcentowania podmiotu. Na uwagę zasługują zwłaszcza połączenia *-uge* z imiesłowami zakończonymi na *-ra* ~ *-ro* ~ *-re* i *-xa* (*-qa*) ~ *-xo* (*-go*) ~ *-xe* (*-ke*), które mogą, w zależności od kontekstu, nabierać rozmaitych odcieni znaczeniowych².

W języku Goldów nad rzeką Ussuri, według P. R. Protodia-konova, sufix *-gi* dodaje się do form genetivu zaimków osobowych, albo wprost do tematu w innych wypadkach, np.: *mini* 'mój', *sinigi* 'twój', *bunigi* 'nasz', *śunigi* 'wasz', *manigi* 'jego', *monegi* 'swój, własny', *uigi* 'czyj?'³. Jednakże Bojcow⁴, opierając się zapewne na materiałach pochodzących od innych grup Goldów, rejestruje jedynie ogólnotunguską końcówkę *-vgi*, którą dodaje

¹ Захаровъ, *Грамматика*, s. 80 (§ 50, 2).

² Захаровъ, *op. c.*, s. 76 (§ 44, 6), 80 (§ 50), 114—115 (§§ 86, 88), 117 (§ 96), 183—184 (§ 152), 322 (§ 230—236). Zob. również wyżej, str.

³ П. Протодіаконовъ, *Краткая грамматика гольдского языка* (rękopis). Za nim to samo utrzymuje także Zacharov, *op. c.*, s. 78 (§ 48).

⁴ *Op. c.*, s. 72—85.

się nie do formy genetivu, lecz wprost do tematu: *mini*, *singi*, *buengi*, *sueugi*. W języku negidalskim, zamiast *-vi*, mamy *-ni*, zaś w języku ude stwierdzono pewną asymilację tak, że obok *mini*, *sinini*, występują także formy *muñuu* i *suñuu*.

b) W przeciwieństwie do języków tureckich i mongolskich języki mandżursko-tunguskie nie znają połączenia sufiksu *-ki* z formą locativu, a więc nie mają końcówek typu *-daki*, tak rozpowszechnionego w językach tureckich i mongolskich. Na gruncie mandżurskim znajdujemy jedynie końcówkę *-rgi* (mo. *-raki*), powstałą z połączenia dwóch sufiksów: *-ki* i przysłówkowego *-ra*¹. Kończówka *-rgi*, zapożyczona od Mongołów, tworzy w mandżurskim nawet jeszcze liczniejszą grupę przymiotników od przysłówków miejsca, zakończonych przeważnie na *-ła*², które zwykle ulega zanikowi. Tak od: *amała* 'z tyłu', *dele* 'w górze', *doło* 'wewnątrz' powstały przymiotniki: *amargi* 'tylny, północny', *dergi* 'górný', *dorgi* 'wewnętrzny', ale *tule* 'na zewnątrz' i *tulergi* 'zewnątrzny'³.

5. Tungusi północni posiadają podobną grupę wyrazów oznaczających miejsce i utworzonych za pomocą sufiksów *-gi*, *-gü*, i *-vü*⁴ które stanowią widocznie odmiany morfemu *-ki*. Powstały one najczęściej od tematów nie zróżniczkowanych (o znaczeniu przysłówkowym)⁵ oraz od tematów zaimków pytajnych i wskazujących, i tworzą dość obszerny system wyrazów miejsca (niekiedy też i czasu). Można je podzielić na trzy grupy.

I. Do pierwszej grupy należą przymiotniki zakończone na *-gü* i mające znaczenie: 'znajdujący się gdzieś'.

II. Drugą grupę stanowią wyrazy opatrzone sufiksem *-gi*, *-vi*, które są przysłówkami o charakterze na pół rzeczownikowym i oznaczają miejsce, miejscowość lub przestrzeń, położone tam czy

¹ Zob. niżej, w rozdziale omawiającym przysłówki.

² Zob. niżej, w rozdziale omawiającym przysłówki.

³ M. Lewicki, *Przyrostki przysłówkowe -ra ~ -rā, -ru ~ -rū, -ri ~ -ri w językach altajskich*, CO 15 (Wilno 1935), s. 30—33, Kotwicz, *Les pronoms*, s. 77.

⁴ Василевич, *Очерк*, s. 76, Поппе, *Материалы для исслед. тунг. яз.*, w słowniku.

⁵ Zob. niżej, w rozdziale poświęconym przysłówkom.

Pierwiastek	I Przymiotnik	II To (np. obszar), co jest	III Strona
<i>u-(un-)</i> w górze (pionowo) <i>her-</i> na dole (pionowo) <i>dī-(dīn-)</i> w górze (zbocza góry) <i>nē-(nēn-)</i> w dole (zbocza góry) <i>soło-</i> w górnym biegu rzeki <i>eā-</i> (<i>eā-</i> , <i>eye-</i>) w dolnym biegu rzeki <i>žulē-</i> z przodu <i>ama-</i> (<i>amar-</i>) z tyłu <i>bar-</i> po tamtej stronie	<i>ugū</i> górny <i>hergū</i> dolny <i>dīgū</i> górny <i>nēgū</i> dolny <i>sołogū</i> górny <i>eāgū</i> dolny <i>žulēgū</i> przedni <i>amargū</i> tylny <i>bargū</i> znajdujący się po tamtej stronie <i>čāgū</i> sąsiedni	<i>ugi</i> w górze (wysokość) <i>hergī</i> na dole <i>dīgī</i> w górze <i>nēgī</i> w dole <i>sofogi</i> w górnym biegu rzeki <i>edigi</i> w dolnym biegu rzeki <i>žulēgi</i> z przodu <i>amargi</i> z tyłu <i>bargi</i> po tamtej stronie <i>čāgi</i> obok, w sąsiedztwie	<i>ugidē</i> górna <i>hergidē</i> dolna <i>dīgide</i> górna <i>nīgide</i> dolna <i>soł(o)gida</i> górna <i>eāgide</i> dolna <i>žulēgide</i> przednia <i>amargida</i> tylna <i>bargida</i> tamta <i>čāgida</i> sąsiednia
<i>oldon-</i> z boku <i>an-</i> na prawo <i>žegin-</i> na lewo <i>ir</i> który? <i>āw(u)-</i> oto tu, w danym miejscu <i>aw(u)</i> jaki?	<i>oldongū</i> boczny <i>anū</i> prawy <i>žeginū</i> lewy <i>āwū</i> tutejszy <i>awū</i> jaki?	<i>oldongi</i> z boku <i>anvi</i> na prawo <i>žeginni</i> na lewo <i>āwgi</i> w danym miejscu <i>awgi</i> gdziekolwiek (tylko nie tu)	<i>oldongida</i> boczna <i>anvīdā</i> prawa <i>žeginvīdā</i> lewa <i>irgide</i> która? <i>āwgidē</i> dana, oto tu <i>awgida</i> jakakolwiek, (tylko nie ta) <i>gegidē</i> inna
<i>ge-</i> drugi, inny <i>min-</i> mój <i>sun-</i> (<i>hun-</i>) wasz, wasz <i>mit-</i> nas (obydwu), nasz		<i>minvi</i> to, co należy do mnie <i>sunvi</i> to, co należy do was <i>mitki</i> to, co należy do nas (obydwu)	<i>minvīdē</i> moja <i>sunvīdē</i> wasza <i>mitkide</i> nasza.

ówdzie lub należące do kogoś. Wyrazy te mogą podlegać częściowej deklinacji, przybierając końcówki przypadków przestrzennych (locativus, dativus, ablativus, directivus itp.)

III. Do trzeciej grupy należy zaliczyć rzeczowniki utworzone od wyrazów II grupy przez dodanie końcówki *-dā ~ -dē*, dzięki czemu mają one złożoną końcówkę *-gidā ~ -gidē*, *-vgidā ~ -vgidē*, która niekiedy skraca się: *-gdā*. Wyrazy te mają pełny paradygmat deklinacyjny i najczęściej przybierają jeszcze sufiksy dzierżawcze.

Dzięki badaniom Vasilevič i jej poprzedników, głównie M. Castrén, posiadamy tyle materiału, że możemy zorientować się w całym systemie¹. Ilustruje go poprzedzająca tabelka, która zawiera najczęściej używane wyrazy.

Turecki sufiks prywatywny *-süz ~ -siz* i jego pochodne

Turecki sufiks *-süz ~ -siz*, *-suz ~ -süz* ('bez, pozbawiony, nie posiadający') dodaje się do imion i form imiennych dla tworzenia przymiotników. Bang próbował zestawić go z sufiksem *-süy ~ -sig*, przypisując pierwszemu znaczenie ujemne, drugiemu — dodatnie; w ten sposób mielibyśmy w obu podstawowy element *-sü ~ -si* i dodatkowe *-z* (o znaczeniu ujemnym) oraz *-γ (-g)* (o znaczeniu dodatnim)², ale jego hipoteza pozostała bez echa i sprawę pochodzenia sufiksu *-süz ~ -siz* należy uważać za nie wyświetloną.

Omawiany sufiks jest bardzo rozpowszechniony na gruncie tureckim; można również przypuszczać, że dostał się on także do języka mongolskiego, tylko tu nieco zmienił swą postać wskutek tego, że język mongolski, z wyjątkiem niektórych dialektów, nie zna dźwięku *z*, zwłaszcza w wygłosie. Również i na rodzimym, tureckim gruncie istnieją odmiany, powstałe przez zanik wygło-

¹ M. Alexander Castrén's *Grundzüge einer tungusischen Sprachlehre*, hg. von A. Schiefner, St.-Petersburg 1856, s. 63 do 65, Василевич, *Объяснительная записка к учебникам арифметики*, Москва, Ленинград 1934, s. 37, tejże, *Очерк*, s. 51—55, 76; por. również Kotwicz, *op. c.*, s. 45.

² Bang poświęcił sufiksowi *-süz ~ -siz* dużo uwagi w *Studien zur vergleichenden Grammatik der Türksprachen* (Sitzungsberichte Preuß. Akad. der Wissensch., phil.-hist. Kl. 1916, II, s. 1236—1238), *Turkologische Briefe aus d. Berliner Ung. Institut* IV (UJb VII, 1927, s. 36—45), ale prace te nie były mi dostępne.

sowego *-z*, lub przejście *-z* w *-r*. Te zjawiska tłumaczą pochodzenie różnych sufiksów, zarówno tureckich jak i mongolskich, na które dotychczas zwracano mało uwagi albo których nie umiano objaśnić. Niżej podajemy kilka podobnych odmian, ułożywszy je w dwie grupy: sufiksy, w których *-süz* ~ *-siz* traci *-z* (tur. *-sî* ~ *-sî*, *-s*, *-z*; mo. *-sî*, *-šî*, *-š*, *-r*), i sufiksy, w których *-z* zastąpiono przez *-r* (tur. *-sîr* ~ *-sîr*, mo. *-sar* ~ *-ser*).

A. Sufiksy bez *-z*

1. W językach tureckich przy tworzeniu zaprzeczonej formy czasu przyszłego (aorystu) występuje zwykle końcówka *-maz* ~ *-mâz* (*-mas* ~ *-mäs*), *-bas* ~ *-bäs*. Pochodzenie jej objaśnia się zwykle w ten sposób, że pierwotnie była to forma aorystu z sufiksem *-r* urobiona od tematu zaprzeczonego (zawierającego sufiks *-ma* ~ *-mä*, *-ba* ~ *-bä*), tj. że końcówka miała formę *-mar* ~ *-mär* || *-bar* ~ *-bär*, ale że z czasem nastąpiła tu ewolucja wygłosowej spółgłoski *-r* || *-z* > *-s*. Potwierdzenia tej ewolucji szuka się w językach południowo-tureckich (anatolijskim, turkmeńskim itp.), w których wspomniany sufiks ma formę *-maz* ~ *-mâz*, tj. reprezentującą pośrednie stadium ewolucji. Takie przedstawienie sprawy nie wywołuje specjalnych zastrzeżeń, gdyż alternacja *-r* || *-z* > *-s* dobrze jest znana na gruncie tureckim. Jednakże istnieją tu mimo wszystko pewne wątpliwości: pozostaje bowiem niezrozumiałe, dlaczego opisana ewolucja dotknęła tylko formę zaprzeczoną aorystu, a nie objęła również formy twierdzącej, ani też żadnych innych, w których występuje sufiks aorystu, oraz co spowodowało, że w języku czuwaskim znajdujemy także sufiks przeczący *-mas* ~ *-mas*, a nie *-mar*, jak tego należałoby oczekiwać zgodnie z osobliwościami fonetyki tego języka.

2. W języku mongolskim mamy wyraz *busu* (odmiany: *buši* i *biši*) 'nie ten, inny, nie'. Pochodzenia jego, mimo liczne próby, dotychczas nie ustalono, a tymczasem najprościej można je objaśnić jako pożyczkę z tureckiego: *bu-su* < **bu-süz*. Etymologię tę dokładniej uzasadniono niżej¹.

¹ W rozdziale poświęconym tur. zaimkowi *bu* w jęz. mongolskim.

Drugi przykład użycia na gruncie mongolskim sufiksu *-siz* ~ *-siz*, ale w formie skróconej *-su* ~ *-sü* stanowi, jak się zdaje, wyraz *ersü*, który zwykle się tłumaczy jako 'dwupłciowy (hermafrodyta)'. Rodowód jego jest niejasny, ale można przypuszczać, że i tutaj *-sü* jest skróconym wariantem tureckiego sufiksu *-siz* ~ *-siz*: *er-sü* 'nie męczyzna'; nie jest też wykluczone, że *er* stanowi również turecką odmianę mongolskiego *ere* 'męczyzna'. W takim razie obydwie wyrazy *busu* i *ersü* byłyby zbudowane w analogiczny sposób z tureckich elementów, a nawet, być może, wprost zapożyczone z jakiegoś dialektu tureckiego.

3. W języku literackim mongolskim znajdujemy sufiks *-ši*, który, łącznie z wyrazem przeczącym *ügei* (*-ši ügei*), tworzy od tematów czasownikowych przymiotniki o znaczeniu czynności, której wykonywać nie można ('nie do wykonania'): *toyałši ügei* 'niezliczony', *dabaši ügei* 'nieprzekraczalny, to czego przekroczyć nie można'¹. Czasem *-ši ügei* występuje również przy tematach, których pochodzenie nie jest jasne: *(toya) tomši ügei* 'niezliczony'.

Na pierwszy rzut oka można by sądzić, że wyrazy, tworzone w ten sposób, zawdzięczają swe przeczące znaczenie partykule *ügei*; dokładne zaś znaczenie sufiksu *-ši* nie jest jasne. Jednakże w każdym razie trudno zgodzić się z Poppem, który skłonny jest sądzić, że *-ši* tworzy rzeczowniki oznaczające wynik czynności, gdyż tylko niektóre wyrazy z sufiksem *-ši* mogą być używane bez *ügei* i ze znaczeniem pozytywnym. Tak np., ani *toyałši*, ani *dabaši*, ani też *(toya) tomši* nie występują bez *ügei*, chociaż obok nich mamy *ideši* 'jedzenie' i *ideši ügei* 'niejadalny'.

Ciekawego pod tym względem świadectwa dostarcza język kałmucki. Mamy tam przede wszystkim dziś już martwy sufiks *-ši*, który znajdujemy w kilku rzeczownikach oznaczających wynik czynności lub przedmiot jeszcze podlegający czynności: *ideši* 'pokarm', *ūši* 'napój', *zōši* 'podarunek'². Równolegle istnieje żywy element morfologiczny *-ša ugā*, *-š ugā* (mo. *-ši ügei*), który może od każdego czasownika tworzyć wyrazy o tym samym co w mo. lit. znaczeniu: 'czynność, która na pewno się nie odbędzie, lub

¹ П о п п е, *Гр а м м. н и с ь м. - м о н г. я з.*, s. 97 (§ 16), tenże, *Гр а м м. б у р я т - м о н г. я з.*, s. 83 (§ 12).

² K o t w i c z, *О н ѡ м*², s. 111—112 (§ 98).

w ogóle nie może się odbyć¹. Mają one funkcję bądź przydawki przymiotnikowej (*tālša ugā* 'nie do przeliczenia, niezliczony', *irša ugā* 'nie do przyjścia'), bądź orzeczenia o charakterze czasownikowym *tālša ugā* 'na pewno nie zliczy', *irša ugā* 'na pewno nie przyjdzie'.

Na specjalną uwagę zasługuje fakt, że kałmucki sufixs -*ša*, -*ši* (-*ši*) ma znaczenie przeczące i bez wyrazu *ugā* (*ügei*). Mianowicie -*š* łączy się z formą imiesłowu czasu przyszłego na -*xu* ~ -*kü*, i w ten sposób powstaje jakby złożony sufixs -*xš* ~ -*kš*, który tworzy zaprzeczony czas teraźniejszy: *olxš* 'nie znajduje', *medxš* (*medkš*) 'nie wie'². Taką formą istnieje, według S. Małowa, również w języku Ujgurów mówiących obecnie po mongolsku: *uqqış* 'nie pijący', *soroyış* 'nie palący'³.

Z powyższego wynika, że w języku mongolskim istnieją dwa sufixsy -*ši*: jeden, dodawany bezpośrednio do tematów czasownikowych, tworzy przeważnie rzeczowniki, które oznaczają przedmioty podlegające czynności, drugi, dodawany do sufixsu czasu przyszłego, tworzy formy przeczące (przymiotniki i verba finita), zaś obok nich istnieje wzmocniony sufixs przeczący: -*ši ügei* (przymiotniki i verba finita).

4. W języku kirgiskim znajdujemy analogiczne formy. Mianowicie imiona odczasownikowe na -*qı* ~ -*ki*, -*qu* ~ -*kü*, -*γı* ~ -*gi*, -*γu* ~ -*gü*, wyrażające czynność albo chęć wykonania czynności, (*žazγı* 'pisanie, chęć pisania'), mogą przybierać dodatkowy element -*s*. Powstaje przeto sufixs złożony -*qıs* ~ -*kis*, -*qus* ~ -*küs* itd., a wyrazy, które go zawierają, są przymiotnikami i oznaczają czynność niewykonalną: *žazγıs* 'nie do napisania; taki, który za nie nie napisze; to, co opisowi się nie poddaje'⁴.

W sufixsie -*qıs* dodatkowy element -*s* wyraża widocznie przeczenie, i turkologowie Judachin i Batmanov uważają go za skróconą formę ogólnotureckiego sufixsu -*siz* ~ -*siz*, -*suz* ~ -*süz*. W słowniku Judachina znajdujemy dużo przykładów na jego użycie z odpowiednim objaśnieniem (*alyıs* = *alyısız* 'ten, który

¹ *Ibid.*, s. 268 (§ 238), 325 (§ 305).

² *Ibid.*, s. 268—269 (§§ 238—239), 328 (§ 305, 4).

³ Kotwicz, *La langue mongole parlée par les Ouigours Jaunes*, près de Kan-tcheou, CO 16 (Wilno 1939), s. 28, 36.

⁴ Батманов, *Грамм. кирг. яз.* III, s. 60—61 (§ 55, 5 i 55, 13).

nie zasługuje na przyjęcie; nie do przyjęcia', *čiqqis* 'ten, który nie nadaje się do wyjścia, wcale nie może wyjść', *žengis* = *žengisiz* 'niezwyciężony', *žityis* = *žityisiz* 'nie do poruszenia, nieruchomy', *kečirgis* = *kečirgisiz* 'nie do darowania'¹ itp.

Na gruncie tureckim istnieją jeszcze inne przykłady redukcji sufiksu *-siz* > *-z* || *-s*, np.: czagataj *ariyis* 'nieczysty' (< *ariy* -*siz*); zachodnio-karaïmskie *učuz* 'tani' (< *uč-suz*), *qutayoz* || *qutayos* 'głuchy' (< *qutay-siz*)².

Uderza podobieństwo sufiksów: kałm. *-xš* ~ *-kš* i kirg. *-qis* ~ *-kis*, zarówno pod względem fonetycznym jak i znaczeniowym (np. kałm. *bołxš*, kirg. *bołyus* 'nie można, nie wolno'), i to pozwala wyciągnąć pewne wnioski. Widocznie ogólnoturecki sufiks przeczący *-siz* ~ *-siz* ulega skróceniu i, przynajmniej na gruncie kirgiskim, może przybierać formę *-s*. Mongolskim odpowiednikiem tych skróconych form byłoby **-si* ~ *-si* > **-si* > *-ši* > *-šo* > *-š*.

Podobna etymologia mo. *-ši* nastęrczałaby jedną trudność: sufiks *-ši*, o znaczeniu przeczenia, musi w języku mongolskim łączyć się, jak widzieliśmy, z partykułą przeczenia *ügei* i tylko w języku kałmuckim, samodzielnie użyty, ma to znaczenie. Można jednak przypuszczać, że *-ši*, będąc obcego pochodzenia, z czasem zaczęło zatracać swój pierwotny charakter przeczący i ten właśnie charakter należało podkreślić przez połączenie go z odpowiednim wyrazem mongolskim.

Jednakże pierwotne znaczenie przeczące zachowało się, już jako przeżytek, jedynie w języku kałmuckim, chociaż przybrało nieco inny odcień: *iršə ugā* 'na pewno nie przyjdzie', *irxš* 'nie przychodzi'.

Tureckiemu (karaïmskiemu) wyrazowi *qutayoz*, *qutayos* 'głuchy' odpowiada na gruncie mongolskim *xutuyur*, które słowniki Kowalewskiego i Gołstunskiego, tłumaczą: 'mający nieczyste, ropiące uszy'³. Jak stwierdził Władimircov⁴, znaczenie to nie

¹ *Op. c.*, s. vv.

² Zajączkowski, *Sufiksy*, s. 32—33 (§ 13).

³ Kowalewski, II, s. 929; Голстунский, II, s. 137. Позднеев (А. Позднеев, *Калмыко-русский словарь*, СПб. 1911, s. 102, 103) notuje dwa wyrazy *xutuyur* 'тупоухий' i *xutuyur* 'отвиснія впередь уши (у лошади)'. Por. również Ramstedt, *Kalmückisches Wörterbuch* (Helsinki 1935), s. 196: *xutuyur* (*xul-xur*) 'der kleine od. gleichsam abgeschnittene ohren hat'.

⁴ О тибетско-монг. словаре Li-cihi gur-khan, Доклады Акад. Наук СССР — В, 1926, s. 29.

jest dokładne i należy je zastąpić przez: 'bezuchy, krótkouchy'; z takim właśnie znaczeniem wyraz ten znają i niektóre żywe dialekty mongolskie, np. chałchaskie *χułyр*¹, kałmuckie *χuлыг*². Tenże Władimircov trafnie zaznaczył, że omawiany wyraz wiąże się z tur. *qutaq*, ale nie wypowiedział się, skąd się wzięła końcówka *-ur*. Musi ona mieć charakter prywatywny i obecnie można zestawiać ją z tur. sufiksem *-süz ~ -siz*.

Podkreślić należy jeszcze jedną analogię. Na gruncie tureckim, jak podano wyżej, sufiks złożony *-maz ~ -müz, -mas ~ -mäs* tworzy formę zaprzeczoną czasu teraźniejszego - przyszłego (aorystu). Odpowiednio do tego, wyraz *yevilmes* znaczy: 'jest' lub 'będzie niezwycięzony'. Ale w języku nowoujgurskim znajdujemy ten wyraz ze znaczeniem 'niezwycięzony'³. To samo znaczenie posiada i jego odpowiednik kirgiski: *ževilbes*⁴. Nasuwa się więc i tu pytanie, czy sufiks *-maz ~ -müz, -mas ~ -mäs* nie zawiera dwóch morfemów przeczących: *-ma* i *-s (< -siz)*, podobnie jak to widzieliśmy na gruncie mongolskim. Możliwość pewnych komplikacji na gruncie tureckim tkwi w tym, że morfem *-ma* posiada różne znaczenia: z jednej strony mamy *-ma*¹, będące sufiksem przeczenia, z drugiej *-ma*², skróconą formę sufiksu *-maq ~ -māk*, tworzącego rzeczowniki odczasownikowe (tzw. bezokolicznik skrócony). Normalnymi mogą więc być połączenia: 1° *-ma*¹-s (< *z || r*): *barmas* 'nie chodzi, nie pójdzie' i 2° *-ma*²-s (< *-siz*): *barmas* 'to, co nie może przyjść, fakt, że nie przychodzi'.

Z podobnymi trudnościami turkologowie musieli się liczyć przy próbach wytłumaczenia pochodzenia tureckiego sufiksu *-madan ~ -mädän*: *ałmadan* 'przedtem niż wziąć, nie biorąc'⁵, bowiem *-ma ~ -mü* w sufiksie *-madan ~ -mädän* może mieć również bądź znaczenie twierdzące, bądź też przeczące, i odpowiednio do tego można proponować taką lub inną etymologię.

5. Podobne przypuszczenie może do pewnego stopnia wyjaśnić osobliwości morfologii czuwaskiej. W grę wchodzi przede wszystkim

¹ A. B. Бурдуков, *op. c.*, s. 118.

² Басангов, *op. c.*, s. v.

³ Баскаков — Насилов, *op. c.*, s. 73.

⁴ Юдахин, *op. c.*, s. 175.

⁵ Deny, *Grammaire*, s. 943—947 (§ 1349).

trzy sufiksy przeczenia: *-mas*, *-ma*, *-m*, które tworzą tematy zaprzeczone w ten sam sposób, jak i w innych dialektach tureckich (temat czasownikowy, sufiks przeczenia i sufiks czasu lub trybu). Jedyna różnica między językiem czuwaskim a innymi językami tureckimi polega na tym, że *-mas* używa się jedynie w czasie teraźniejszym i przeszłym wielokrotnym, zaś *-ma* i *-m* w innych wypadkach. Przeto czasowniki posiadają dwie formy z sufiksem *-mas*, np.: od czasownika *puł-* 'stać się':

{ *pułmastap* 'nie stoję się, nie bywam'
{ *pułmastam(ččə)* 'nie stawałem się, nie bywałem'¹.

Ašmarin zestawia element *-mas* z ogólnotureckim sufiksem przeczenia *-maz* || *-mar*. Co prawda nie tłumaczy on, dlaczego Czuwaszowie wybrali *-mas*, a nie *-mar*, chociaż ten ostatni był dla nich bardziej właściwy, ale można przyjąć jego przypuszczenie, że mamy tu tę samą formę czasownikową, tylko z dodaniem sufiksów czasu teraźniejszego *-tap* lub przeszłego (*-təm* *-ččə*), i że sufiksy te mogły powstać z partykuły *tur*, albo z odpowiednich form czasownika posiłkowego *ä-*, *är-*.

Ponadto znajdujemy w języku czuwaskim partykułę *-mar* 'nie ten, nie', którą dodaje się do imion i niektórych imiesłówów, i której używa się także w odpowiedziach przeczących. Ašmarin uważa ją za odpowiednik formy *ämäs* 'nie jest', którą znają różne dialekty tureckie²; znaczeniowo zastępuje ona partykułę *tögöl* (anatol.-tur. *däyil*) 'nie, nie ten, inny' innych dialektów. Ponieważ jednak *ämäs* posiada ogólnoturecki sufiks *-mas* (|| *-mar*), można sądzić, że język czuwaski posiada dwa sufiksy przeczenia: *ma + r* i *ma + s* w ich pierwotnych formach, ale pierwszy tylko jako element skostniały, podczas gdy inne szczepy tureckie w ogóle zatraciły go zupełnie i zadawałają się tylko wariantem *-ma-s*.

Język Turków azerbajdżańskich (azeri) wykazuje osobliwość podobną do tej, jaką mamy w czuwaskim; oto istnieją tam równolegle, jak się zdaje, bez żadnej różnicy, oba sufiksy *-maz* ~ *-máz* i *-mür* ~ *-mir*, np. *bilmáz* i *bilmür*, *ačmaz* i *ačmür*; por. również karamańskie *bilmür* i *olmaz*³.

¹ Ашмаринъ, *op. c.*, s. 297—299 (§ 63), 315—316 (§ 77), 331—333 (§ 87).

² Ашмаринъ, *op. c.*, s. 206 (§ 34), 238 (§ 47), 298 (§ 63), § 336—339 (§ 87).

³ Катановъ, *op. c.*, s. 694—695.

6. Prawdopodobnie sufiks turecki *-mas* ~ *-mäs* wchodzi w skład wyrazu *žörkimes*, którego użyto w *Nieoficjalnej Historii Mongołów* z 1240 r. (§ 139). Wyraz ten zamyka szereg przymiotników: *a'urtan*, *sülsüten*, *omoxtan*, które charakteryzują ludzi z rodu *Žurkin* i nawet mają objaśniać pochodzenie nazwy tego rodu. E. Haenisch daje tłumaczenie wyrazu *žörkimes*: 'dem keiner gewachsen ist', oparte na przekładzie chińskim, zamieszczonym na końcu tego paragrafu i zestawia go ze zwrotem *ülü ilaxdaxu* 'unbesiegbar', użytym w następnym (140) paragrafie¹. Pierwsze trzy przymiotniki są czysto mongolskiego pochodzenia i znaczą 'gniewliwi, mężni (?) porywczy, dumni'; co zaś się tyczy przymiotnika *žörkimes*, to pochodzenie jego nie jest jasne, jedynie na podstawie sufiksu *-mes* można przypuszczać, że może wywodzi się on z tureckiego, chociaż i tam, podobnie jak i w mongolskim, nie znajdujemy odpowiedniego czasownika. Narzuca się wszakże myśl, że pierwiastek ma coś wspólnego z mo. *žirüken* (kalm. *zürkən*, tur. *yüräk*)² 'serce', które również występuje w charakterystyce tego rodu.

B. Sufiksy z *-r*

1. W języku mongolskim literackim, jak również w mowie potocznej istnieje wyraz *kegüser* (*küser*) 'bezpłodna (kobieta)'³, który jest zakrzepłym tworem, złożonym z pierwiastka lub tematu *kegü-* i elementu *-ser*. Część pierwsza tego wyrazu, *kegü*, występuje jeszcze w rzeczownikach znanych językowi literackiemu starego i nowego okresu, tudzież dialektom: *ke'ün* 'syn, chłopiec' (obok *köbögün*), *ke'üken* 'dziecko'. Co się zaś tyczy elementu *-ser* to Poppe trafnie zestawił go z tureckim sufiksem prywatywnym *-süz* ~ *-süz*⁴; forma *-ser* świadczy, że do języka mongolskiego dostał się ten sufiks bardzo dawno.

¹ *Manghol un Niuca Tobca'an*, Leipzig 1937, s. 112, por. jego *Wörterbuch zu Manghol un Niuca Tobca'an*, Leipzig 1939, s. 93 i A. С. Козин, *Сокровенное Сказание I*, Москва, Ленинград 1941, s. 541, 614.

² Козин zestawia nasz wyraz z kalm. *zörmäg* 'śmiałość, śmiały', (*op. c.*, s. 614).

³ Kowalewski, III, s. 2499, Golstunskij, III, s. 420, Burdukov, *op. c.*, s. 52.

⁴ AM III, s. 13; Доклады Акад. Наук СССР—В, 1925, s. 20. Por. również tegoż, *Грам.м. письм.-монг. яз.* s. 90. Ich możli-

2. Wyraz *kegüser* jest na razie jedynym przykładem na użycie sufiksu *-ser* (tur. *-süz ~ -siz*) przy temacie imiennym. Nieco więcej przykładów mamy na występowanie elementu *-ser* przy tematach czasownikowych. Oto w § 56 *Nieoficjalnej Historii Mongołów* czytamy następujący dwuwiersz:

keḡ ö'ede kegüliyen keyisümüser
ke'er ḡaḡar-a ke'eli-ben ölösümüser
büli'i (büliyi).

W obu wierszach zwracają na siebie uwagę ostatnie wyrazy z końcówką *-ser*. Uczony chiński, który dodał chińskie glosy do mongolskiego tekstu, widział tu jakieś formy przeczące, i wyrazy *keyisümüser büli'i* tłumaczy: 'nigdy nie rozwiewał', a *ölösümüser büli'i* 'nigdy nie doznawał głodu'. Odpowiednio do tego, Palladiusz Kafarov przełożył powyższy dwuwiersz według tekstu chińskiego w taki sposób: »Вѣтеръ не развѣвалъ волосъ на головѣ твоей; желудокъ не терпѣлъ голода«¹.

Historyk mongolski z drugiej połowy XVII w., Łubsan Dandzan (bLo-bzan bṣTan-'jin), który włączył prawie cały tekst *Historii* do swej kroniki *Altan tobči*, widocznie nie dopatrzył się w tekście naszego dwuwiersza żadnego przeczenia, a może wprost nie zrozumiał powyższych form, gdyż zastąpił je zwykłymi imiesłowami ciągłości o znaczeniu twierdzącym: *keyisüg-seger* i *ölösügseger*².

Również i badacze europejscy: Haenisch, S. Kozin i Ramstedt nie byli szczęśliwsi w objaśnianiu tych form, chociaż wszyscy uznali je za zaprzeczone. Zgodnie z tym Kozin przetłumaczył: »Кудрей твоихъ встречный ветеръ никогда не развевалъ, въ пустынной землѣ никогда ты не голодал«³. Jednakże żadnego komentarza do tego przekładu nie dodał.

wości istnienia w językach tureckich wymiany *z || r* w sufiksie *-süz* już w epoce napisów orchońskich, pisze A. v. Le Coq, *Ein manichäisches Buch-Fragment aus Chotscho, Festschrift Vilhelm Thomsen*, Leipzig 1912, s. 152.

¹ Архим. Палладій, *Старинное монгольское сказаніе о Чингисханѣ*, Труды Членовъ Росс. Духовной Миссіи въ Пекинѣ IV, СПб. 1866, s. 33.

² Козин, *op. c.*, s. 327.

³ *Op. c.*, s. 85.

Natomiast Ramstedt jeszcze w 1902 r. bez wahania zestawił końcówkę *-ser* z tur. *-süz ~ -süz*, podobnie jak to znacznie później uczynił Poppe w stosunku do *-ser* w wyrazie *kegüser*; co zaś się tyczy *-mü*, to Ramstedt widział w nim sufiks czasu teraźniejszego, występujący w odmianach *-mü ~ -mü*, *-mu ~ -mü*, *-m*, i na tej właśnie podstawie uznał formę tego czasu za pierwotnie imienną¹, nie bacząc, że cała jego etymologia opiera się na niedostatecznym i mało zbadanym materiale. Toteż Haenisch nie podzielił opinii swego poprzednika i przede wszystkim odtworzył brzmienie mongolskie sufiksu jako *-mser* (< *-muser*). Haenisch uznał go również za sufiks złożony, lecz znaczenie negacji przypisał elementowi *-m*, uważając, że stanowi on skróconą formę tureckiego sufiksu przeczącego *-ma*; zaś *-ser* byłoby, według niego, ściągniętą formą sufiksów mongolskich: *-(g)sen + -yer > -ser*². Jednakże Haenisch nie uwzględnił tej okoliczności, że przykładów użycia tureckiego sufiksu negatywnego *-ma* morfologia mongolska nie zna, i że połączenie *-ysan ~ -gsen + -yar ~ -yer* daje mo. *-ysayar ~ -gseger*, tj. końcówkę imiesłowu ciągłości, jakiego użył Łubsan Dandzan, opuszczając *m*. W *Nieoficjalnej Historii* końcówka ta musiałaby być transkrybowaną jako *-(χ)sa'ar*, tak że cały sufiks musiałby wyglądać (*-msa'ar ~*) *-mse'er*.

Obaj badacze mieli, jak się zdaje, słuszną, próbując rozwiązać zagadkę form na *-msar ~ -mser* na podstawie danych języków tureckich, ale żaden z nich nie zwrócił uwagi, że tam istnieją bliższe odpowiedniki. Mianowicie, język czuwaski posiada analogiczny sufiks złożony *-ma-zar ~ -mezar* (tur. *-maq-süz ~ -mäksüz*) o znaczeniu 'bez tego, żeby (coś zrobić)'³.

W starych tekstach tureckich z Turkiestanu Wschodniego (ujgurskich) i w języku anatolijsko-tureckim znajdujemy końcówkę gerundium *-maqsızın ~ -mäksizin* 'bez tego, żeby coś się stało', obok której w dialektach występuje także *-maqsız ~ -mäksiz*⁴. (por. *-maqtiq ~ -mäklik*). Ponieważ w językach tureckich obok

¹ *Konjugation*, s. 77.

² *Untersuchungen übe das Yüan-ch'ao pi-shi*, Abhandlungen der philol.-hist. Kl. der Sächs. Akad. der Wissensch. XLI, № 4, Leipzig 1931, s. 70.

³ Ашмаринъ, *op. c.*, s. 302.

⁴ Deny, *op. c.*, s. 942—943 (§ 1348), 1041—1042 (§ 1419), 1149—1150.

bezokolicznika z końcówką *-maq ~ -māk* występuje analogiczna forma ze skróconą końcówką *-ma, -m*, to do języka mongolskiego mogła się dostać właśnie ta ostatnia forma z sufiksem negatywnym *-siz*, tworząc odpowiednik mongolski *-msar ~ -mser* z tym samym znaczeniem 'bez tego, żeby'. Zgodnie z tym, cytowany wyżej dwuwiersz należałoby przetłumaczyć: »Memu starszemu bratu Čiledü (nie zdarzało się), żeby mu jego własne warkoczyki rozwiewały się w górę na wietrze, i żeby mu własny żołądek cierpiał głód w pustynnej ziemi«.

W § 240 tej samej *Historii* czytamy zdanie: *üde žilda uxamsar berke hoj-tur horum-iyar yabuxun bolun*, w którym występuje tak samo zbudowana forma czasownika *uxamsar*. Haenisch, opierając się na głosie chińskiej, przetłumaczył ją 'ohne sich dessen zu versehen, ohne es zu merken, unversehens' i zestawił ją z formami omówionymi wyżej¹. Łubsan Dandzan tym razem pozostawił ją bez zmiany (*uxamsar*), a Kozin tłumaczy ją według glos chińskich 'niepostrzeżenie' i 'nie spostrzegając' («незаметно»), przytaczając w swoim słowniku dla porównania nie wiadomo skąd zaczerpnięty mo. lit. zwrot: *uxamsar berke oĭ* 'niemożliwie gęsty las' («невообразимо густой лес»). Przekład całego zdania u Kozina wygląda tak: »Когда он поздно вечером пробирался по невообразимо трудной лесной тропинке« (»Gdy posuwał się późnym wieczorem po niemożliwie trudnej leśnej ścieżynce«)².

Tłumaczenie to nie jest ani dosłowne, ani dokładne. Przede wszystkim zwraca uwagę zwrot *üde žilda* (u Łubsan Dandzana *üde žildan*). Wyraz *žilda*, który (bez *üde*) spotyka się jeszcze dwa razy w *Nieoficjalnej Historii* (§§ 142 i 229), Kozin tłumaczy przez 'wieczór, późno', zaś połączenie *üde žilda* — 'późno wieczorem'; żadnego komentarza przy tym nie dodaje, tak że pozostaje niewiadome, co właściwie oznacza wyraz *üde*. Tymczasem wyraz ten jest dobrze znany wszystkim szczepom mongolskim jako 'południe'; jeżeli więc *žilda*, którego na gruncie mongolskim dotychczas nie zarejestrowano, rzeczywiście oznacza 'wieczór', to zwrot *üde žilda* należałoby tłumaczyć 'południe i wieczór'; przy tym oba te wyrazy odnosiłyby się nie do orzeczenia 'posuwał się' lecz właśnie do wyrazu *uxamsar*. W takim razie całe zdanie można byłoby

¹ *Manghol un Niuca Tobca'an*, s. 119.

² *Op. c.*, s. 175, 293, 565, 587.

przetłumaczyć następująco: »gdy szedł po ścieżynie w trudnym lesie, nie zdając sobie sprawy z południa ni z wieczora« (tj. widocznie las był tak gęsty i cienisty, że idący nie mógł rozpoznać, czy jest południe czy wieczór). Dalszy ciąg opowiadania potwierdza takie przypuszczenie.

3. Na podstawie zebranego materiału zdaje się nie ulegać wątpliwości, że Mongołowie w odległej przeszłości posługiwali się sufiksem prywatnym tureckiego pochodzenia *-sar ~ -ser*, jako żywym elementem i prawdopodobnie przeciwstawiali go sufiksowi *-tu ~ -tü*, który jest również tureckiego pochodzenia. W ogóle można przypuszczać, że niegdyś istniały w językach tureckich i mongolskich po dwie pary elementów, twierdzących i przeczących:

tur.	mo.	tur.	mo.
<i>-liγ ~ -lig</i>	<i>-tu ~ -tü</i>	posiadający <i>-siz ~ -siz</i>	<i>-sar ~ -ser</i> nie posiadający
<i>bar</i>	<i>bui</i>	istniejący, <i>yoq</i>	<i>ügei</i> nie istniejący,
		jest	nie ma, bez,

Z czasem *-sar ~ -ser* wyszło z użycia i jego funkcję przejął wyraz *ügei* jako jedyny dla obu zespołów element przeczący.

Liczebniki

Tunguskie liczebniki zbiorowe

W szkicu poświęconym liczebnikom altajskim wspomniałem, że dialekty północno-tunguskie tworzą liczebniki zbiorowe z pomocą sufiksów *-nī, -ni, -ī* (ten ostatni po wygłosie spółgłoskowym tematu). Tam również nadmieniłem, że, w przeciwieństwie do Turków i Mongołów, ci sami Tungusi znają osobną kategorię liczebników z sufiksem *-īda, -īta*¹.

Opierałem się wówczas na informacjach Castréna, E. Titova i Poppego, którzy, jak wiadomo, mieli możliwość zbierać je w środowisku tunguskim.

Późniejsze badania Vasilevič posunęły naszą znajomość liczebników tunguskich znacznie naprzód. Dzięki niej wiemy

¹ RO VII (1931), s. 207 (§ 49), 210–211 (§ 56).

obecnie, że w języku ewenkijskim, który powstał na gruncie niektórych dialektów północno-tunguskich, istnieje rozległy system liczebników zbiorowych, zróżnicowanych według grup przedmiotów¹. Wykładnikiem zróżnicowania są różne sufiksy. System ten ilustruje następujące zestawienie:

grupy	sufiksy	2	3	4	5
ludzie	-ni(-i)	žuri	itani	di ni (diginni)	tunvani
dnie	-tla	žulle	italtla	digtla	tunvalla
domostwo	-nu(-pu)	žurpu	ilannu	diginnu	tunvannu
miejsceowości	-musa	žūnmuse	itanmusa	diginmuse	
przedmioty	-ragda		itaragda	dig(i)regde	
zwierzęta	-na		itanna	digi ne	tunvanna

Mongolskie liczebniki z sufiksem -či

Ramstedt, Poppe i ja omówiliśmy dość obszernie stary liczebnik mongolski *žirin* 'dwa', który często występuje w *Nieoficjalnej Historii Mongołów*², a który, podług słusznego przypuszczenia P. Pelliot'a, stosowano przeważnie do osób płci żeńskiej³. Poppe podał też szereg wyrazów utworzonych od tego samego pierwiastka (*ži-), a między innymi dwa wyrazy *žiči*, z których jeden oznacza: 'prawnuke' a drugi 'znów, jeszcze'. Z pierwszym kojarzą się inne terminy pokrewieństwa, utworzone od liczebników w podobny sposób i zachowane w języku mongolskim, mianowicie *yuči* 'prawnuke' i *dōči* 'prawnuke prawnuka'. Mamy przeto szereg wyrazów, które oznaczają potomków w drugim, trzecim i czwartym pokoleniu. Natomiast drugi wyraz *žiči* 'znów, jeszcze' pozostawał w tym znaczeniu jeszcze izolowany: obecnie jednak, gdy wydano pełny tekst *Historii*, można stwierdzić, że i to drugie *žiči* należało do osobnego szeregu terminów ze znaczeniem 'po raz wtóry'. Mianowicie w § 167 *Historii* znajduje się zdanie: *žiči yuči ügüležü ile'et* 'gdy, powiedziawszy po raz drugi i po raz trzeci, posłał'. Widzimy więc, że w języku mongolskim istniały dawniej dwa szeregi liczebników pochodnych

¹ Оуек, s. 89—90 (§ 26, 4).

² RO VII (1931), s. 157—158, 162—164.

³ W sprawozdaniu z cytowanych wyżej *Contributions*, zamieszczonym w TP XXVIII (1931), s. 171.

utworzonych od pierwiastków liczebników głównych z pomocą sufiksu *-či*, przy czym na pierwszy składały się nazwy pokrewieństwa, na drugi zaś przysłówki wielokrotności, albo raczej był to jeden szereg o dwóch odpowiednio zróżniczkowanych znaczeniach.

Zaimki

W 1936 roku poświęciłem zaimkom w językach altajskich osobną pracę¹, w której omówiłem i oświetliłem szereg zagadnień z nimi związanych. Zainteresowała ona wybitnych znawców (turkologów i altaistów). Trzej spośród nich (Kowalski, A. v. Gabain i Poppe) już się o niej wypowiedzieli, dorzucając każdy ze swej strony wartościowe uwagi i komentarze². Jednakże w dalszym ciągu pozostało niemało spornych i niejasnych kwestii w tej skomplikowanej dziedzinie. To zniewala mnie do podjęcia tego samego tematu i uzupełnienia moich dotychczasowych wywodów na podstawie nowego materiału, jaki przynoszą opublikowane w ostatnich latach prace.

Tureckie zaimki wskazujące i osobowe

1. Jak wykazały zestawienia, zawarte w mojej rozprawie³, Turcy, a po części Mandżurowie i niektóre szczepy tunguskie opierają system swoich zaimków wskazujących przeważnie na trójstopniowym odróżnianiu odległości przedmiotów od mówiącego: 'oto ten (najbliższy)', 'ten (nieco dalszy, ale widoczny)' i 'tamten (jeszcze dalszy, już niewidoczny)', gdy tymczasem Mongołowie i Tungusi północni posiadają tylko dwustopniowy system 'ten' i 'tamten'. Odpowiednio do tego w językach tureckich istnieją trzy zasadnicze zaimki wskazujące: *bu*, *šu* i *ot(o)*, a w mandżurskim *ere*, *tere* i (niekiedy) *čara*; natomiast Mongołowie posiadają *ene* i *tere*, Tungusi zaś — *är* i *tar*.

Podstawowy system zaimków tureckich ulega w niektórych językach i dialektach różnym zmianom fonetycznym, jak obocz-

¹ *Les pronoms dans les langues altaïques*.

² Kowalski w OLZ 1937, kol. 444—446; von Gabain, *Turkologie in Polen*, Polski Biuletyn Orientalistyczny II (1938), s. 55—59; Poppe w Archiv Orientalní IX, s. 288—292.

³ *Les pronoms*, s. 49—53.

ność już to początkowej spółgłoski: $b \parallel p$ i $\check{s} \parallel s$ (*pu*, *su*), już to samogłoski $u \parallel o$ (*po*, *šo*, *ut*), lub dodanie na końcu *-t* (*buł*, *šut*, *ot*). Jednakże nie wpływają one na ogół na zasadnicze znaczenie zaimków i trójstopniowy system pozostaje niezmienny.

Jednakże istnieją języki i dialekty, w których omawiany system ulega istotnym zmianom i sprawa przez to komplikuje się. Dość często występują połączenia dwóch normalnych zaimków wskazujących: *šubu*, *ušu*, *ošo*, albo połączenie tych zaimków z innymi elementami: *ošbu*, *osu*, *busu*; rzadziej (np. w języku kumyckim) mamy obok siebie *šu* i *šo*¹, lub (w kirgiskim) *ušu(t)* i *ošo(t)*², o różnych odcieniach znaczenia. Wreszcie tu i ówdzie dochodzi osobny zaimek, obcego pochodzenia, *tigi* albo *tā* (dialekty syberyjskie i nadwołżańskie), *tigi* (*tigil*) i *tetigi* (kirg.), *tu* (dialekty altajskie). Dzięki temu w niektórych językach tureckich istnieje zespół już nie trzech, ale czterech, a nawet pięciu zaimków wskazujących, np. kirg. *bu*, *ušu*, *ošo*, *tigi* i *tetigi*³, kazach *bu*, *osu*, *so* (*soł*), *o* (*ot*)⁴, kumyk *bu*, *šu*, *šo* i *o*⁵. Najbogatszego zespołu używają, jak wiadomo, Jakuci: *bu*, *subu*, *iti*, *siti*, *ot*, *soł*.

Turkologowie podkreślają, że na ukształtowanie się tureckiego systemu zaimków wskazujących wpływają różne względy. Dmitriev, za przykładem V. Gordlevskiego i G. Weila, dowodzi, że w języku Turków anatolijskich istnieją właściwie dwa dwustopniowe systemy zaimków: przestrzenny (topograficzny) *bu* 'ten bliski' — *o* 'ten daleki' i czasowy *bu* 'ten, o którym już była mowa' — *šu* 'ten, o którym będzie mowa' i że dopiero w drodze kontaminacji tych dwóch systemów powstał trójstopniowy system *bu* — *šu* — *o*⁶. Inni badacze (nie wyłączając i tegoż Dmitrieva) podnoszą przeciwstawienie przedmiotów znanych i nieznanych, a szczególnie często — widocznych i niewidocznych.

¹ Дмитриев, Грамм. кумыкск. яз., s. 78.

² Юдахин, Словарь, s. 329, 544.

³ Батманов, Грамм. кирг. яз., s. 52 (§§ 55—56).

⁴ Мелиоранский, Грамм. каз.-кирг. яз. I, s. 42 (§ 4).

⁵ Дмитриев, Грамм. кумык. яз., s. 72—74.

⁶ Дмитриев, Указательные местоимения в османском языке, Доклады Акад. Наук СССР—В, 1926, s. 97—99; tenże Строй турецкого языка, Ленинград 1939, s. 21, 31; tenże Грамм. кумык. яз., s. 98—99.

W tych warunkach nie można się dziwić, że Dmitriev uważa semantykę tureckich zaimków za nie opracowaną teoretycznie. Naturalnie, szczegółowe zbadanie tej sprawy byłoby bardzo pożyteczne, ale trudno przywiązywać większą wagę do obiekcji wysuniętych przeciwko systemowi trójstopniowemu o charakterze przestrzennym. Nie ulega wątpliwości, że w życiu praktycznym najczęściej występuje dwustopniowe przeciwstawienie: 'ten' — 'tamten', któremu za podstawę służy właśnie odległość, niezależnie od tego, czy chodzi o odległość tylko topograficzną, czy też o jakąś inną ('znany' — 'nieznany', 'widoczny' — 'niewidoczny', 'dopiero co omówiony' — 'omówiony nieco dawniej' itp.). Jednakże należy się liczyć z tym, że języki tureckie posiadają trzy zaimki wskazujące, które w razie potrzeby mogą być użyte jako niewątpliwy system, chociaż z pewnymi modyfikacjami znaczeniowymi. Ważność tej okoliczności występuje na jaw przy zestawieniu zaimków tureckich z mongolskimi lub północno-tunguskimi, które, jak wiadomo, posiadają tylko po dwa zaimki wzajemnie przeciwstawiające się. Ważności tej nie zmniejsza wcale stwierdzona w niektórych językach tureckich większa (4—6) ilość zaimków wskazujących, bo zwykle i tam mamy tylko odmiany trzech podstawowych zaimków, np. *šu* i *šo*, *ušu* i *ošo* lub ich połączenia, np. *šubu* albo też lokalną substytucję jednego z tych zaimków elementem zapożyczonym, np. *šu* przez *tā*, *ti*, samo zaś zwiększenie ilości zaimków ogranicza się do specjalnych wypadków, gdy zachodzi potrzeba odróżnienia dwóch przedmiotów w obrębie jednego stopnia, np. dwóch najbliższych ('znany' — 'nieznany'), czy dwóch dalekich ('widoczny' — 'niewidoczny').

Bardziej odrębny charakter posiada przeciwstawienie przedmiotów przedzielonych jakąś przeszkodą, np. rzeką czy górą (łac. *cis* i *trans*). Na podstawie zebranych w mojej rozprawie¹ danych zaimki służące do przeciwstawienia można ująć w następującą tabelkę:

	tur.	mo.	ma.	tung.
cis	<i>bir-</i>	<i>i-na-</i>	<i>na-ya-</i>	<i>e- ä- ä(w)-</i>
trans	<i>yir-</i>	<i>či-na-</i>	<i>ča-ya-</i>	<i>ča- čä- ba-</i>

¹ *Les pronoms*, s. 42—52. Korzystam ze sposobności, aby sprostować przypadkowy błąd: na s. 52, w. 12 wyraz »turques« należy zastąpić przez »altaïques«.

Grupa ta obejmuje zaimki specjalne, ale — jak starałem się wykazać — i tu daje się niekiedy nawiązać łączność z podstawową grupą.

W wymienionych wyżej zaimkach: *tā*, *tigi* i *tetigi* pierwiastkiem jest *te-*, *ti-*, które zapewne zostało zapożyczone od Mongołów jeszcze przed powstaniem u nich formy *tere*. Pierwiastek ten otrzymał sufix, który, jak się zdaje, znaczy 'także, właśnie'¹ i znany jest Mongołom i Turkom. Zaś podwajanie pierwszej zgłoski w formie *tetigi* ma na celu dokładniejsze oznaczenie przedmiotu w czasie ożywionej rozmowy i znane jest również na gruncie mongolskim, np. w buriackim (*tē tere*, *tēter* 'oto tamten' *tē tende* 'oto tam'²).

2. Ciekawe zjawisko stanowi dodawanie *t* na końcu podstawowych zaimków wskazujących, w kirgiskim ponadto do zaimka *tigi* (*tigil*) 'tamten' i pytajnego *qaiṣi* (*qaiṣil*) 'który?', zaś w staroujgurskim także do *nägü* (*nägül*) 'jak?'. Wszyscy badacze zgodnie stwierdzają, że jest to element przeważnie fakultatywny i ukazuje się najczęściej w zaimku *ot* (tylko w dialektach południowych mamy *o*) i że wreszcie nie wpływa on w żadnym stopniu na znaczenie samych zaimków. Jest to naturalnie obecny stan rzeczy. Rozważając sprawę ze stanowiska historycznego, należy jednak sądzić, że owo *t* odgrywało jakąś specjalną rolę, ale brak danych nie pozwala dokładnie ustalić jaką. Można na razie wysunąć tylko jedno przypuszczenie, że *t* stanowiło element potwierdzający, i powołać się na istnienie przede wszystkim w językach mongolskich, a po części także w tureckich, partykuły potwierdzające *ta* lub w skróconej formie *t*.

3. Zaimek 'tamten' posiada w językach tureckich odmiany *o*, *ot*, *ut* i odmiany te są zupełnie zrozumiałe, gdyż oboczność *o* || *u* jest szeroko rozpowszechniona w całym świecie altajskim. Ale oto najnowsze prace, poświęcone językowi kirgiskiemu, stwierdzają istnienie jeszcze odmiany *at* (obok rzadszej *a*), która, jak się zdaje, była nieznana poprzednim badaczom³.

¹ Kotwicz, *op. c.*, s. 77—78.

² Понпе, *Грамм. бурят-монг. языка*, s. 108 (§ 100).

³ Катановъ, *op. c.*, s. 322—323, mówi jedynie o *ot*.

Batmanov podaje *at* jako jedyny zaimek 3. osoby, zaznaczając przy tym, że używa go się także jako zaimka wskazującego 'ten', chociaż pomija go w wykazie zaimków wskazujących¹. Z drugiej strony w słowniku Judachina znajdujemy coprawda *ot* 'on, ten', ale bez żadnych komentarzy i przykładów², tymczasem odmianę *at(a)* o tym samym znaczeniu 'on' Judachin zilustrował całym szeregiem przykładów zaczerpniętych, o ile można sądzić, z mowy potocznej i przeto posiadających realną wartość. Judachin nawiązuje odmianę *at(a)* do form deklinacyjnych *anin*, *aya* (> *ā*), *ayan*, *anī*, *anda*, *andan*³. Formy te dobrze są nam znane jako zespół deklinacyjny zaimka *ot*, występujący obok drugiego zespołu z samogłoską *o*. Pochodzenie podwójnych form deklinacyjnych dla zaimka *o*, *ot* pozostawało niejasne. Jeżeli zespół z *o* można było uważać za normalną deklinację, to drugi zespół z *a* sprawiał wrażenie pozostałości po innym zaimku, który zawierał takąż samogłoskę, ale od dawna już zaginął. Wobec tego, że języki altajskie, przynajmniej w dziale zaimków osobowych, przeciwstawiały formy liczby pojedynczej z samogłoską *i* formom liczby mnogiej z *a*, wyraziłem myśl, że dla 3. osoby Turcy posiadali w liczbie pojedynczej zaimek *i(n)*-, zaś w liczbie mnogiej *a(n)*-, że wspomniany wyżej zespół form z *a* reprezentuje właśnie taką liczbę mnogą i że wskutek tego nie miał on pierwotnie nic wspólnego z zaimkiem wskazującym *ot*, lecz jedynie sztucznie został z nim powiązany, gdy dawny zaimek osobowy (*i*-), jako samodzielny, zaginął⁴. Otóż kirgiskie *at* można byłoby uznać za ów zaginiony zaimek 3. osoby liczby mnogiej, ale nasuwa się tu ważne pytanie, czy rzeczywiście stanowi on pozostałość z tak dalekiej przeszłości. W każdym razie nie byłoby to rzeczą nadzwyczajną: Mandżurowie zachowali stary zaimek altajski 3. osoby *i* w liczbie pojedynczej, Kirgizi mogli zachować ten sam zaimek w formie liczby mnogiej. Nie jest jednak wykluczona także inna możliwość. Oto Kirgizi, stojąc wobec dwóch zespołów form deklinacyjnych, z których tylko jeden stanowił normalną całość z *ot*, dorobili i do drugiego zespołu odpowiedni zaimek *at* już w czasach nam bliższych.

¹ Батманов, *Грамм. кирг. яз.*, s. 51 (§ 52—53), 52 (§ 55).

² *Словарь*, s. 319.

³ *Op. c.*, s. 11, 26.

⁴ *Op. c.*, s. 19.

4. Wysunięta przeze mnie hipoteza o pochodzeniu dwóch zespołów deklinacyjnych zaimka *oł* wywołała ze strony v. Gabaïn różne refleksje¹. Uważa ona, że *oł* można rozłożyć na *o-l* (-ł traktuje jako element deiktyczny), i że *o* może być wynikiem alternacji wokalicznej («Ablaut») z *a*, analogicznie do zaimka 1. os. *bän*. Widocznie autorka przyjmuje **bin* za pierwotną formę zaimka 1. osoby, ale alternacja *i* || *ä* stanowi na gruncie altajskim dość pospolite zjawisko i daje się zaobserwować dość często, gdy tymczasem alternacja *a* || *o* występuje, jak widzieliśmy, wyjątkowo tylko w pojedynczych wypadkach (por. mo. *dołoŋan* 'siedem' obok *daŋan* 'siedemdziesiąt', tur. *taquq* obok *touq* 'kura'). Ze swej strony Dmitriev uważa powyższe zespoły jakby za »okajającą« i »akajającą« odmiany², tj. widocznie związane z *oł* genetycznie, ale nie popiera swego przypuszczenia jakimiś innymi dowodami, które by świadczyły o istnieniu na gruncie tureckim podobnego zjawiska.

Następnie v. Gabaïn oponuje przeciw wysuniętemu przeze mnie przeciwstawieniu (staroujg.) *inčä* — *anča*, twierdząc, że pierwszy wyraz ma znaczenie 'so', a drugi — 'ein wenig'. Zachodzi tu jednak pewne nieporozumienie. W staroujgurskim niewątpliwie musiał istnieć ściśle związany nie tylko fonetycznie, ale i znaczeniowo szereg wyrazów: *qanča*, *inčä*, *anča*, których też musiano używać w znaczeniu rzeczownikowo-ilościowym: 'ile?' 'oto tyle', 'tyle' i przysłówkowo-okolicznikowym (okolicznik sposobu): 'jak?' 'oto tak', 'tak', przy czym odpowiednim gestem ręki oznaczano dokładniej, czy chodzi w tym wypadku o większą czy mniejszą ilość: 'dużo', 'trochę', 'w ten lub ów (inny) sposób'. Powyższe szeregi semantyczne zapewne istniały równolegle i w ich obrębie bardzo dobrze mieściły się obydwa znaczenia, jakie przytoczyła v. Gabaïn z tekstów. Do tych wyrazów nie trudno włączyć *ančaŋ* 'nur', nie nadając elementowi -*čaŋ* znaczenia osobnej partykuły wzmacniającej, jak to czyni v. Gabaïn.

5. Zespół form deklinacyjnych z pierwiastkiem *a-* powiązałem w swoich rozważaniach z formami dativu zaimków osobowych *mana*, *sana*, które występują w przeważającej ilości dialektów

¹ Polski Biuletyn Orientalistyczny II (1938), s. 52, 57.

² Грамм. кумык. яз., s. 77.

tureckich, zamiast oczekiwanych **mānā*, **sānā*. Von G a b a i n sądzi, że zamiana dawnego *e*, *ä* na *a* mogła się dokonać pod wpływem spółgłoski *n* i powołuje się na sufiks *-duyuu* (*duq-un*), poświadczony tylko w odmianie tylnej w starych tekstach anatolijsko-tureckich. Naturalnie v. G a b a i n ma pewną podstawę dla swoich obiekcji gdyż niektóre spółgłoski welarne, jak *q* i *ɣ* łączą się tylko ze spółgłoskami tylnymi. Jednakże *n* nie posiada takiej właściwości i występuje w otoczeniu zarówno tylnych jak i przednich samogłosek, zaś sufiksy, które zawierają *q* i *ɣ*, mają jeszcze osobne odmiany z *k* i *g* dla wyrazów z samogłoskami przednimi. Wreszcie sufiks *-duyuu* nie stanowi analogii dla interesującego nas zagadnienia, gdyż mamy tu przykład na użycie sufiksu w jednej, tylnej, postaci przy wszystkich tematach bez względu na harmonię samogłoskową; podobnie używa się w tymże języku anatolijsko-tureckim jednopostaciowego sufiksu *-yor*. Natomiast w wypadku *mava*, *sava* chodzi o zupełnie wyjątkową zmianę samogłoski tematowej *ä* na *a*.

Dmitriev inaczej próbuje wytłumaczyć tę zmianę. Mianowicie sufiks dativu jakoby miał pierwotnie (język czagatajski) formę *-yar* i pochodził od wyrazu samodzielne, i że on to właśnie wywołał zmianę *ä* na *a*: *mān + yar > mavar > mava*. Sufiks *-yar* w datiwie zaimków znany jest nawet niektórym dialektom współczesnym (kazański, kumycki) ale nikt jeszcze nie wykazał, od jakiego to wyrazu samodzielne mógłby on pochodzić i czy rzeczywiście ten wyraz mógł wywołać omawianą zmianę.

Jak widać z powyższego, obiekcje wysunięte przeciwko moim przypuszczeniom nie są przekonywające, a próby zastąpienia ich innymi wnioskami — bardzo problematyczne. Przypuszczenia moje opierają się w każdym razie na dużych analogiach w innych językach altajskich i zmierzają do wytłumaczenia szeregu zjawisk, starając się związać je jakby w jedną całość. Niemniej jednak wymagają one dalszych badań.

6. Omawiając pochodzenie mongolskich zaimków wskazujących *ene* i *tere*, przytoczyłem kilka tureckich wyrazów pochodzenia zaimkowego, zawierających końcówkę *-na ~ -nā*¹. Przykłady te

¹ Op. c., s. 56—58.

pochodzą z różnych dialektów, przeto moje zestawienie nie wskazuje na istnienie zwartego systemu podobnych wyrazów w jakimś określonym dialekcie. Jednakże nowsze prace świadczą o tym, że przynajmniej obecny język (nowo-)ujgurski posiada dobrze rozbudowany system zaimków wskazujących, w którym poczesne miejsce zajmują również zaimki z końcówką *-na* ~ *-nä*¹. Oto ich wykaz:

oto ten	<i>bu(t)</i>	<i>mana</i>	<i>mawu</i> (< <i>mana</i> + <i>bu</i>)
		<i>ene, ana</i>	
ten	<i>šu(t)</i>	<i>eina, aina</i>	<i>mušu, mošo</i> (< <i>mana</i> + <i>šu</i> , albo raczej <i>muna</i> + <i>šu</i>)
tamten	<i>u(t)</i>	<i>taina</i>	<i>ašu, ajšu</i> (< <i>ana</i> + <i>šu</i>).

Na podstawie tego zestawienia można ustalić odpowiedniki dla ogólnoturkiczkich zaimków wskazujących:

bu : *mana*

a : *ana, aina*.

Natomiast *ene, eina, taina* powstały od elementów mongolskich *e* i *te*.

7. Zaimki przymiotne 'jaki?' 'taki', 'podobny do tego, owego, czego? kogo?' tworzy się w językach altajskich od zaimków pytajnych i wskazujących w dwojaki sposób:

a) Przez użycie sufiksów lub partykuł o znaczeniu 'podobny'. W językach tureckich do tematów zaimkowych (pierwiastek + *n* pronominalne): *gan-*, *mun-*, *šin*, *an-* dodaje się różne morfemy, zależnie od właściwości poszczególnych dialektów: w języku napisów orchońskich, tekstów staroujgurskich, w czagatajskim, dialektach karagaskim, urianchajskim, niektórych syberyjskich i w gwarach Turkiestanu Wsch. używa się partykuły czy sufiksu *-täg* lub jego odmian ulegających harmonii samogłoskowej: *-day* ~ *-däg*, *-däy* ~ *-dig*. W kirgiskim, kazachskim i w większości dialektów syberyjskich i nadwołżańskich służy do tego celu sufiks komparatywny *-dai* ~ *-däi*, *-dii* ~ *-dii* < *-tai* ~ *-läi*².

Język mongolski posługuje się partykułą *metü* 'podobny', która łączy się z zaimkami pytajnymi i wskazującymi. W języku

¹ Баскаков—Насилов, *op. c.*, s. 199—200.

² Катановъ, *op. c.*, s. 205—210, 339—340, 344—345.

mandżurskim jej rolę spełnia partykuła *gese* 'podobny', ale obok niej również i sufiks *-taqa ~ -teke* (> tur. *täg*¹). Dialekty tunguskie używają sufiksu *-gač̣in* (*-vač̣in*), *-nag̃* (sołoński)²

	dialekty tureckie			
	urianchajski	Turkiestan Wschodni	kirgiski	altajski
jaki?	<i>qanḍiγ</i>	<i>qanday</i>	<i>qandaḡ</i>	<i>qanḍiḡ</i>
oto taki	<i>ṃinḍiγ</i>	<i>munday</i>	<i>ṃindaḡ</i>	<i>mundaḡ</i>
taki			<i>uṣundaḡ</i>	
jak tamten	<i>anḍiγ</i>	<i>anday</i>	<i>andaḡ</i>	<i>anḍiḡ</i>

	mongolskie	mandżurski		dialekty tunguskie	
				ewenki	sołon
jaki?			<i>antaqa</i>		
oto taki	<i>ene meṭü</i>	<i>ere gese</i>	<i>enteke</i>	<i>ergeč̣in</i>	<i>enneg̃</i>
taki	<i>tere meṭü</i>	<i>tere gese</i>	<i>tenteke</i>	<i>targač̣in</i>	<i>tannag̃</i>
jak tamten					

b) Przez dodanie sufiksu instrumentalu-comitativu *-ta ~ -lä* lub partykuły *ilä*. Język anatolijsko-turecki i zbliżone do niego dialekty łączą pierwiastki zaimkowe (bez *-n-*) z partykułą *ilä*; tak powstają zaimki *böilä* 'oto taki', *şöilä* 'taki', *öilä* 'owaki'. Pierwotnie miały one znaczenie przysłówkowe: 'oto tak', 'tak', 'owak', ale z czasem zaczęto ich używać w charakterze przymiotników³.

W języku czuwaskim znajdujemy sufiks *-pla*, który stanowi skróconą formę końcówki instrumentalu-comitativu *-pała ~ -peḷe* i znaczeniowo odpowiada partykułom *ilä*: *kapla*, *šapla*, *sapla* 'taki'⁴. O sufiksie *-pla*, którego znaczenia dotychczas nie ustalono, zob. niżej w rozdziale poświęconym przysłówkom.

¹ Kotwicz, RO XIV (1939), s. 101.

² Поппе, *Матер. по солон. яз.*, s. 110.

³ Дену, *Grammaire*, s. 223 (§ 344), 263 (§ 402).

⁴ Ашмаринъ, *ор. с.*, s. 194 (§ 30).

Potęgowanie zaimków wskazujących
 Języki altajskie przywiązują szczególną wagę do dokładnego wskazania przedmiotu, miejsca itp., o którym w danej chwili jest mowa. Często ściśle określenie przy pomocy poznanych wyżej zaimków nie wystarcza, wówczas języki uciekają się do różnych sposobów, które precyzują lub potęgują znaczenie podstawowych form zaimków wskazujących, jak: łączenie dwóch lub nawet trzech zaimków w jedną całość, dodawanie sufiksów do zaimków. Pierwszy z omawianych sposobów stosują szeroko języki tureckie.

1. Tureckie zaimki złożone łączą się tak ściśle ze sobą, że powstają nowe wyrazy, w których nie zawsze łatwo odróżnić części składowe. Główne znaczenie tym nowym wyrazom nadaje, o ile można sądzić, ostatni człon zaimkowy, poprzedzający zaś przeważnie tylko je potęguje.

Zaimki złożone, zakończone na:

o, u:

munao, munau, mīnao 'oto ten',
anao, anau 'oto tamten',
 (Krym, Anatolia-Konia);

wu:

mawu (< *mana + bu*) 'oto ten, ten',
qawu (< *qana + bu*) 'który?' (Turkiestan Wschodni),
šōwu (< *šo + bu*) 'oto ten',
ōwu (< *o + bu*) 'oto tamten' (kumyk);

bu:

ušbu (< *u + šu + bu*) 'oto ten' (różne dialekty),
mabu (< *mana + bu*) 'oto ten' (kirg.),
subu 'oto ten' (jakut);

šu:

mušu, mošu (< *mana + šu*),
ašu (< *ana + šu*),
aışu (< *aına + šu*) 'oto tamten' (Turkiestan Wschodni),
ušu, ušut 'ten (między *bu* a *ošo*)',
ošo (< *oł + šo*) 'tamten' (kirg.);

ti:

iti, siti 'oto ten' (jakut).

2. Omawiając sufiksy: mo. *-yu ~ -gü*, tung. *-wu*, które występują w tematach zaimków pytajnych i wskazujących, wyraziłem przypuszczenie, że są to morfemy o znaczeniu potęgującym¹. Von G abain, powołując się na zdanie Thomsena, dotyczące języka napisów orchońskich, oraz na teksty staroujgurskie i współczesne gwary Turkiestanu Wschodniego, przeciwstawiła się mojemu przypuszczeniu i ze swej strony wysunęła myśl, że, przynajmniej na gruncie tureckim, element *-yu* wyrażał powątpiewanie². Ponieważ wymienione sufiksy są szeroko rozpowszechnione i ściśle kojarzą się z zaimkami pytajnymi i wskazującymi, już *a priori* można było przypuszczać, że mają one na celu nie osłabienie znaczenia zaimków, ale przeciwnie, usunięcie wątpliwości, jakie mogą powstać w mowie. I istotnie, najnowsze prace, poświęcone gwarom Turkiestanu Wschodniego i językowi kirgiskiemu, zarejestrowały partykułę *yo (qo), yu*, którą, między innymi, dodaje się także do zaimków i która ma znaczenie: 'właśnie mianowicie, przecież'. Oto kilka przykładów: *u-yu* 'właśnie on! przecież to!' (Wschodni Turkiestan), *bar-yo* 'przecież jest', *deimin-yo* 'przecież mówię', *men-yo baram* 'ja to pójdę'³. Jak widzimy, dane współczesnych dialektów tureckich potwierdzają moje przypuszczenie o znaczeniu sufiksu mongolskiego i tunguskiego.

Nasuwa się pytanie, czy sufiks *-gi* który występuje w zaimku wskazującym *tigi* (dialekty syberyjskie, kirg.) i *tetigi* (kirg.) 'tamten', a także w zaimkach osobowych *bisigi* 'my', *äsigi* 'wy' i wskazującym *biligi* 'ten (ostatnio wymieniony)' (jak.)⁴, nie jest tylko odmianą sufiksu *-yu* i czy nie ma również znaczenia potęgującego.

Wreszcie należy jeszcze zwrócić uwagę na dwa wyrazy mongolskie: *edüi* 'tyle, jeszcze nie', i *ügei* 'nie, nie ma', które czasem również przybierają element *-gü* o niejasnej funkcji.

Wyraz *edüi* często się łączy z imiesłowem czasu przeszłego niedokonanego: *bosuya edüi* 'ten, który jeszcze nie wstał'; zamiast *edüi* używa się niekiedy w takich połączeniach formy *edügi-e*

¹ *Les pronoms*, s. 71—73.

² Polski Biuletyn Orientalistyczny II (1938), s. 52.

³ Баскаков — Насилов, *op. c.*, s. 57, 160; Батманов, *Грамм. кирг. яз.* II, s. 61; Юдахин, *op. c.*, s. 380.

⁴ Kotwicz, *Op. c.*, 49—51, 77—78.

(dativus od *edügüi*)¹. Ostatni zwrot (-'a üdü'üye) występuje niemal wyłącznie w *Nieoficjalnej Historii Mongołów*.

Dla *ügei* można przytoczyć następujące formy spotykane we wspomnianej *Historii*, dokumentach *'phags-pa* i w języku literackim: *ügegü*, *ügegüi*, (*üge'üi*), *ügegün* (*üge'ün*).

Tunguski zaimek 3. osoby.

Sprawa zaimka 3. osoby w językach mandżursko-tunguskich jest mocno skomplikowana. Mandżurski zaimek i 'on', *če* 'oni' wiąże się z systemem zaimków osobowych i wskazujących innych języków altajskich i można nawet przypuszczać, że został zapożyczony z języka mongolskiego². Natomiast zaimek 3. osoby języków tunguskich, zarówno północnych jak i południowych, stoi poza tymi systemami; oto jego formy w językach północnych: *nusan*, *novan*, *nugan*, *nuwan*, *nuan*, *nön*, w południowych: *oroč* *nua(ə)*, *gold* *noaŋi*, *olča* *nān*³. Ścisły związek między tymi odmianami nie wymaga wyjaśnień, ale zasługuje na uwagę, że i na północy i na południu znajdujemy długie i krótkie warianty. Krótkie odmiany posiadają długą samogłoskę: *ō* lub *ā*, ale naturalnie w północnych dialektach, gdyż południowe, które utraciły różnicę iloczasu, nie uwzględniają długości i w omawianym wyrazie.

Pochodzenie wyrazu *nusan* i jego odmian stanowi dotychczas zagadkę. Posiada on jakgdyby bardziej samodzielne znaczenie niż zwykły zaimek, gdyż może przybierać sufiksy zaimkowe (3. os.: *-in*, *-tin*). Bojцова przypuszcza, że pierwotnie był to zaimek wskazujący, ale, jak się zdaje, można go powiązać z kilku samodzielnymi rzeczownikami, jak:

a) wyrazy o znaczeniu 'człowiek': u Goldów i Koreańczyków *naŋi*⁴, u Mandżurów *nałma* (*niyałma*);

b) nazwy szczepów południowych (Goldów): *Nanaŋi*, *Nani*;

c) mongolski temat zaimkowo-przysłówkowy *na-*, który najczęściej występuje z sufiksem *-ya* lub *-i*, tj. w formie *naya-* lub

¹ Владимирцов, *Сравн. грамматика*, s. 153, 289.

² Kotwicz, *op. c.*, s. 56—61.

³ Bojцова, *op. c.*, s. 22—25, 29, 174—177.

⁴ Ramstedt, *Die Palatalisation in den altaischen Sprachen*, *Annales Academiae Scientiarum Fennicae XXVII* (1932), s. 239 do 251.

naŋ- i różnych skrótach; o nim już pisałem w r. 1936¹, ale pochodzenia jego nie można jeszcze uważać za dostatecznie wyjaśnione.

Powiązanie wszystkich tych wyrazów w jedną grupę nastęcza naturalnie pewne trudności, zwłaszcza fonetyczne, ale nie są one nieprzezwyciężone. O zaniku długości już była mowa wyżej, a palatalizacja, którą obserwujemy tu i ówdzie (*noan*), stanowi, według Ramstedta, dość rozpowszechnione zjawisko w językach altajskich, zwłaszcza zaś w tunguskich. Wystarczy tu podać kilka przykładów: tung. *angani*, *awani*, *awani*, olča *aŋani*, ma. *aŋa* (*aniya*) 'rok'; tung. *bęga*, *bęha*, olča *ba*, *be*, ma. *ba* (*biya*) 'księżyc'. Północne odmiany niezmiekczone przeciwstawiają się tu południowym zmiekczone, co stanowi w danym wypadku ważną okoliczność.

Mongolski zaimek pytajny *ali*

Również mongolski zaimek pytajny *ali* nie wiąże się z całym systemem altajskich zaimków pytajnych. O jego pochodzeniu trudno powiedzieć coś pewnego, to też w swojej rozprawie o zaimkach musiałem się ograniczyć do krytyki przypuszczeń Ramstedta i P. Schmidta. A tymczasem jest to zaimek bardzo rozpowszechniony i często używany nie tylko w mongolskim języku literackim, ale i we wszystkich dialektach. Zasadniczą jego funkcją jest zaimek: 'jaki? który?', ale czasem występuje także w roli przysłówka miejsca: 'gdzie?'; wówczas przybiera końcówki tzw. przypadków przestrzennych. Prócz tych może otrzymywać inne sufiksy, a mianowicie:

a) deklinacyjne: mo. *alidani*, kałm. *äldä* 'gdzie?' *äläsa*, *äldäsa* 'skąd?' *älärän*, *äldärän* 'dokąd?' *äldägür* 'kiedy?'²;

b) przynależności: mo. *ali-ki*, *alin*, kałm. *älkä*, *alkñ*, ordos *alin* 'który z nich?';

c) stopniowania: *alixan*, tudzież forma reduplikowana *ab ali*;

d) uogólniające: *aliba*, *alibar* 'każdy, różny';

e) partykuły i osobne wyrazy uogólniające: *ali bögesü*, *ali bökü*, *alin ču* 'jakikolwiek';

¹ Op. c., s. 33, 42—43, 47—48.

² Kotwicz, *Оnym*², s. 323, 336—340.

f) sufiks *-mad*: *alimad*; wyraz ten zanotował w swoim słowniku Kowalewski (I, 77), a za nim powtórzył go K. Gołstunskij (I, 33—34);

g) sufiks *-bis*: *alibis*, zarejestrowane przez Gołstunskiego. W tych wyrazach znajdujemy dwa nie spotykane gdzieindziej sufiksy *-mad* i *-bis*, które, sądząc ze znaczenia: 'jakikolwiek, jakibądź', są widocznie również elementami uogólniającymi. Jakże może być ich pochodzenie?

Sufiks *-bis* stanowi zapewne przekształcenie spotykanej (względnie rzadko) w ojrackim języku literackim partykuły *bese*. Uwzględniają ją gramatyki języka kałmuckiego Popova¹ i Bobrovnikova²; znajdujemy ją także w listach chana Ojratów Cewang-Rabtana (wyd. N. Vesełovskij i A. Pozdneev). Co się tyczy jej pochodzenia, można wysunąć dwa przypuszczenia: albo jest to jeszcze jeden wariant zaimka nieokreślonego *busu*, który, łącznie ze swymi odmianami *buši* i *biši*, stanowi zagadkę etymologiczną, albo jest to inna forma końcówki trybu warunkowego *-basu* ~ *-besü*, która pierwotnie mogła występować z jakimś czasownikiem posiłkowym: *abasu* czy *bögesü*, a następnie stać się jakby niezależną partykułą w formie *bese*, albo enklityką *-bis*. Obie możliwości są, jak się zdaje, dopuszczalne tak ze względów fonetycznych jak i znaczeniowych, ale druga wszakże wydaje się bliższa rzeczywistości.

Element *-mad* z tym znaczeniem, jakie posiada w wyrazie *alimad*, można znaleźć jedynie w językach tunguskich. Te bowiem znają sufiks (*-māti* ~ *-mēti* ~ *-mōti*), który występuje w zdaniach przeczących ze znaczeniem przyzwolenia lub nawet wzmocnienia: 'nawet, ani'³. Przeto mo. *alimad* mogłoby znaczyć: 'nawet jakikolwiek, żaden'.

Istnienie zaimka *ali* w połączeniu z sufiksem tunguskim zmusza do ponownego rozważania kwestii pochodzenia tego zaimka, a to tym bardziej, że dotychczasowi badacze stale szukali rozwiązania tej kwestii właśnie na gruncie języków tunguskich. Już Casttrén zapisał w języku Tungusów nerczyńskich wyraz *ali* ze znaczeniem 'kiedy' (a obok niego *tāli* 'wtedy, wówczas'), który on

¹ Op. c., s. 100 (§ 112), 188 (§ 220).

² Op. c., s. 80 (§ 148).

³ Василевич, Очерк, s. 60, 91, 186.

Sam lub A. Schiefner zestawiał z wyrazem buriackim *ali* 'gdzie?'¹. Tą samą drogą poszedł później i Schmidt, w odniesieniu do *oroči* (ude) *ale* i *alida* 'kiedy?'². We wszystkich tych wyrazach musimy przyjąć pierwiastek *a-* (< tur. *qa-*) i sufiks prolativu *-li*. Przypadek ten odpowiada zwykle na pytanie 'kiedy? jaką drogą?', *ale* czasem również i 'jak długo?'³. Gdyby mo. *ali* było identyczne z tung. *ali*, wynikałoby stąd, że ten wyraz posiadał u Tungusów znaczenie czasowe, zaś u Mongołów — miejscowe. Dla takiego jednak utożsamienia istnieje poważna przeszkoda, na którą właśnie zwróciłem uwagę w mej pracy. Mianowicie tureckiemu *qa-* odpowiada na gruncie mongolskim i w niektórych dialektach tunguskich (np. u Goldów) postać *χa-*. Należałoby przeto oczekiwać w mo. formy **χali* a nie *ali*. Poza tym należy pamiętać, że dotychczas wykryto w językach mongolskich znikomą ilość pożyczek z tunguskiego. Naodwrot, liczne pożyczki mongolskie w tunguskim są powszechnie znane. Musiały więc przez dłuższy czas istnieć stosunki językowe między Mongołami a Tungusami i, być może, właśnie tymi szczepami, w których tureckie początkowe *q-* zupełnie znikło, i od nich mógł już przejść omawiany wyraz w postaci *ali*, a następnie zyskać znacznie szerszy zakres stosowania niż na rodzimym gruncie. Jest to jednak tylko przypuszczenie, na którego korzyść przemawia ów sufiks tunguski *-mad*.

Wreszcie dodać należy, że w *Nieoficjalnej Historii Mongołów* z 1240 r. występują jeszcze dwa wyrazy z sufiksem *-li*, ale urobione od pierwiastków mongolskich: *keli* (§§ 181, 200) i *teli* (§§ 246, 256, 177). Opierając się na glosach chińskich, Kozin tłumaczy pierwszy wyraz 'kiedy?', drugi zaś w zwrocie *że teli* — 'zgoda!', dość, niech tak będzie'⁴. Prawdopodobnie mamy tu parę wyrazów ściśle z sobą związanych: 'kiedy?' 'wtedy' i stanowiących odpowiedniki wyrazów tunguskich *ali* i *teli* o tym samym znaczeniu. Świadczyłoby to o jakiejś współpracy tungusko-mongolskiej w stworzeniu tych odpowiedników.

¹ Castrén-Schiefner, *Grundzüge*, s. 71.

² P. Schmidt (Šmits), *The language of the Oroches*, Acta Univ. Latviensis XVII, 1927 (Rīgā 1928), s. 24 odbitki.

³ Kotwicz, *Les pronoms*, s. 27—38.

⁴ Козин, *op. c.*, s. 613, 615.

Turecki zaimek wskazujący *bu* w mongolskim. Turecki zaimek wskazujący *bu* 'ten' we wszystkich niemal odmianach (*bun-* || *mun-*, *muna* || *mīna* itd.) przedostał się, jak się zdaje, na grunt mongolski i zyskał tam dość szerokie rozpowszechnienie. Oto kilka wyrazów zaświadczonych w zabytkach i w żywych dialektach.

munda; jest to właściwie turecki locativus zaimka *bu* i znaczy 'u tego, w tym, przy tym, tu', a czasem i 'obecnie'. Występuje kilka razy w *Nieoficjalnej Historii Mongołów* z 1240 r. (§§ 147, 148, 201) z niezupełnie jasnym znaczeniem. Wydawcy *Historii*, Haenisch i Kozin tłumaczą: *munda* — 'przeciwnie, ale, raczej, jednak'¹, zaś *munda...munda* (w zwrotach przeciwstawnych) — 'nie tylko...lecz i'. Jednakże kontekst dopuszcza znaczenie bardziej zbliżone do tureckiego: 'obecnie tu'; 'tu...tu'; 'to...to'. W § 201 *Historii* występuje trzykrotnie *edüge* 'obecnie' i raz *munda*; można przeto uważać, że oba wyrazy mają to samo znaczenie.

W języku Moghołów z Afganistanu² znajdujemy wyraz *munda*, który wraz z *ende* oznacza 'tu' (a więc zupełnie tak samo jak w językach tureckich) i stanowi przeciwstawienie do *tende* 'tam'. Od *munda* utworzono ablativus *mundāsa*. Prócz tych form spotykamy tam jeszcze directivus *munattu* 'tu' (kier.).

mono xoyina. Zwrot ten występuje często w *Nieoficjalnej Historii Mongołów*. Haenisch i Kozin tłumaczą go: 'w przeszłości'³, ale ich przekład nie jest dokładny, bo właściwie nie uwzględnia wyrazu *mono*. Nie ulega wątpliwości, że *mono* stanowi odpowiednik tur. *muna* i że *mono xoyina* należałoby przeto tłumaczyć bardziej dokładnie: 'obecnie i w przyszłości'.

mun, *mön*. Jest to wyraz o dość bogatej skali znaczeń: 'ten sam, sam, właśnie' i nawet 'jest (on, to) właśnie'. W *Nieoficjalnej Historii Mongołów* i w bliskich jej zabytkach '*phags-pa* spotyka się go w l. poj. i mn.: *mun*, *mud* z samogłoską *u*. Prawdopodobnie wiąże się on bezpośrednio z tureckim *bu* (*bun-*). Sprawa nieco się komplikuje, ponieważ język literacki i żywe dialekty posługują się formą z samogłoską *ö*, tj. szeregu przedniego i szeroką (*mön*), a czasem nawet wąską *i* (kałm. *min*); jednakże odmiany

¹ Haenisch, *Wörterbuch* s. 112; Козин, *op. c.*, s. 610.

² Ramstedt, *Mogholica*, JSFOu XXIII (1906), s. 2, 34.

³ Haenisch, *op. c.*, s. 110; Козин, *op. c.*, s. 609.

te posiadają tę samą bogatą skalę znaczeń. Widocznie dokonała się tu pewna ewolucja, może pod wpływem zmian, jakim na gruncie tureckim uległ zaimek *bu*: *bun-* || *mun-* || *mîn-*.

W *Nieoficjalnej Historii Mongołów* z r. 1240 (§ 210) znajdujemy zdanie: *ke'üdi šintalun mene metü yekin eyin duwγodumu* 'dlaczego właśnie w podobny sposób tak krzyczeć, strasząc młodzieńców?'. Występujący w tym zdaniu wyraz *mene* Kozin w swoich słownikach tłumaczy: 'oto, wraz, oto tyle'¹, ale go w przekładzie ciągłym tekstu pomija. Poza wspomnianym zabytkiem wyraz *mene* jest nieznany ale można sądzić, że pozostaje również w związku z tur. *bu*, *mun-* i ma znaczenie 'właśnie' itp.

busu 'nie, nie ten, inny'. W tej formie wyraz nasz występuje już w *Nieoficjalnej Historii Mongołów* ale, obok *busu*, w zabytkach z XIII i XIV w. spotykamy jeszcze *buši*. W słowniku *Muqad-dimat al-Adab* i późniejszych tekstach literackich znajdujemy również formę *biši* (często w połączeniu z partykułą pytającą: *biši-u*, *bišiyu* 'czy nie ten? czy nie tak?'). Żywe dialekty znają przeważnie *biši*, *biša*, *beše* i różne skróty *beš*, *bš*, *wš*². Dotychczas nie wyświetlono, w jaki sposób powstały wszystkie te odmiany. Władimircov zestawiał je z wyrazem mo. *buī*, dial. *bī* 'jest'³, ale drugą część *-su*, *-ši* pominął milczeniem. Ramstedt zaś wysunął jeszcze mniej prawdopodobne etymologie, jak z tureckiego *bašqa* 'osobny', albo z chińskiego *buši* (*pou-che* 不是)⁴.

Pozwalam sobie wobec tego wypowiedzieć przypuszczenie, że mo. *busu* składa się z dwóch części, pierwiastka *bu-* i sufiksu *-su*⁵, który niegdyś posiadał cztery postaci *-su* ~ *-sü*, *-sī* ~ *-si*. Mogły więc dawniej istnieć dwie odmiany: normalna *busu* i rzadsza (w jakimś dialekcie), nieco zdelabializowana, *buši*. Gdy język mongolski utracił *i*, *buši* przybrało postać *busi*, którą z czasem zaczęto wymawiać *buši*. Co zaś się tyczy formy *biši*, to ta po-

¹ Op. c., s. 609.

² Kotwicz, *Опыт*², s. 134, 283, 326; Понне, *Грамм. бурят-монг. яз.*, s. 77; Влaдимирцов, *О тибетско-монгольском словаре Li-čihü gur-khañ*, Доклады Акад. Наук СССР — В, 1926, s. 28—29.

³ Сравн. грамм., s. 174.

⁴ *Mogholica*, s. 24; *Die Verneinung in den altaischen Sprachen*, MSFOu LII (1924), s. 209—210.

⁵ Zob. wyżej, s. 101—102.

wstała w żywej mowie jako rezultat upodobnienia wstecznego: *buši* < *biši*.

Jakie jednak mogło być pierwotne znaczenie wyrazu *busu*, a głównie, jakie jest pochodzenie jego części składowych? Pro wizorycznie można wysunąć myśl, że są one pochodzenia tureckiego, a mianowicie, że pierwsza część *bu-* jest tureckim zaimkiem wskazującym ('ten'), zaś druga *-su* — skróconą formą tureckiego sufiksu prywatywnego, który ma cztery postaci: *-süz* ~ *-siz*, *-suz* ~ *-süz*. Przeto *bu + su* mogłoby oznaczać: 'bez tego, nie ten'.

Wprawdzie można wysunąć obiekcję, że podstawę do tworzenia form od zaimka *bu* stanowi *bun-* || *mun-* i że więc w naszym wypadku należałoby oczekiwać formy **bunsuz* || **munsuz*. Jednakże znamy przykłady na tworzenie pochodnych bezpośrednio od pierwiastka: kazachskie *bulai* (obok *mundaï*) 'tak, takim sposobem', *butar* 'ci'¹. Nie można przeto wykluczyć przypuszczenia, że, obok **bu-n-suz*, mogła istnieć także forma **bu-suz* lub nawet **bu-su* czy **bu-si*.

Sufiksy dzierżawcze i predykatywne pochodzenia zaimkowego

W rozprawie poświęconej zaimkom zebrałem pokrótce ogólne wiadomości o sufiksach dzierżawczych (dodawanych do imion) i osobowych (występujących przy czasownikach). Obecnie uzupełniam te wiadomości szczegółowym przeglądem sufiksów.

1. Dla dziejów powstania i dalszego rozwoju sufiksów imiennych (dzierżawczych) i czasownikowych (osobowych) języki mongolskie mają szczególne znaczenie, ponieważ dają możliwość odtworzenia owych dziejów niemal od początku do końcowego stadium, tj. od XIII w. do naszych czasów. Natomiast nie wiemy dokładnie, jaki stan rzeczy istniał do XIII w., gdyż piśmiennictwo mongolskie powstało dość późno.

W najstarszych zabytkach języka mongolskiego z XIII—XIV w. (*Nieoficjalna Historia Mongołów*, teksty pisane alfabetami: ujgurskim, *'phags-pa*, arabskim, chińskim itp.) nie znajdujemy jeszcze żadnych sufiksów dzierżawczych lub osobowych. Jednakże już w nich można zauważyć ich powstawanie. Brakujące językom

¹ Мелиоранский, *Грам.м. каз.-кург. яз.* I, s. 43.

altajskim samodzielne zaimki dzierżawcze i zwrotne starali się Mongołowie, podobnie jak i inne ludy altajskie, zastępować pierwotnie genetivem zaimków osobowych, który kładli przed wyrazem określającym, ale częste użycie takich form widocznie nasunęło im myśl, aby i tę kategorię pojęć wyrazić w ten sam sposób co i inne kategorie gramatyczne, tj. na końcu tematu, w jednym szeregu z innymi sufiksami lub wyrazkami morfologicznymi. W rezultacie nastąpiło przesunięcie zaimków osobowych z pozycji przedwyrazowej na powyrazową. Równocześnie zaimki osobowe w casus indefinitus, które pełniły funkcję podmiotu i które kładziono pierwotnie na początku zdania przed orzeczeniem, zaczęto umieszczać dla tych samych względów po orzeczeniu. Jednakże nie zrezygnowano przy tym ostatecznie i z dawnego szyku wyrazów tak, że w wymienionych wyżej zabytkach spotykamy równolegle, niemal na każdym kroku, obydwie konstrukcje.

Co się tyczy zaimków osobowych w funkcji podmiotu, można zaobserwować również stadium pośrednie między dwoma opisanymi sposobami, a mianowicie:

często przenosi się zaimek na nowe miejsce do grupy elementów morfologicznych, ale równocześnie występuje on na dawnym miejscu, zgodnie z normalnym szykiem członów zdania. Dzięki takiej praktyce zaimek w tej samej funkcji znaczeniowej ukazuje się dwukrotnie: raz przed wyrazem, do którego się odnosi, drugi raz — po nim.

Podobny stan rzeczy, poświadczony już w XIII w., znalazł zastosowanie również w mongolskim języku literackim i przetrwał dotychczas mimo różne przeobrażenia, jakim język literacki uległ w ciągu wieków. Do powstania sufiksów zaimkowych (osobowo-dzierżawczych) przeto nie doszło.

Z brakiem zaimków zwrotnych Mongołowie uporali się przez użycie osobnej partykuły *ban ~ ben*, *yan ~ yen* (*-iyan ~ -iyen*), czasem *yan ~ gen* (*-an ~ -en*), którą dodaje się na samym końcu wyrazu. Partykuła ta pochodzi prawdopodobnie od wyrazu *beye* 'człowiek, ciało, sam', szeroko rozpowszechnionego w świecie altajskim. Język mandżurski używa go w genetivie zastępczo właśnie jako zaimka zwrotnego 'sвій', zupełnie tak samo, jak używa zaimków osobowych zamiast dzierżawczych. Podobnie postąpić mogli także Mongołowie: *beye* w genetivie ze znaczeniem 'sвій',

własny' używano wpieryw przed wyrazem określanym, następnie — po nim. Z biegiem czasu *beye* mogło ulec bardziej bliższemu zespoleniu z wyrazem określanym, a wskutek tego skróceniu i stać się prawdziwą partykułą, ale na tyle samodzielną, że nie poddawała się wpływowi harmonii samogłoskowej. W każdym razie, w takim stanie partykułę tę zarejestrowały zabytki XIII w. i przetrwała ona w języku literackim dotychczas.

W ogóle należy stwierdzić, że w interesującej nas tu sprawie, podobnie jak i w wielu innych, język literacki wiernie dochował do naszych czasów dużo reliktyw, sięgających bardzo odległej przeszłości. Jednakże nie obejmował on całego piśmiennictwa mongolskiego; zaczęły powstawać zabytki, do których przenikały zmiany, występujące w żywej mowie. Do tych dzieł trzeba zaliczyć np. piśmiennictwo Ojratów (połowa XVII w.), opowieści o Geser-chanie wydane w Pekinie w pierwszej ćwierci XVIII w., teksty mongolskie wydane w końcu tegoż wieku w transkrypcji mandżurskiej. Mamy więc tu jakby nowy okres rozwoju języka mongolskiego, zarejestrowanego przez samych Mongołów. Na ich podstawie można stwierdzić szereg nowych zjawisk w zakresie zajmujących nas sufiksów, jak ukazanie się sufiksu 3. osoby *-ni*¹, przekształcenie się partykuły zwrotnej również w sufiks i w ogóle dążność języka Ojratów do wytworzenia bogatego zespołu sufiksów pochodzenia zaimkowego.

Co się tyczy trzeciego, obecnego okresu, o którym można mówić z pewnością, to na podstawie stanu rzeczy w rozmaitych dialektach współczesnych stwierdzamy znaczną ewolucję w dziedzinie sufiksów dzierżawczych i osobowych, ale proces ten nie jest jeszcze ostatecznie zakończony. O zakończeniu go można mówić w odniesieniu do dialektów buriackiego i kałmuckiego, natomiast w różnych innych znajdujemy jeszcze poprzednie stadia. W poszczególnych dialektach odnajdujemy fazy, które chronologicznie przedstawiają zabytki literackie z różnych epok.

Na całym terenie językowym wykształcił się już zupełnie sufiks dzierżawczo-zwrotny z dawnej partykuły *ben, yen*. Ma on formy: *-ān ~ -ēn* (kałmucki, ordoski), *-ā ~ -ē* (tj. z zanikiem końcowego *-n*, buriacki, chałchaski, dagurski) lub *-ga, -ya* (po samogłoskach długich).

¹ Poppe, AM III (1927), s. 28—32.

Również wszędzie uformował się już sufiks dzierżawczy 3. osoby: *-ni*, *-ńa*, *-ń*, *-in*.

Jednakże prawdziwe sufiksy dzierżawcze dla innych osób w większości dialektów jeszcze nie powstały; wyjątek stanowią buriacki i kałmucki. Zaimki osobowe, zajmując od dawna miejsce po innych sufiksach, utraciły samogłoskę (końcową lub środkową) i, stawszy się z dwuzgłoskowymi jednozgłoskowymi, łączą się ściślej z wyrazem, ale jeszcze nie podlegają wspólnej z nim harmonii samogłoskowej. Poppe nazwał je w pierw (1930 r.) sufiksami, ale następnie zaczął się posługiwać terminem: pseudo-sufiks¹. Ze swej strony Dmitriev podobne twory w językach tureckich nazywa półsufiksami, przyznając jednak, że trafniejszą byłaby nazwa: sufiks drugiej kategorii²; wreszcie A. Mostaert nazywa je bodaj najtrafniej enklitykami³. Mamy więc enklityki *min*, *čin*, *man*, *tan* albo *mni*, *čni*, *mnä*, *tnä*.

W tworzeniu osobnych sufiksów czasownikowych dialekty mongolskie, z wyjątkiem buriackiego i kałmuckiego, nie mogą się wykazać żadnym postępem. Jeżeli w *Nieoficjalnej Historii Mongołów* zaimki osobowe, oznaczające działacza (podmiot) przy formach czasownikowych (orzekających), już występują po tych formach, to nawet takiego samego stanu rzeczy nie można stwierdzić w wielu współczesnych dialektach; zachował się on wyraźnie jedynie w języku dagurskim. Poppe nawet utrzymuje, że w tym języku istnieje koniugacja podług osób, podobnie jak w kałmuckim i buriackim⁴, ale przytoczone przezeń przykłady nie potwierdzają jego słów. W przykładach tych mamy nie sufiksy, ale samodzielne zaimki osobowe, które wprawdzie występują po formach czasownikowych, ale nie uległy żadnym innym przeobrażeniom, nie utraciły nawet swej długości (*bā*, *t'ā*).

Dla ilustracji obecnego stanu mongolskich sufiksów dzierżawczych i osobowych umieszczamy tu ich zestawienie.

¹ *Дажурское наречие*, s. 149—150; *Практ. учебник монг. разгов. яз.*, s. 64—65, 67.

² *Срой*, s. 28, *Грамм. кумык. яз.*, s. 53.

³ *Textes oraux ordos*, Peip'ing 1937, s. XL.

⁴ *Дажурское наречие*, s. 145—148 (§ 23). Zob. również tekst dagurski, który Poppe ogłosił w pracy *Über die Sprache der Daguren*, AM X₂ (1935), s. 216—218.

Imienne sufiksy dzierżawcze

	buriat	kałmuk	dagur
Sg. 1. - <i>mnī</i> , - <i>m</i> (- <i>nī</i>)	- <i>m</i>		- <i>mīn</i> (- <i>mīnī</i>)
2. - <i>šnī</i> , - <i>š</i>	- <i>čn</i>		- <i>šin</i> (- <i>šnī</i>)
3. - <i>n</i> , - <i>nī</i>	- <i>na</i> , - <i>n</i>		- <i>n</i>
Pl. 1. - <i>mnai</i> , <i>nai</i>	- <i>mdn</i> (- <i>mn</i>)		- <i>man</i>
2. - <i>tnai</i>	- <i>tn</i>		- <i>t'an</i>
3. - <i>n</i> , - <i>nī</i>	- <i>na</i> , - <i>n</i>		- <i>n</i>

Czasownikowe sufiksy osobowe

Sg. 1. - <i>b</i> , - <i>m</i>	- <i>b</i> , - <i>w</i>	- <i>bi</i>
2. - <i>š</i>	- <i>č</i>	- <i>ši</i>
3. —	—	—
Pl. 1. - <i>bdi</i> , - <i>mdi</i>	- <i>bdn</i> (- <i>wdn</i> , - <i>dn</i>) - <i>mdn</i> , - <i>mn</i>)	- <i>bā</i>
2. - <i>t</i> , - <i>tā</i>	- <i>t</i>	- <i>t'a</i>
3. —	—	—

Wszystkie te sufiksy i enklityki stawia się na samym końcu wyrazów, z którymi się łączą, a więc po końcówkach przypadków i czasów. Świadczy to zapewne o późnym ich powstaniu, już po utworzeniu innych kategorii sufiksów¹.

Sufiksy osobowo-dzierżawcze i zwrotno-dzierżawcze może przybierać każdy rzeczownik lub odpowiadająca mu inna część mowy, a więc nawet przysłówki, gdy posiada odpowiednie cechy rzeczownikowe. Na szczególną uwagę zasługuje użycie tych sufiksów przy formach czasownikowych. Należą tu przede wszystkim participia, gdy przybierają końcówki przypadków, tj. gdy pełnią funkcję przedmiotu lub okolicznika (ale nigdy przydawki). Sufiksy przybierają również i gerundia, jeżeli powstały z participiów². W *Nieoficjalnej Historii Mongołów* znajdujemy przykłady na użycie zaimków *inu* lub *anu* nawet po gerundium warunkowym (na -*'asu* ~ -*'esü*, -*basu* ~ -*besü*): *ükü'esü inu* 'jeśli on umrze' (§ 24).

Sufiksy osobowe (predykatywne) ukazują się w językach buriackim i kałmuckim przy formach trybu orzekającego oraz

¹ Zob. wyżej, s. 133, i Déný, *Langues turques, langues mongoles et langues tongouzes, Les langues du monde*, Paris 1924, s. 226.

² Zob. niżej, s. 196—197, i 199—200.

participiach, jeżeli te ostatnie bywają użyte jako orzeczenie. Język buriacki posunął się tu jeszcze dalej. Oto, jeżeli orzeczeniem jest rzeczownik lub podobna mu część mowy, czasownik posiłkowy (łącznik, copula) zwykle się opuszcza, a sufiks osobowy dodaje się do tego rzeczownika: w ten sposób rzeczownik może przybierać sufiksy różnych osób: *xūm* (< *xūn* + *b*) 'jestem człowiekiem', *xūnš* 'jesteś człowiekiem' itd.¹ A. D. Rudnev, który stwierdził to zjawisko w gwarze choryńsko-buriackiej, nazwał je koniugacją rzeczowników². W rzeczywistości mamy tu użycie sufiksów osobowych w znaczeniu orzecznikowym (predykatywnym); podobnie, ale na znacznie szerszą skalę, stosują sufiksy osobowe języki tureckie³.

Streszczając nasze wywody, należy stwierdzić, że w języku mongolskim sufiksy dzierżawcze i osobowe są pochodzenia zaimkowego. Pierwsze powstały z form genetivu zaimków osobowych i używane są jakby w zastępczej roli przydawek; drugie zaś stanowią casus indefinitus tychże zaimków i pełnią zastępczo funkcję podmiotu.

2. Badania nad pochodzeniem tureckich sufiksów dzierżawczych i osobowych są bardziej utrudnione niż w językach mongolskich. Wprawdzie zabytki języka tureckiego sięgają aż do VII—VIII w. i następnie ciągną się nieprzerwanie do chwili obecnej, ale już w najstarszych z nich znajdujemy omawiane sufiksy w stanie całkowitego rozwoju, i stan ten z biegiem czasu uległ bardzo niewielkim przeobrażeniom. Toteż badania nie tylko chronologiczne ale i dialektyczne mogą nam odsłonić tylko drobną ilość szczegółów i całokształt sprawy pozostaje poza obrębem dociekań.

Naturalnie rozwój mongolskich sufiksów może w pewnym stopniu ułatwić rozstrzygnięcie wielu kwestyj, ale należy pamiętać, że system sufiksów tureckich rozwinął się niezależnie od mongolskich i był już sformowany wtedy, gdy języki mongolskie, jak się zdaje, dopiero zaczęły go tworzyć. Zasługuje przy tym na uwagę, że system mongolski zaczęto tworzyć od sufiksów zwrot-

¹ Понпе, *Грамм. бурят-монг. яз.*, s. 183—185 (§§ 171—173).

² А. Д. Рудневъ, *Хори-бурятский говоръ*, Петроградъ 1913/4, s. XXXVII, XL, LXXXIV—LXXXV.

³ Deny, *Les langues du monde*, s. 226.

nych dzierżawczych, które języki tureckie w ogóle pominęły. Brak ich stanowi jedną z głównych osobliwości języków tureckich, która odróżnia je od innych języków altajskich, ale obecnie nie możemy już wytłumaczyć sobie przyczyn tego zjawiska. Turcy posługują się dotychczas samodzielnym wyrazem *öz* 'sam'. Mongołowie także posiadają pokrewny wyraz: *öber*, *öber*- 'sam' ale to nie przeszkodziło im w stworzeniu jeszcze osobnego sufiksu od innego pierwiastka, którego używają równolegle z wyrazem *öber*, podobnie jak używają w znaczeniu zaimków dzierżawczych osobnych sufiksów obok zaimków osobowych. Turcy ograniczyli się do prostszego sposobu wyrażania przynależności zwrotnej ('swoj, siebie' itd.).

Natomiast w językach tureckich istnieje pełny zespół sufiksów imiennych osobowo-dzierżawczych i czasownikowych osobowych. Na gruncie mongolskim taki stan rzeczy występuje, jak to widzieliśmy, tylko w pewnych dialektach, a mianowicie w buriackim i kałmuckim. Pochodzą one również od zaimków osobowych i zapewne powstały przez przesunięcie ich do rzędu sufiksów na miejsce po wyrazach, z którymi się łączyły. Zasługuje jednak na uwagę, że znajdujemy je nie na samym końcu wyrazu, jak w językach mongolskich, lecz przed sufiksami przypadków, chociaż po sufiksach liczby mnogiej. Taka kolejność może wskazywać na względny czas powstania jednych i drugich sufiksów, a mianowicie, że kategorie liczby i osobowej przynależności wyrażono z pomocą sufiksów wcześniej, niż kategorie przypadków. Mogły jednak zaważyć tu i inne przyczyny, z których obecnie jeszcze nie możemy zdać sobie sprawy dla braku odpowiednich danych.

Sufiksy osobowo-dzierżawcze występują przede wszystkim przy rzeczownikach i podobnych do nich innych częściach mowy, a więc i przy formach czasownikowych, ale o cechach imiennych. I odwrotnie, sufiksy osobowe (czasownikowe) łączą się przede wszystkim z formami czasownikowymi, ale mogą się kojarzyć i z imionami, gdy te występują w roli orzeczenia; podobne zjawisko można zaobserwować także na gruncie mongolskim, mianowicie w języku buriackim.

Należy jednak zwrócić uwagę na ważną osobliwość: właściwe sufiksy osobowo-koniugacyjne tureckie nie mają zastosowania przy trzech formach: perfectum kategoriycznego (na *-tī* ~ *-ti*, *-dī* ~ *-dī*), conditionalu (na *-sa* ~ *-sä*) i 1. os. optativu (na *-yī* ~ *-yi*). Formy te przybierają specjalne sufiksy; dzięki temu w koniugacji al-

tajskiej znajdujemy dwa zespoły sufiksów. Dla ilustracji podajemy niżej wszystkie trzy tureckie zespoły sufiksów pochodzenia zaimkowego, jeden imienny i dwa czasownikowe.

Imienne sufiksy osobowo-dzierżawcze (I)

	anatol.-tur.	kumyk	kirgiz	kazach
Sg. 1	-m	-m	-m	-m
2	-n	-n	-n	-n
3	-i, -sī	-i, -sī	-i, -sī	-i, -sī
Pl. 1	-miz	-büz	-büz	-miz
2	-niz	-vüz	{ -vüz -var	-vüz
3	-larī	-i, -sī	-i, -sī	-i, -sī.

Czasownikowe sufiksy osobowo-predykatywne

a) specjalne (II; perfectum i conditionalis)

	anatol.-tur.	kumyk	kirgiz	kazach
Sg. 1	-m	-m	-m	-m
2	-n	-n	-n	-n
3	—	—	—	—
Pl. 1	-q	-q	-q	-q
2	-niz	-vüz	{ -vüz, -vüzdar -var	{ -vüz -vdar
3	—	—	(-š ¹)	—

b) właściwe (III; inne czasy)

Sg. 1	-m	-man	-mīn	-mīn
2	-sīn	-san	-sīv	-sīn
3	-tīr	—	(-t, -tīr)	(-tī, -tīr)
Pl. 1	-z	-büz	-büz	-miz
2	-sīniz	-süz	{ -süz, -süzdar -sīvar	-süz
3	(-tīrlar)	—	(-š ¹)	(-tī).

¹ O tym sufiksie liczby mnogiej, który dodaje się bezpośrednio do tematu czasownika, a po którym może niekiedy następować jeszcze element *t* (< copula *tīr*), zob. niżej, s. 175.

O ile pochodzenie wszystkich tych zespołów od zaimków osobowych nie ulega wątpliwości, to niezupełnie jest jasna kwestia, czy sufiksy imienne (I zespół) rozwinęły się z genetivu, a czasownikowe właściwe (III zespół) z casus indefinitus, jak to zupełnie wyraźnie przedstawia się w językach mongolskich. Za pochodzeniem pierwszych właśnie od genetivu przemawia ta okoliczność, że sufiks 1. osoby liczby pojedynczej ma we wszystkich dialektach formę *-m*, gdy tymczasem w casus indefinitus zaimki osobowe gdziekolwiek (języki południowe) mają na początku *b* (*bän*), które dopiero w genetivie zastępuje się przez *m*. Z drugiej strony wydaje się niemal zupełnie pewne, że sufiksy czasownikowe właściwe (III zespół) wiążą się bezpośrednio z casus indefinitus, gdyż ilość zachodzących tu podobieństw jest już znacznie większa i użycie do takiego celu casus indefinitus zaimków osobowych, o czym świadczą języki mongolskie, jest bardziej naturalne.

Najmniej jasne jest pochodzenie II zespołu. Jest on bardziej zbliżony do zespołu I niż III, i dla tego niektórzy turkologowie, np. Dmitriev, uważają go za zespół dzierżawczy; jednakże taki pogląd nie odpowiada stanowi faktycznemu, gdyż zespół II nie wyraża żadnych stosunków dzierżawczych, lecz przeciwnie, posiada wyraźny charakter predykatywny i oznacza jedynie osoby tak jak zespół III. Wszakże co się tyczy jego pochodzenia, to naturalnie istnieje podstawa do zbliżenia go do zespołu I, chociaż i tu sprawa nie jest prosta.

Trudność rozstrzygnięcia kwestii pochodzenia w stosunku do tych zespołów polega głównie na tym, że znajdujemy w nich elementy, które, jak się zdaje, nie posiadają nic wspólnego z zaimkami osobowymi¹. Są to sufiksy 2. osoby l. poj. *-n* i l. mn. *-nüz*, *-nar*, *-yar*. Pochodzenie ich stanowi dotychczas zagadkę i turkologowie nie mogli wysunąć żadnej mniej lub więcej prawdopodobnej hipotezy. Sufiks *-n* jest już znany językowi napisów tureckich z VIII w. i, o ile można z tych napisów wnosić, posiadał pierwotnie formę *-γ*; być może, że to *-γ* wchodzi w skład sufiksu 2 os. l. mn. *-γüz*. Natomiast sufiksu *-q* między sufiksami osobowo-dzierżawczymi w języku napisów orchońskich jeszcze nie znajdujemy; zamiast niego występuje tam sufiks zaimkowy *-müz*. Ten sam element znają różne dialekty syberyjskie oraz inne

¹ Дмитриев, *Грамм. кумык. яз.*, s. 108—109.

najbardziej ku nim zbliżone. Można więc przypuszczać, że ukazanie się *-q* w zespole omawianych tu sufiksów stanowi zjawisko późniejsze. Prawdopodobnie powstał on, jak to już wypowiedział Melioranskij, w innym środowisku i dopiero z biegiem czasu wszedł w skład II zespół w większości języków tureckich. Takim środowiskiem mogły być formy optativu, wśród których *-q* dotychczas jest cechą 1. osoby liczby mnogiej. O związkach *-q* z odpowiednimi elementami mandżursko-tunguskimi będzie mowa niżej¹. Włączenie *-q* do II zespółu sufiksów jeszcze bardziej oddaliło go od zaimków osobowo-dzierżawczych, i jedyną cechą wspólną obu zespółów pozostał tylko sufiks 1. osoby liczby pojedynczej *-m*. Jest to więc grupa sufiksów, którą już tylko z dużymi zastrzeżeniami można nazywać zaimkową.

Jakiegokolwiek jest pochodzenie sufiksów II zespółu, obecnie stanowią one tylko cechę poszczególnych osób. W tej roli występują one obok właściwych sufiksów osobowych, pochodzących od casus indefinitus zaimków osobowych (III zespół). Jednakże zakres stosowania jednych i drugich jest ściśle rozgraniczony. Formy, z którymi się łączą sufiksy II zespółu (czas przeszły kategoriyczny na *-ti* ~ *-ti*, *-di* ~ *-di*, tryb warunkowy na *-sa* ~ *-sä* i po części optativus na *-yi* ~ *-yi*, *-i*), należą do najprostszych form czasownikowych i turkologowie chętnie uważaliby je za czasownikowe *par excellence*, przede wszystkim za verba finita, gdyby należały do jednej kategorii i gdyby można było w dostatecznie zrozumiały sposób wytłumaczyć użycie przy nich, jakby w drodze wyjątku, sufiksów specjalnych; tymczasem mamy tu dwa verba finita (*-di* ~ *-di* i *-yi* ~ *-yi*) i gerundium (*-sa* ~ *-sä*). Rozstrzygnąć tych trudności turkologom dotychczas się nie udało, jak to jeszcze w 1939 zaznaczył Dmitriev². Najczęściej przypuszczają oni, że forma na *-di* ~ *-di* powstała z rzeczownika odczasownikowego na *-t* (Melioranskij i C. Brockelmann), ale cała ta hipoteza, jak to staramy się wykazać niżej, opiera się na szeregu bardzo niepewnych domysłów i zapewne będziemy bliżej rzeczywistości, jeżeli, podobnie jak Deny, formie na *-ti* ~ *-ti*, *-di* ~ *-di* przypiszemy czasownikowe (może imiennie-czasownikowe, tj. participialne) pochodzenie i nawet powiązemy w jeden szereg formy na

¹ S. 233—234.

² *Cmpoü*, s. 39.

-t, -tī ~ -ti, -dī ~ -di, -dīq ~ -dik¹. Co się zaś tyczy trybu warunkowego na -sa ~ -sä, to turkologowie dotychczas nie zdolali ustalić, czy posiadał on pierwotnie jakiś inny charakter, który by go zbliżał do form na -tī ~ -ti, -dī ~ -di i -yī ~ -yi. W innym miejscu niniejszej pracy staramy się zestawzić turecki conditionalis na -sa ~ -sä z mongolskim optativem na -γasaı ~ -geseı (podobnym do tur. -yī ~ -yi), i jeżeli przypuszczenie to się utrzyma, okaże się, że i turecki tryb warunkowy stanowił verbum finitum, tj. należał do tej samej kategorii, co forma na -tī ~ -ti, -dī ~ -di. W tych właśnie warunkach mogła przeto powstać tendencja do wyodrębnienia wymienionych form verbum finitum z ogólnego zespołu form czasownikowych przez przydzielenie im osobnych sufiksów, które stopniowo przekształciły swój pierwotny charakter fonetyczny i znaczeniowy.

Tu można dodać, że w języku Kirgizów te same sufiksy specjalne przyjmuje wyraz *ele*, którego się używa do tworzenia różnych form złożonych², a którego pochodzenia dotychczas nie wyświetlono. Jest to, jak zobaczymy niżej, forma czasu przeszłego, urobiona od czasownika posiłkowego *ä-*, *är-* z pomocą sufiksu mongolskiego -ta ~ -lä; można więc ją dołączyć do form na -tī ~ -ti, -dī ~ -di i -sa ~ -sä.

Czasownikowe sufiksy osobowe zyskały na gruncie tureckim szerokie zastosowanie z jednej strony dzięki temu, że przeważająca większość tureckich form koniugacyjnych pochodzi od participiów, a z drugiej, że dla wyrażenia orzeczenia imiennego (a więc i imiesłowowego) używa się nie copuli, lecz właśnie sufiksów wspomnianego typu, którym wskutek tego już od dawna nadano nazwę predykatywnych, tj. orzecznikowych.

W języku kirgiskim i niektórych gwarach Turkiestanu Wschodniego wytworzyła się grupa sufiksów grzecznościowych. Zwykle dla 2. osoby liczby mnogiej używa się jednego sufiksu, który czasem oznacza tylko jedną osobę, ale wzbudzającą u mówiącego specjalny szacunek. W Turkiestanie zaś znajdujemy aż trzy formy, z których jedna, posiadająca jakby normalne

¹ Zob. niżej w rozdziale omawiającym formy participialne.

² Батманов, *Грамм. кирг. яз.* III, s. 65—66. Zob. niżej s. 238—249.

³ Мелиоранский, *Грамм. каз.-кирг. яз.* II, s. 3, Батманов, *Грамм. кирг. яз.* II, s. 20, III, s. 14, K. Grønbech, *op. c.*, s. 73—75.

znaczenie, odnosi się do kilku osób stojących na tym samym poziomie co mówiący albo niżej; druga oznacza jedną osobę stojącą wyżej od mówiącego, trzecia zaś — kilka takich wyższych osób. Tak Kirgizi używają:

w I wypadku -*nar*, -*si~~n~~ar*
 w II „ -*ni~~n~~z*, -*si~~n~~z*
 w III „ -*ni~~n~~zdar*, -*si~~n~~zdar*.

3. Badania nad pochodzeniem sufiksów zaimkowych tungs-kich napotykają na jeszcze większe trudności, gdyż nie mają żadnych punktów oparcia w przeszłości i trzeba posługiwać się danymi dialektów współczesnych. Znajdujemy w nich szeroko rozbudowany system obejmujący wszystkie kategorie sufiksów: zwrotno-dzierżawcze, osobowo-dzierżawcze i czasownikowo-osobowe. Występują one we wszystkich dialektach, zarówno północnych jak i południowych, z wyjątkiem tylko języka mandżurskiego, który nie posiada żadnych sufiksów zaimkowych.

Zasadniczą formą sufiksu zwrotnego dzierżawczego jest -*w'i*, -*m'i*, -*b'i*, ale, w zależności od wygłosu tematu, różne dialekty wytworzyły dość liczne i nieraz mocno różniące się odmiany. Przy tym na specjalną uwagę zasługuje okoliczność, że sufiks ten posiada formę liczby mnogiej, której się używa, gdy jest mowa o kilku osobach. Następująca tabelka ilustruje stan rzeczy istniejący w różnych dialektach¹.

Wygłos tematu ewenki lamut negidal ude nanaj

Liczba pojedyncza

samogł., spółgł.

dzw.	- <i>w'i</i> , - <i>yi</i>	- <i>i</i> , - <i>i</i>	- <i>yi</i> , - <i>w'i</i>	- <i>i</i>	- <i>i</i>
spółgł. bezdzw.	- <i>w'i</i> , - <i>k'i</i> , - <i>p'i</i>	- <i>i</i>	- <i>yi</i> , - <i>k'i</i> , - <i>p'i</i>		
<i>n</i> , <i>v</i> , <i>m</i>	- <i>m'i</i> , - <i>v'i</i>	- <i>i</i> , - <i>mi</i>	- <i>m'i</i> , - <i>vi</i>	- <i>m'i</i> ²	- <i>bi</i> ²
				² Po	- <i>ni</i> .
<i>r</i>	- <i>wi</i> , - <i>b'i</i>	- <i>bi</i>	- <i>bi</i>	- <i>bi</i>	- <i>bi</i>

¹ Бойцова, *op. c.*, s. 125—137, Василевич, *Очерк*, s. 32.

Liczba mnoga

samogłoska	-war	-wur, -ur	-wai	-fei	-ri
spółgl. bezdzw.	-kar, -par	-ur	-kai, -pai, -yai	-f'i	
n, w, m	-mar, -par	-mur, -ur	-mai, -(n)ai	-f'i	-beri
					(po -n)
r	-war, -bar	-bur	-bai	-f'i	-beri.

Podanym wyżej zasadniczym odmianom sufiksu -w'i, -m'i, -b'i w liczbie mnogiej obecnie odpowiadają -war, -mar, -bar.

Te ostatnie odmiany, normalnie biorąc, musiały być utworzone niegdyś od -wan, -man, -ban, ale z biegiem czasu prawdopodobnie utraciły końcówkę n, a samogłoska a uległa redukcji i w liczbie pojedynczej sufiksu zastąpiło ją i.

Jakim sposobem mógł powstać ten sufiks? Jego postać zewnętrzna przypomina bardzo mongolski sufiks zwrotny w tej formie, jaką zachowała *Nieoficjalna Historia Mongołów* i język literacki. Toteż można przypuszczać, że obydwa sufiksy, mongolski i tunguski, powstały z tego samego źródła, tj. od mongolsko-tunguskiego rzeczownika *beye* 'człowiek, ciało, sam'.

Istnieje jednak w językach tunguskich jeszcze osobny zaimek określający *män* (w łamuckim *man*, *mantuk*, w nanajskim *mene*) 'sam, własny', który odpowiada podanym wyżej zaimkom mo. *öber* i tur. *öz*. Dwa ostatnie zaimki są niewątpliwie blisko spokrewnione ale nie mają nic wspólnego z tunguskim *män*. Bojцова, szczegółowo rozważywszy sprawę pochodzenia *män*, wypowiedziała zdanie, że zaimek ten, tak jak i tunguski sufiks zwrotny, rozwinął się z jednego wyrazu: *beye*¹. Nie jest wykluczone, że zdanie jej odpowiada rzeczywistości, tym bardziej, że w obecnym stadium badań nie można wysunąć jakiegos innego przypuszczenia. W przyszłości należałoby jednak, jak się zdaje, uwzględnić jeszcze mongolski zaimek określający *mön* (kałm. *min*), który występuje czasem w charakterze przymiotnikowym ('ten sam, wspomniany'), czasem przysłówkowym ('rzeczywiście, tak samo'), a kiedyindziej jako copula z odcieniem potwierdzenia: 'jest rzeczywiście, właśnie'.

Jak widzieliśmy wyżej, w językach mongolskich i prawdopodobnie tureckich sufiksy dzierżawcze powstały z form genetivu, zaś sufiksy osobowe z form casus indefinitus. Postać sufiksów

¹ *Op. c.*, s. 68—72 (§ 16).

tunguskich, zwłaszcza 1. i 2. osoby liczby mnogiej, każe przypuszczać, że to samo działo się i na gruncie tunguskim. Dla ilustracji podajemy tu w trzech tabelach zestawienie sufiksów tunguskich.

Imienne sufiksy osobowo-dzierżawcze

1. os. sg.

	ewenki	łamut	negidal	ude	nanaj
po samogłoskach	-w, -f, -m	-u, -w	-w	-i	-i(ǝ)
po spółgłoskach	-[i]/w	-u	-[i]/w	-i	-bi
po -n	-mi, -m	-u, -mu	-m	-mi	-bi

2. os. sg.

po samogłoskach	-s, -š, -ndi	-s, -š	-s	-hi	-si
po spółgłoskach	-[i]/s	-[a]/s, -[a]/š	-[i]/s	-hi	-si
po -n	-ni, -di	-ši	-si	-hi	-si

3. os. sg.

po samogłoskach	-n	-n	-nin, -n	-ni	-ni
po spółgłoskach	-[i]/n	-[a]/n	-[i]/n	-ni	-ni
po -n	-[i]/n	-ni	-nin	-ni	-ni

1. os. pl. incl.

po samogłoskach	-t, -p	-t	-t	-fi	
po spółgłoskach	-[i]/t	-[a]/t	-[i]/t	-fi	
po -n	-ti	-ti	-ti	-fi	

1. os. pl. excl.

po samogłoskach	-wun	-w(un)	-wun	-u	-pu
po spółgłoskach	-wun	-un	-kun, -wun,	-u	-pu
			-pun, -γun		
po -n	-mun	-m(un)	-mun	-mu	-pu

2. os. pl.

po samogłoskach	-sun, -hun	-san	-sun	-hu	-su
po spółgłoskach	-sun, -hun	-[a]/san	-[u]/sun	-hu	-su
po -n	-nun, -dun	-san	-sun	-hu	-su

3. os. pl.

po samogłoskach	-tin	-tan	-tin	-ti	-či
po spółgłoskach	-tin	-tan	-tin	-ti	-či
po -n	-tin	-tan	-tin	-ti	-či

Czasownikowe sufiksy osobowe

a) wzdłużone właściwe (formy orzekające, oprócz aorystu i praesens)

	ewenki	łamut	negidal	ude	nanał
Sg. 1.	-w	-w	-w, -m	-mi, -i	-i, -bi
2.	-s, -š	-s	-s	-hi	-si, -či
3.	-n				
Pl. 1. (incl.)	-t, -p	-t	-t	-ti, -fi	
1. (excl.)	-wun	-wun, -un	-wun	-u	-pu
2.	-sun, -šun	-san	-sun	-hu	-su
3.	-tin				

b) krótkie specjalne (aoryst i perfectum)

Sg. 1.	-m	-m	-m, -w	
2.	-nni (-nłi, -s, -š)	-nri	-s	
3.	-n			
Pl. 1. (incl.)	-p	-p	-p	-fi
1. (excl.)	-w			
2.	-s			
3.	—			

Wszystkie podane wyżej zespoły sufiksów tunguskich wykazują w porównaniu z zespołami mongolskimi i tureckimi tę osobliwość, że dla 1. osoby liczby mnogiej posiadają po dwie formy: jedną o znaczeniu inkluzywnym, drugą o znaczeniu ekskluzywnym, utworzone od odpowiednich zaimków osobowych 1. osoby. Jak wiadomo, języki mongolskie i prawdopodobnie tureckie również rozróżniały formy inkluzywną i ekskluzywną zaimka 1. os. l. mn., ale z biegiem czasu zakres ich użycia stopniowo się zwał. Dzisiaj języki te nie znają osobnych form zaimkowych ani tymbardziej sufiksów tej kategorii. W przeciwieństwie do języków mongolskich i tureckich, w językach tunguskich pojęcie inkluzywności i ekskluzywności jest wciąż jeszcze żywe, o czym świadczą także i zespoły sufiksów. Formy ekskluzywne są dobrze dostosowane do zespołów i winny być uważane za normalne. Inaczej ma się sprawa z formami inkluzywnymi: mamy tu dla zespołu dzierżawczego: -t (-ti), dla osobowego zaś — -p (ude -fi); pierwszy sufiks stanowi właściwie cechę inkluzywności (czy też dualu), zaś -p — skrót zaimka 1. osoby l. poj. bi z następnym zanikiem dźwięczności. Taki osobliwy tryb powstania

obydwu sufiksów jest widocznie wynikiem dążności języków tunguskich do stworzenia wariantów, które by wyraźnie się różniły od sufiksów ekskluzywnych.

Drugą osobliwość tunguskiego systemu zaimków osobowych stanowi to, że imienne sufiksy osobowo-dzierżawcze występują również w większości form koniugacyjnych w charakterze sufiksów osobowych (predykatywnych). Dające się zauważyć tu różnice są niemal nikłe i występują tylko gdzieś tam w gwarach. Fakt ten widocznie został wywołany tym, że wspomniane formy powstały z particypiów, z którymi mogły kojarzyć się ogólne sufiksy osobowo-dzierżawcze i pierwotnie może nawet rzeczywiście miały charakter dzierżawczy i dopiero z biegiem czasu stały się wyłącznie osobowymi.

Poza tym języki tunguskie, podobnie jak i tureckie, posiadają zespół sufiksów specjalnych, które łączą się tylko z niewielką grupą form koniugacyjnych, mianowicie z formami aorystu i zbliżonych do niego czasów: praesens, futurum najbliższe i perfectum dopiero co dokonane. Wszystkie te formy verbum finitum należą do trybu orzekającego. W ten sposób i w językach tunguskich te ostatnie otrzymały specjalny zespół sufiksów osobowych, podobnie jak i verba finita języków tureckich. Różnica polega jedynie na tym, że w językach tunguskich sufiksami specjalnymi są objęte formy koniugacyjne o różnym znaczeniu i że sufiksy specjalne powstały od casus indefinitus zaimków osobowych, podczas gdy w tureckich — raczej od genetivu.

Jednakże nie wszystko jest jasne. Sufiks specjalny 2. os. *-ndi*, *-nni* na pierwszy rzut oka nie ma nic wspólnego z zaimkiem osobowym tejże osoby i raczej przypomina nieco odpowiedni turecki sufiks dzierżawczy *-n*, ale nowsi badacze (A. Koškin, Poppe, Bojцова i Vasilevič) zgodnie twierdzą, że powstał on z *n + si*, tj. że zawiera w swoim składzie właśnie zaimek 2 osoby *si*. I rzeczywiście spółgłoska *s* po różnych innych spółgłoskach często ulega asymilacji, np. *kał + su > kałlu*.

Spółgłoska *s* mogła upodobnić się do poprzedzającego *n*, ale powstaje pytanie, skąd się wzięło *n*. Poppe wysunął myśl, że formy aorystu, w których występują specjalne sufiksy, miały w 1. i 2. osobach odrębną cechę *n*, która tylko w innych osobach ustępowała miejsca sufiksowi *-ra* i że cecha *-n* jest tego samego pochodzenia, co sufiks gerundiów: tunguskiego *-na* i mongolskiego

-n¹. Hipotezy Poppoego nie można odrzucać, gdyż nie mamy innej, ale sama przez się ona się nie nasuwa. Całą sprawę możnaby wyjaśnić w należyty sposób, gdyby się udało stwierdzić, że istnieje związek genetyczny między elementami -n i -ra, które występują w różnych osobach aorystu. Z tego punktu widzenia zasługuje na uwagę, że, według słów Vasilevič, -ra ma różne odmiany, a wśród nich także -na².

Ponieważ sufiksy zaimkowe są właściwe wszystkim językom tunguskim, nie wyłączając i południowych, więc musiały je posiadać i te dialekty czy gwary, z których się rozwinął język mandżurski, znany nam głównie w jego literackiej formie, a w pewnym stopniu i z dialektu szczepu Sibo w kraju Ilijskim. Jednakże na ten język wywarły przemożny wpływ dialekty mongolskie, nie posiadające sufiksów zaimkowych i spowodowały zupełne przekształcenie jego morfologii, w której już nie znalazły miejsca żadne szczątki dawnych ogólnotunguskich sufiksów.

Podobny stan rzeczy znajdujemy, jak widzieliśmy i na gruncie mongolskim; tam również wyodrębniają się dwa dialekty: buriacki i kałmucki, ale w zupełnie odmiennym kierunku; podczas gdy cały świat tunguski posługuje się sufiksami dzierżawczymi i osobowymi, język mandżurski stanowi wyjątek i nie używa ich wcale. W mongolskim zaś wspomnianych sufiksów nie znajdujemy i wyjątek stanowią tylko dwa wymienione dialekty, buriacki i kałmucki, które posiadają wszystkie kategorie sufiksów dzierżawczych i osobowych. Nasuwa się więc pytanie, czy podział tych rodzin językowych na dwie zupełnie różniące się pod tym względem grupy nastąpił w jednakowy sposób.

O mongolskich językach utarła się opinia, że przed XIII wiekiem nie znały zupełnie sufiksów dzierżawczych i że tylko stopniowo zaczęły rozwijać u siebie ich system w szerokim zakresie, że języki kałmucki i buriacki, jako kresowe, stykające się z językami tureckimi i tunguskimi, pierwsze go sobie przyswoiły, pozostałe zaś są jeszcze w trakcie przyswajania go. Natomiast język mandżurski (wraz z innymi południowymi) utracił wymieniony system pod obcymi wpływami. Takie poglądy przyjęto i w niniejszej pracy, ale nie przesądzają one sprawy, w jakim stanie języki

¹ Матер. по солон. яз., s. 134—135.

² Оуепк, s. 103—104.

mongolskie znajdowały się przed owym okresem bez sufiksów dzierżawczych i predykatywnych, tj. czy był to stan pierwotny, czy też wtórny, wytworzony w podobny sposób jak w mandżurskim. Jeżeli przyjąć pierwszą możliwość, to języki mongolskie, czy też język pramongolski od samego początku w wyraźny sposób musiał się wyróżniać z pośród ogółu języków altajskich. Nie można więc wykluczyć drugiej ewentualności i bardzo być może, że właśnie języki kałmucki i buriacki zachowały odmienny stan pierwotny, który wiązał język mongolski ze wszystkimi altajskimi. Tu jednak potrzebne są jeszcze dalsze badania.

4. Wyżej rozważaliśmy różne grupy sufiksów pochodzących prawie wyłącznie od zaimków osobowych 1. i 2. osoby obu liczb. Sufiksy 3. osoby odgrywają, rzecz naturalna, znacznie mniejszą rolę i w różnych językach w ogóle ich nie ma. Ale za to pochodzenie niektórych wywołało dużo sporów i badacze nie mogą dotychczas dojść do zgodnego wyniku.

W językach mongolskich sprawa przedstawia się bodaj najprościej. Mamy tam jeden sufiks dla obu liczb, który w różnych dialektach przybiera odmiany *-ni*, *-ñi*, *-n*, *-ñ*, *-in*, *-in*, ale wszyscy jednomyślnie uznają je za szczątkowe formy genetivu zaimka osobowego: *ini* (< mo. *inu*).

W językach tureckich mamy większą różnorodność sufiksów, przy czym sufiksy liczby mnogiej czasem się różnią od liczby pojedynczej: *-i* ~ *-i*, *-si* ~ *-si*, *-ları* ~ *-lări*, *-tİR* ~ *-tir*, *-dİR* ~ *-dir*, *-ti* ~ *-ti*, *-di* ~ *-di*, *-t*, *-tİtar* ~ *-tilär*. Najliczniej te odmiany są reprezentowane w języku tureckim w Anatolii, który dość skrupulatnie odróżnia sufiksy obydwu liczb.

Sufiks *-ları* ~ *-lări* 'ich', którego znaczenie zmusza czasem turkologów do odtwarzania hipotetycznej formy **-lartarı* ~ **-lärläri*, stanowi połączenie sufiksu liczby mnogiej z sufiksem dzierżawczym liczby pojedynczej *-i*.

Sufiks *-tİR* ~ *-tir* przeszedł długą ewolucję. Turkologowie wyprowadzają go od czasownika *tur-* 'stać' i przypuszczają, że pierwotnie miał on formę aorystu: *turur*, która w drodze haplogologii dała *tur* i w wielu dialektach uległa harmonii samogłoskowej. W języku kazachskim i uzbeckim występuje już bez końcowego *r* w formie *-ti*, a w kirgiskim doznaje dalszego skrócenia, otrzymując

formę *-t*¹. Ta ciekawa ewolucja, o ile naturalnie można uważać ją za pewną, świadczy, że pierwotnie była to samodzielna copula, która z czasem stała się zwykłym sufiksem 3. osoby, chociaż i nie zyskała powszechnego uznania. W pewnym połączeniach czasownikowych i imiennych nadaje im ona znaczenie niepewności: 'jak się zdaje, prawdopodobnie'².

Największe rozpowszechnienie zyskał sufiks *-i* ~ *-i* (po tematach spółgłoskowych), *-sī* ~ *-si* (po tematach samogłoskowych), ale kwestia pochodzenia jego wywołała dużo rozbieżności. Po różnych nieudanych próbach turkologów zabrali głos mongoliści (Ramstedt, Poppe, Kotwicz), i ci zgodnie orzekli, że mamy tu szczątki zaimka altajskiego 3. os. *i*, zaś dodatkowy element *s* stanowi dawną cechę liczby mnogiej *-*δ > -z > -s*; w ten sposób odmiana *-sī* ~ *-si* miałyby takie samo pochodzenie jak *-tarī* ~ *-lāri*, które zawiera późniejszą cechę liczby mnogiej *-tar* ~ *-lār*. W roku 1936 poddałem³ tę sprawę szczegółowej analizie, przytaczając nowe fakty i uwagi, i można stwierdzić, że na ogół hipoteza mongolistów nie wywołała sprzeciwów ze strony turkologów (Kowalski, v. Gabain); jedynie Dmitriev uznał sprawę pochodzenia sufiksu *-sī* ~ *-si* za niedostatecznie wyjaśnioną⁴, nie przytaczając jednak żadnych argumentów.

Niemniej trudną do rozwiązania zagadkę stanowi pochodzenie sufiksów tunguskich *-n*, *-in*, *-nin* (liczby pojedynczej) i *-tin* (liczby mnogiej).

Uwzględniając, że mandżurski zaimek 3. osoby posiada w liczbie pojedynczej formę *i*, a w liczbie mnogiej — *če*, wyraziłem przypuszczenie, że w tym języku musiały istnieć dwa zaimki wskazujące *i* i **ti*, podobne do tych, jakie spotyka się na gruncie mongolskim i tureckim. Przyjąłem również, że w zaimkach tunguskich 1. osoby liczby mnogiej: *mit*, *miti*, *mut*, *bit*, *biti*, *bitta*, *butta* element *-t*, *-ti*, *-ta* jest sufiksem liczby mnogiej, który także ma swoje odpowiedniki w językach tureckich i mongolskich, dające się sprowadzić do altajskiego **δ*⁵.

¹ Батманов, *Грамм. кург. яз.* III, s. 26.

² Батманов, *op. c.*, III, s. 13, 18, II, s. 34.

³ *Les pronoms*, s. 20—23.

⁴ *Споўн.*, s. 26.

⁵ *Op. c.*, s. 17—18.

Bojцова, dążąc do wyjaśnienia sprawy na całym mandżursko-tunguskim terenie, wzięła pod uwagę jeszcze sufiksy dzierżawcze 3. osoby liczby pojedynczej *-(i)n*, *-n*, *-ni*, *-nin*, i liczby mnogiej *-ti(n)* i doszła do wniosku, że są to resztki tunguskich zaimków 3. osoby *i* (l. poj.), *ti* (l. mn.), a także, iż *ti* jest identyczne nie tylko z ma. *če*, lecz i z tung. *-t*, *-ti*, *-ta* w zaimkach 1. osoby liczby mnogiej (inkluz.). Na poparcie zaś tego istotnego wniosku powołała się na praktykę niektórych języków amerykańskich, gdzie — według słów Wundta — różnice w liczbie wyraża się za pomocą zaimków 3. osoby¹.

Z wnioskami wspomnianej badaczki można się zgodzić tylko częściowo. Obecnie posiadamy dla języków tunguskich dostateczną ilość danych, aby ciekawą sprawę zaimków tunguskich 3. osoby rozstrzygnąć, nie uciekając się do analogii w językach amerykańskich. Mianowicie nie ulega, jak się zdaje, wątpliwości, że dawniej na całym obszarze tunguskim istniał zaimek 3. osoby *i*, ale z czasem na północy wyparł go wyraz zaimkowo-rzeczownikowy *nunan*, który prawdopodobnie miał znaczenie 'ten, człowiek' i zachował się tylko w języku tunguskim. Co zaś się tyczy sufiksów *-te*, *-ti*, które występują na gruncie tunguskim w liczbie mnogiej, to nie mają one nic wspólnego z zaimkiem **ti*, z którego powstała forma mandżurska *če*, ale natomiast stanowią odmiany jednego sufiksu liczby mnogiej, który się rozwinął z **δ*, tj. *-t* w *mit* jest tym samym elementem, co *i* *-t* w *-tin*. Dochodzimy więc do stwierdzenia faktu, że tunguski sufiks 3. osoby liczby mnogiej *-ti(n)* jest tak samo zbudowany jak turecki sufiks tejże osoby liczby pojedynczej *-si(n)*, tj. że tung. *t* = tur. *s*². W ten, jak się zdaje, zupełnie naturalny sposób rozstrzyga się nie tylko zagadkę pochodzenia tung. sufiksu *-tin*, lecz zyskuje się też nowy dowód na poparcie hipotezy o niemniej zagadkowym tureckim sufiksie *-si(n)*. Równocześnie jednak upada przypuszczenie Bojcowej, że zaimek **ti* był rozpowszechniony w całym świecie tunguskim.

Streszczając to, co powiedziano wyżej o sufiksach zaimkowych, można je podzielić na dwie grupy: sufiksy posesywne (w tym osobowe i zwrotne, tam gdzie takie istnieją) i predykatywne

¹ *Op. c.*, s. 15—25 (§§ 4, 5), 119—123 (§ 23), 166—168 (§ 31).

² Kotwicz, *op. c.*, s. 19—23, 26.

(w tym właściwe i specjalne), i wypadki ich użycia ująć w formę następującej tabelki:

P o s e s y w n e		P r e d y k a t y w n e	
osobowe i zwrotne		właściwe	specjalne
mo.	a) rzeczowniki itp.	a) verba finita	—
(kałmuk,	jako wszystkie części		
buriat)	zdania, oprócz przy-		
	dawki i orzeczenia		
	b) gerundia specjalne	b) rzeczowniki jako	—
		orzeczenie (buriat)	
tungus	a) rzeczowniki i przy-	—	a) aoryst
	miotniki		
	b) gerundia	—	b) praesens-
			futurum
o s o b o w e			
tur.	a) rzeczowniki itp.	a) rzeczowniki	a) perf.
	jako wszystkie części	i przymiotniki	-dī ~ -di
	zdania, oprócz przy-		
	dawki i orzeczenia		
		b) participia	b) condit.
			-sa ~ -sä.

Jak widzimy, różne języki posługują się sufiksami zaimkowymi niejednolicie: ogólne tło świadczy o zasadniczej zbieżności, ale niemniej w wielu wypadkach istnieją i znaczne różnice, a przede wszystkim brak pewnych grup sufiksów. Języki te dostosowały je do własnych potrzeb na ogół zgodnie z ich znaczeniem zasadniczym, ale w rozmaitych kierunkach i niejednakowym składzie.

Deklinacja

Uwagi ogólne o deklinacji

1. W deklinacji altajskiej zwraca uwagę duża rozpiętość cyfrowa oraz w pewnym stopniu i różnorodność przypadków, jakie stwierdzili badacze w poszczególnych językach. Tak więc turkologowie zwykle liczą w językach swej grupy po 6 przypadków i tylko niektórzy podnoszą tę liczbę do 8. W mongolskim języku lite-

rackim wyodrębnia się zwykle 9 przypadków, jednak w żywych dialektach kałmuckim i buriackim ja i N. Poppe naliczyliśmy ich po 10. Język mandżurski posiada tylko 5 przypadków, co stanowi najmniejszą ilość, ale dialekty północno-tunguskie mają posiadać ich najwięcej. Co prawda Castrén wyodrębnił tylko 8 przypadków, lecz Poppe podniósł tę liczbę do 14 w języku Tungusów barguzińskich, a do 13 lub 14 u Sołonów. Ze swej strony Vasilevič oraz Bojcova liczą 13; jeżeli jednak uwzględni się jeszcze sufiksy deklinacyjne, spotykane tylko w pewnych gwarach tunguskich, to cyfrę tę trzeba będzie zwiększyć do 17 lub 18.

Nie ulega wątpliwości, że przytoczone tu wyniki badań nad deklinacją są mniej więcej zgodne z rzeczywistością, ale różnice w poglądach badaczy na istotę przypadków wywołały dużą rozpiętość paradygmatów deklinacyjnych. Nie uzgodniono mianowicie, czy do przypadków należy zaliczać formy opatrzone końcówkami podlegającymi harmonii samogłoskowej tylko w niektórych językach (np. tur. -*ča*), a tym bardziej enklitykami i postpozycjami. Również niektórzy badacze uważają za osobne przypadki formy z końcówkami, które są właściwie złożone z sufiksów dwóch przypadków.

2. Te ostatnie wiążą się z tzw. deklinacją podwójną. Jest ona znana od dawna gramatykom mongolskim, gdzie wyodrębnia się zwykle trzy podwójne przypadki: dativus-elativus, comitativus-instrumentalis, genetivus-dativus. W swojej gramatyce języka kałmuckiego wykazałem, że sprawa jest bardziej skomplikowaną¹ i że niektóre formy deklinacyjne (np. genetivus na -*ā* < mo. -*aī* i comitativus na -*tā* < mo. -*taī*), mogą przybierać sufiksy niemal wszystkich innych przypadków, tworząc w ten sposób całe paradygmaty. Badania Poppego nad gwarami buriackimi i tunguskimi potwierdziły podobny stan rzeczy². Jednakże mongoliści nie uważają form z końcówkami złożonymi za osobne przypadki i liczba ich przez to się nie powiększa.

We współczesnych językach tureckich badacze nie stwierdzili istnienia deklinacji podwójnej i rzeczywiście na razie tylko proble-

¹ *Опыт*², s. 163—164 (§ 146), 178—186 (§§ 157—165).

² *Грам.м. бурят-монг. яз.*, s. 150—151, tegoż, *Материалы для исслед. тунг. яз.*, s. 6.

matycznie można mówić o śladach jej istnienia, uważając końcówkę *-layin* za element złożony z sufiksów: comparativu (*-lai*) i instrumentalu (*-in*)¹. Dawniej, jak się zdaje, było inaczej. Przynajmniej w napisach orchońskich normalną cechą directivu jest *-yaru ~ -gärü*, złożone z dwóch elementów (dativus i directivus). Język Czuwaszów stoi na uboczu: posiada do dziś kilka przypadków podwójnych: dativus-directivus *-a + -lta* (*-na + -lta*), instrumentalis-comitativus *-pa + -la*, dativus-ablativus *-a + -ran* (*-na + -ran*), dativus-instrumentalis *-a + -pa* (*-na + -pa*), instrumentalis-ablativus *-tan* (*-ran*) + *-pa* (+ *-la*)².

Bardzo szerokie zastosowanie znalazła deklinacja podwójna w językach tunguskich, ale chociaż badacze stwierdzili jej istnienie, to jednak nie interesowali się nią specjalnie i nie przedstawili jej dotychczas w należytych świetle. Wszyscy wymieniają przypadki podwójne na równi z pojedynczymi, do czego w pewnym stopniu upoważniają ich same języki. Mianowicie w locativie i elativie sufiksy *-la* i *-li* występują zwykle tylko po tematach zakończonych na samogłoskę, zaś po tematach z wygłosem spółgłoskowym na ogół poprzedza je końcówka dativu *-du*; w ten sposób powstają sufiksy złożone *-dula* i *-duli*. Niekiedy zaś takie podwójne końcówki prawie zupełnie wyparły dawne sufiksy pojedyncze; tak np. sufiks directivu *-k(i)* spotyka się raczej w połączeniach *-kta* i *-kli*, *-k(i)* zaś można spotkać tylko w formach skostniałych i gdzieś indziej w gwarach³. Sufiks *-ki*, *-k* występuje jeszcze w formie *-gi* i *-xi* i zasługuje na szczególną uwagę. W niektórych połączeniach, jak *-kta*, *-kli*, *-tiki* (*-tki*), *-ski*, oznacza widocznie directivus czy ablativus, ale takie znaczenie trudno uzgodnić z sufiksami *-duk*, *-duxi*, *-dugi* i *-tāk*, *-lāxi*, używanymi jako zwykle sufiksy ablativu lub elativu. Można jedynie przypuszczać, że *-ki* posiadało pierwotnie niezupełnie określony charakter i nie oznaczało dokładnie kierunku ruchu: od czy do mówiącego i dopiero później zróżniczkowało się, tak że w jednych połączeniach zaczęło oznaczać directivus, w innych zaś ablativus.

Jeśli jednak przyjrzymy się dokładnie końcówkom wyodrębnionych przez badaczy przypadków, to prawie wszystkie dwu-

¹ Zob. wyżej, s. 90—92

² Ашмаринъ, *op. c.*, s. 129—130.

³ Василевич, *Очерк*, s. 40; Поппе, *Материалы для исслед. тунг. яз.*, s. 10 i *Материалы по солон. яз.*, s. 113—115 (§§ 33—40).

zgłoskowe, jak również niektóre jednozgłoskowe zakończone na spółgłoskę można z dużym prawdopodobieństwem uznać za połączenia sufiksów dwóch przypadków. Co prawda, tu i ówdzie sprawa nie przedstawia się zupełnie jasno; np. końcówki directivu *-tiki* (*-ski*), elativu *-git*, *-giži*, comitativu *-gili*, zawierają nie całkiem jasne elementy, ale nie ulega wątpliwości, że dalsze badania wykażą słuszność naszego przypuszczenia.

3. Porównanie sufiksów deklinacyjnych różnych grup językowych wykazuje, że i w tej dziedzinie odbywało się między nimi wzajemne oddziaływanie, czasem bardzo ożywione. Temat ten poruszali liczni badacze i ja również, wymieniając swoich licznych poprzedników zestawilem bardzo charakterystyczne pod tym względem sufiksy genetivu i accusativu¹. Bardzo często wymieniały się sufiksy dativu i locativu, tak że obecnie tylko języki tureckie dokładnie je rozróżniają; zaś język mongolski skupił w sobie sufiksy wszystkich rodzin altajskich, ale przestał odróżniać same te przypadki. Mocno zagmatwał się stan rzeczy w grupie sufiksów wyrażających narzędzie, współnika lub przedmiot porównania. Stosunki, które te sufiksy określają, odcinają się od siebie niezbyt wyraźnie i to powoduje, że jeden sufiks występuje w różnych językach w różnych funkcjach albo w ogóle nie jest wyzyskany.

Niżej podajemy tabelkę deklinacji w różnych językach altajskich. Przypadki podzielono na 4 grupy.

W I grupie umieszczono nominativus; na ogół nie posiada on w całym świecie altajskim specjalnej cechy i czasem tylko przybiera *-n*, którego pochodzenie i rola dotychczas nie zostały dostatecznie wyjaśnione². Oznacza on imiona przedmiotów i najczęściej, pod względem syntaktycznym, wyraża w zdaniu podmiot. Dość często jednak zastępuje genetivus, accusativus i nawet inne przypadki, wyrażając ten lub ów przedmiot lub jakiś okolicznik. Z uwagi na brak osobnej cechy deklinacyjnej i dużą skalę znaczeń nadaje się zwykle temu przypadkowi nazwę casus indefinitus.

Grupę II stanowią przypadki wyrażające różne stosunki przedmiotu do podmiotu: genetivus, accusativus i dativus.

¹ RO XII, s. 128—130.

² *Ibid.*, s. 132—142.

Sufiksy deklinacyjne

Przypadki	Języki mongolskie		Języki tureckie				Języki tunguskie			
	jęz. literacki	dialekty	orechoń- ski i uj- gurski	ogólno- tureckie	čuwaś	jakut	ewenki	solon	oroči (ude)	mandžu
I. Nazwa przedmiotu (najczęściej podmiot)										
Nominativus (casus indefi- nitus)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
II. Zależność przedmiotu										
Genetivus I	- <i>yin</i> , - <i>un</i> - <i>u</i>	-[<i>g</i>]/ <i>in</i> , - <i>ib</i> , - <i>n</i> , - <i>v</i> - <i>i</i> - <i>nä</i>	- <i>v</i> , - <i>ib</i>	- <i>ib</i>	- <i>ən</i>	0	- <i>ib</i>	- <i>nä</i>	- <i>i</i> - <i>nä</i>	- <i>i</i> - <i>nä</i>
Genetivus II (possessivus)	- <i>γai</i> (- <i>ai</i>)	- <i>ä</i> , - <i>a</i>	0	0	0	0	0	0	0	0
Accusativus I	- <i>yi</i> , - <i>i</i>	-[<i>g</i>]/ <i>ig</i> - <i>iyv</i> , - <i>v</i> - <i>nä</i> , - <i>n</i>	- <i>γ</i> - <i>nä</i>	- <i>i</i> - <i>nä</i>	- <i>a</i> - <i>na</i>	- <i>i</i> - <i>nä</i>	- <i>wa</i> , - <i>ma</i>	- <i>we</i> , - <i>be</i>	- <i>we</i> , - <i>ma</i>	- <i>be</i>

Acusativus II (partitivus)									
Dativus	-a	-qa -a	-qa, -qa -a	-a -na	-ta	-a, -ya	-a, -ya		
	-dur -du -da		-Dä -Dä, -Də, -D			-du	-du, -dä		-de

III. Stosunki przestrzenne (miejsce i czas)

a) sufiksy pojedyncze

Locativus I	[-da] [-du] [-dur]	-Dä, -Də, -D -Du, -D	-ta (-da)	-da	-ta	-du			[-de]
Locativus II				-ta		-lā	-la		
Directivus	(-ru)	-ru -ur	-ru	-ru, -rī		-ki			
Prolativus	-yar					-lā	-lā		-lā

Przypadki	Języki mongolskie		Języki tureckie				Języki tunguskie			
	jęz. literacki	dialekt	orochoń- ski i uj- gurski	ogólno- tureckie	čuwaś	jakut	ewenki	solon	oroči (nde)	manżu
Ablativus-elativus	-ča -āča	-hā -āsa	-tīn	-tīn -dan	-tan -ran	-tan, -ttan	-ti(?) -ti(?)			-či

b) sufiksy złożone

b) sufiksy zložene						
Locativus-ablativus I	- <i>dača</i>	- <i>dāsa</i>		- <i>dušk</i> - <i>lāk</i>	- <i>dux(i)</i> - <i>lax(i)</i>	- <i>digi, -dugi</i>
Locativus-ablativus II						
Dativus-ablativus				- <i>aran</i> - <i>nanan</i>		
Dativus-directivus			- <i>yanu</i>	- <i>aŋa</i> - <i>naŋa</i>		
Directivus-locativus					- <i>lā</i>	

Directivus-prolativ.						-kčb		
Locativus-prolativ.						-dułā	-dułā	-dułā, -dułā
Comitativus-inst.	-tuyabar	-tār	-tayūn(?)	-tayūn(?)	-pača			
Ablativus-instrum.					-tanpa(ła)			
Locativus					-vanpa(ła)			
Directivus-ablativ.						-dułā	-dułā	-dułā, -dułā
Ablativus						-tiki, -tixi, -tixi	-tixi, -tixi	-tixi, -tixi
						-git	-giči	

IV. Sposób, narzędzie, spółnik, wzór

Instrumentalis	-bar, -yar, -iyar	-ār			-pa	-nan, -tan	-t, -ti	-gi	-i
Comitativus I	-tuyā	-tā				-tūn	nun, nan	-giči	
Comitativus II	-tai	-tā					-tā	-tē	
Comparativus I (aequativus)	-čayā	-cā, -čā	-ča	-ča	-ča, -ča				
Comparativus II						-tā			

W grupie III zebrano przypadki przestrzenne oznaczające miejsce lub czas pobytu albo ruchu podmiotu. Jest to najliczniejsza grupa i zawiera największą ilość przypadków podwójnych. Przypadki tej grupy mogą oddawać bardzo subtelne wzajemne stosunki między podmiotem a przedmiotem.

Grupa IV obejmuje przypadki oznaczające narzędzie, współnika lub przedmiot, z którym się coś porównuje.

4. Rzecz naturalna, nie wszystkie wymienione w tabelce formy deklinacyjne spotyka się we wszystkich rodzinach języków altajskich, czy nawet w poszczególnych językach lub gwarach. Niekiedy jeden sufiks wyraża stosunki, które w innych językach oddaje się z pomocą dwu przypadków, co sprawia wrażenie, że w nim się zlały albo też niedostatecznie się zróżniczkowały znaczenia obu tych przypadków. Przykładów na to dostarczają już napisy orchońskie i teksty staroujgurskie, w których sufiks locativu zastępował również elativus-ablativus. Podobna osobliwość cechuje także i współczesne dialekty: w języku czuwaskim forma dativu zbiegła się z accusativem, w języku kumyckim genetivus z accusativem, w gwarach anatolijskich forma accusativu z dativem. Często też stwierdza się zupełny brak niektórych przypadków i wtedy stosunki, które one oddają w innych językach, wyrażają enklityki lub postpozycje. Tak np. w językach tureckich dawniej były dwa sufiksy instrumentalu: *-in* (z odcieniem sposobu) i *-ta* (z odcieniem wspólności), ale obydwa wyszły z użycia i zachowały się tylko w starych zabytkach i wyrazach martwych współczesnych dialektów. Te ostatnie posługują się obecnie zwykle postpozycją *ilä*, *birlä* i tylko język czuwaski posiada sufiks *-pa* lub *-paŋa*, a karaimski *-ba*¹; oba przypominają mongolską końcówkę instrumentalu *-bar*. W językach tureckich i tunguskich brak też terminativu, ale dialekty tureckie posiadają comparativus, przy czym jedne z nich używają *-day*, inne *-taŋ*, jeszcze inne *-päk*, *-bäk*.

W językach mongolskich dativus ma także znaczenie locativu; w starych zabytkach i języku literackim oznaczają go aż 4 sufiksy: *-dur* ~ *-dür*, *-du* ~ *-dū*, *-da* ~ *-de* i *-a* ~ *-e*. Porównanie języka mongolskiego z językami tureckimi i tunguskimi każe przypuszczać, że dawniej obydwa przypadki różniły się i że dativus posługiwał

¹ Zajączkowski, *Sufiksy*, s. 42.

się sufiksami *-a ~ -e*, *-du ~ -dū*, może też i *-dur ~ -dür*, zaś locativus — *-da ~ -de*; jednakże z biegiem czasu, już przynajmniej od początku XIII w., różnica ta zatarła się i wszystkich sufiksów zaczęto jednakowo i równolegle używać w obydwu przypadkach.

Również w językach tunguskich końcówka *-du* wyraża obecnie te same przypadki: dativus i locativus, chociaż istnieje także osobny sufiks locativu *-la*.

Język mandżurski, w przeciwieństwie do języków tunguskich, widocznie zatracił dużo starych elementów deklinacyjnych w wyniku oddziaływania nań różnych języków sąsiednich i obecnie nie posiada ani instrumentalu ani też innych przypadków grupy IV. Nie zna również przypadków podwójnych: sufiks *-de* wyraża dativus-locativus, podobnie jak w mongolskim i tunguskim, zaś tunguska końcówka locativu *-la* zachowała się jedynie w zakrzepłych przysłówkach miejsca, np. ma.-tung. *amała* 'z tyłu'.

Wreszcie należy zaznaczyć, że we wszystkich językach altajskich, zwłaszcza zaś w północno-tunguskich¹ i niektórych mongolskich (np. kałmuckim²) duża ilość wyrazów oznaczających miejsce i czas i posiadających charakter przysłówków otrzymuje końcówki przypadków przestrzennych (grupa III), a czasem nawet genetivu i dativu-locativu.

Sufiksy używane w dwóch przypadkach podano w tabelce dwukrotnie, ale tam, gdzie występują we wtórnej funkcji, umieszczono je w nawiasie kwadratowym. Wyodrębniono też pod osobnymi tytułami niektóre przypadki podwójne.

Sufiksy deklinacyjne, pochodzące od rzeczownika *čay*

Należą tu:

1.	mo.	tur.	ma.
	<i>-ča ~ -če</i>	<i>-ča ~ -čä</i>	
	<i>-čaya ~ -čege</i>		<i>-či.</i>

Nie ulega wątpliwości, że wymienione sufiksy powstały od samodzielnego wyrazu: *čay* 'czas, miara czasu' (tur. mo.), 'miara' (tur.)³, bardzo rozpowszechnionego w językach tureckich i mongolskich.

¹ Василевич, *Очерк*, s. 51—56 (§ 17).

² Kotwicz, *Опыт*², s. 336—342 (§§ 316—318).

³ Poppe, *Beiträge zur Kenntnis der altmongolischen Schriftsprache*, AM I (1924), s. 672—673; tenże AM III (1927), s. 22—23.

Sufiksy te tworzą różne formy gramatyczne od wyrazów, które przeważnie mają charakter imion.

W języku mongolskim *-ča* jest cechą ablativu, oznaczającego odejście, wyjście lub porównanie z innymi przedmiotami. Znajdą już teksty z XIII i XIV w., w których występuje albo bezpośrednio przy temacie, albo przy formach dativu lub locativu. Powstają w ten sposób złożone sufiksy *-dača* i *-ača* (*-nača*, *-rača*) wraz z odmianami, uwarunkowanymi harmonią samogłoskową (*-dača ~ deče*, *-ača ~ eče* i t. d.)¹, jak tego dowodzi np. *Nieoficjalna Historia Mongołów*.

W tekstach późniejszego (aż do naszych czasów) języka literackiego, pisanych alfabetem ujgurskim występuje jak gdyby samodzielna partykuła, którą można czytać równie dobrze *ača* jak i *eče*. Jednakże Mongołowie dzisiejsi dają pierwszeństwo tej drugiej lekcji. Nie możemy dokładnie ustalić, w jaki sposób dokonała się ewolucja naszego sufiksu od formy z samogłoską tylną ku odmianie przedniej (*ča* → *če*). Co się tyczy oddzielnego pisania, należy dodać, że także sufiksy innych przypadków pisze się w tych samych tekstach oddzielnie.

Również w języku ojrockim literackim, który odzwierciedla prawdopodobnie dawną ogólnomongolską wymowę (od 1648 r.) mamy jedną odmianę przednią *-eče*, którą pisze się oddzielnie.

Sufiks *-ča* wchodzi w skład końcówki *-mayča* (niekiedy *-mači*, dialekty *-msa*, *-mšār*), która tworzy gerundium (converbium con-temporale) o znaczeniu; 'jak tylko...'. Pierwszą częścią tego złożonego sufiksu jest element *-may*, który w językach tureckich stanowi cechę nomen actionis, podlegającego deklinacji. Nie może przeto dziwić połączenie elementu *-maq* z końcówką *-ča*. Należy jednak zauważyć, że języki tureckie nie znają tego złożonego sufiksu; jedynie w języku anatolijsko-tureckim znajdujemy końcówkę *-maqta*. Natomiast, jak niżej zobaczymy, znane są Turkom inne sufiksy gerundialne, utworzone od form participialnych z pomocą elementu *-ča*. Osobliwość mongolskiego gerundium *-mayča* polega na tym, że w dialekcie buriacko-mongolskim, który zna osobowe przyrostki koniugacyjne, przybiera ono sufiksy dzierżaw-

¹ Deny, *Grammaire*, s. 633—635 (§917—918), tenże, *Les langues du monde*, s. 206—207.

cze¹; widocznie świadomość pochodzenia tej formy od imienia jest jeszcze żywa i znajduje swój wyraz w mowie.

Sufiks *-čaya ~ -čege* jest końcówką przypadku, który wyraża miarę wysokości (terminativus, na pytanie: 'aż dokąd?'), a którą tworzy się od wyrazów oznaczających części ciała, a niekiedy i inne przedmioty. O ile tur. *-ča* powstało od rzeczownika *čay* przez odpadnięcie końcowej zwartej spółgłoski, to w mo. *-čaya* mamy do czynienia z dodaniem samogłoski, która przeciwdziała apokopie. Zanik końcowego *-γ* jest zjawiskiem dobrze znanym na gruncie tureckim; to przemawia za zapożyczeniem sufiksu *-ča* przez Mongołów od Turków. Natomiast *-čaya* jest tworem czysto mongolskim, nieznanym językom tureckim.

W językach tureckich *-ča* używa się:

a) dla tworzenia od imion form imiennych lub przysłówkowych o znaczeniu: 'na miarę, podług, podobnie, względnie'. Jest to sufiks bardzo produktywny i formy przezeń tworzone można zaliczyć do paradygmatów deklinacyjnych jako osobny przypadek (comparativus albo relativus), podobnie jak mongolskie formy z sufiksem *-čaya*;

b) jako części składowej niektórych sufiksów gerundialnych, które powstały przez dodanie *-ča* do form participiów. Należą tu sufiksy *-qanča (-γanča)*, które najczęściej występują w dialektach tureckich ze znaczeniem: 'jak tylko' albo 'zanim, dopóki', oraz anatolijsko-tur. *-diqča, -duqča* 'w miarę tego jak, o ile' i *-inža, -unža* 'jak tylko'.

W języku mandżurskim odnajdujemy omawiany sufiks w formie *-či* w dwóch wypadkach:

a) jako końcówkę przypadku ablativu. Należy jednak zaznaczyć, że w języku szczepu mandżurskiego Sibo, jak to stwierdzają teksty zapisane przez Radloffa², sufiks *-či* zastępuje stale partykuła *deri*;

b) jako końcówkę gerundium warunkowego: *-či* oraz jako część składową sufiksu gerundium przyzwalającego: *-čibe*, gdzie *-be* widocznie odpowiada partykule mongolskiej *-ber*.

¹ Поппе, Грамм. бурят-монг. яз., s. 230.

² Kotwicz, *Travaux de W. Radloff relatifs à la langue mandchoue*, RO XIV, s. 106—109.

2.

mo.

tur.

-sa ~ -se (~ -so ~ -sö)

-sa ~ -sä (~ -so ~ -sö)

-su ~ -sü.

Formy -so ~ -sö występują w tych dialektach mongolskich i tureckich, w których atrakcja wargowa objęła drugą i następne zgłoski.

Jak się zdaje, istnieje jakiś związek między tymi wszystkimi sufiksami, ale dotychczas jeszcze nie ustalono, od jakiego wspólnego elementu należy je wyprowadzać.

Mo. -sa:

a) w żywych dialektach zastępuje stale literacką końcówkę ablativu -*ča*; zwykle spotyka się je we wydłużonej postaci -*āsa*, -*ōso*.

Dialekty buriackie, w zależności od swoich właściwości fonetycznych, posiadają -*hā*, -*hō*, które dodaje się bezpośrednio do tematu¹;

b) tworzy gerundium warunkowe. W języku literackim czasem się spotyka tego rodzaju formy od trzech czasowników (dawniej i od innych): *čidasa*, *yadasa*, *bołosa*; natomiast szczególnie często występują one w wydaniu pekińskim powieści o Geser-chanie².

Dialekty buriackie i w tym wypadku posługują się formą -*hā* -*hō*, ale tylko w zachodnich dodaje się ją bezpośrednio do tematu; poza tym we wszystkich gwarach buriackich używa się jeszcze i wydłużonej formy -*āhā*, -*ōhō*, stanowiącej połączenie dwóch sufiksów -*ā* (według Poppego, cecha participium czasu przeszłego niedokonanego) i -*sa* (w odmianie buriackiej). Ta sama odmiana -*hā* występuje w gwarach zachodnich w sufiksach gerundium przyzwalającego tylko w połączeniu z partykułą przzwalającą *še* (mo. *ču*, kałm. *čigi*): -*hāše*³.

Jak widzimy, sufiks -*sa* został użyty, podobnie jak ma. -*či*, do tworzenia tych samych form gramatycznych: ablativu i gerundium warunkowego.

¹ Поппе, *оп. с.*, s. 123.

² Поппе, *АМ III* (1927), s. 177.

³ Поппе, *Грамм. бурят-монг. яз.*, s. 224—226.

CZASOWNIK

Tematy czasownikowe

(Przegląd ogólny)

1. Czasowniki altajskie, czy to pierwiastkowe, czy też utworzone od innej części mowy z pomocą sufiksu, wyrażają ogólnie czynność lub stan jakiegoś przedmiotu i nie precyzują bliżej początku czynności lub stanu, czasu ich trwania, przebiegu, stosunku do innych przedmiotów i tp. Gdy chodziło o taką charakterystykę, języki tureckie i mongolskie od dawna dodawały do czasownika inny samodzielny czasownik, który miał właśnie uzupełniać znaczenie czasownika głównego. Z czasem podobne dodatkowe czasowniki coraz bardziej traciły swój autonomiczny charakter i stały się wyrazami pomocniczymi. Niekiedy proces ten posuwał się dalej i czasowniki pomocnicze zaczęły przekształcać się w pierw w enklityki albo sufiksy nie podlegające prawu harmonii samogłoskowej, później zaś w prawidłowe sharmonizowane sufiksy. Podobny proces trwa dotychczas i w poszczególnych językach altajskich odnajdujemy wszystkie jego fazy. Często nawet się zdarza, że język posługuje się bez żadnej różnicy dwiema istniejącymi obok siebie formami; widocznie obie fazy są dopuszczalne, zanim jedna nie wyprze drugiej. Oto np. czasownik mo. *bayi-* 'stać, być', którego się używa dla wyrażenia czynności trwającej (duratywnej), w języku kałmuckim pełni funkcję pomocniczą bądź jako samodzielny czasownik, bądź też jako nie sharmonizowany sufiks: *sūžə bānā* i *sūžānā* 'siedzi (w tej chwili), wciąż siedzi'.

We wszystkich językach altajskich istnieje duża ilość czasowników posiłkowych, a obok nich nieminiejsza ilość sufiksów, które je zastąpiły lub obecnie zastępują. Do najbardziej rozpowszechnionych należą czasowniki: 'być, stać się, leżeć, siedzieć, chodzić, przychodzić, odchodzić, wchodzić, wychodzić, rzucać, dawać, brać, móc, nie móc, widzieć' i tp. We wszystkich, zwłaszcza nowszych, gramatykach języków altajskich, udziela się dużo uwagi tym czasownikom i powstałym od nich sufiksom: nie brak także specjalnych rozpraw¹.

¹ К. М. Черемисов, *Заметки по бурят-монгольскому языку*, Записки Бурят-Монгольского Госуд. Научно-Исследовательского Института Языка, Литературы и Истории I (Улан-удэ 1939), s. 24—69.

Co się tyczy czasowników posiłkowych, to nie będziemy się nimi tutaj zajmować, natomiast damy niżej zestawienie sufiksów używanych w językach altajskich. Zestawienie takie da podstawę dla pewnych rozważań porównawczych.

2. Sufiksy tworzą od czasowników nowe tematy, które można nazwać wtórnymi (zmodyfikowanymi), a które odpowiadają na ogół stronom (voix) i aspektom języków indoeuropejskich, ale obejmują znacznie szerszy zakres pojęć. Zastępują one niemal całkowicie prefiksy indoeuropejskie, a także i połączenia czasowników z różnymi słowami pomocniczymi, określającymi rodzaj, charakter lub sposób czynności.

Największą ich ilość znajdujemy w językach tunguskich, nieco mniej w mandżurskim i mongolskim, najmniej zaś w tureckich. Taki układ nie może nie zastanawiać, gdyż właśnie języki tunguskie zachowały na ogół najwięcej kategorii pierwotnych, tu zaś mamy wielką przewagę form, które w innych językach altajskich trzeba, wedle wszelkiego prawdopodobieństwa, uważać za najmłodsze. Przyczyny tego zjawiska należy szukać w ogólnej ewolucji języków tunguskich. Musiały one długo posługiwać się mało zróżniczkowanymi pierwiastkami, co zresztą można obserwować i w obecnym ich stanie. Gdy pod wpływem języków sąsiadów proces zróżniczkowania wzmógł się, zaczęły się wyłaniać z jednakowych elementów językowych nie tylko imiona i czasowniki, ale również sufiksy, mniej więcej tak samo, jak to się dzieje w języku chińskim. Przeto powstanie sufiksów uległo przyspieszeniu. W ich roli występowały dawne pierwiastki, niezależnie od czasowników o podobnym znaczeniu, jakie języki tworzyły z tych samych pierwiastków. Innymi słowy, czasowniki i sufiksy powstawały równolegle. Pewne potwierdzenie tego przypuszczenia można widzieć w języku mandżurskim, który posiada właśnie dwa podobne szeregi: czasowników i sufiksów niemal identycznych pod względem formy i treści.

Ogólne liczbowe różnice powodują, że sufiksy występują bardzo nierównomiernie w poszczególnych językach. Tylko stosunkowo niewielką ilość sufiksów jednego rodzaju można znaleźć we wszystkich językach; w stosunku do innych obserwuje się w poszczególnych językach większe lub mniejsze luki i luki te wypełniają zwykle czasowniki pomocnicze.

3. Podług swej roli semantycznej omawiane sufiksy można podzielić na kilka zespołów. Już nieraz czyniono próby takiej klasyfikacji, ale zwykle ograniczano się do poszczególnych języków czy grup językowych; taki charakter mają próby Poppego w stosunku do języka mongolskiego literackiego i buriackiego, a Vasilevič — w odniesieniu do języka północnych Tungusów. Ze swej strony podaję nową klasyfikację, która uwzględnia wszystkie trzy rodziny altajskie.

Sufiksy czasowników powodujących czynność lub stan (w stosunku do podmiotu lub przedmiotu)

Verba causativa et passiva, activa et neutra

	ogólno-tur.	jakut	mo.	ma.	tungus
Causativa	-tir, -t, -r -qız, -qür	-tar, -t, -r	-γul, -lγa -γa -χa	-bu	-kan, -wkan -ukan, -mukan
Passiva	-l, -t	-l	-γda	-bu	-wu (-u, -mu)
Transitiva			[-γa]		-ki, -gi, -w (-u)
Intransitiva			-ra		-rga, -ča
Reflexiva	-n	-n.			

1. Sufiksy kauzatywne tworzą tematy, które wyrażają czynność wykonaną lub stan spowodowany na skutek bezpośredniego zarządzenia podmiotu (rozkaz, prośba, rada, przymus) lub jego biernego zachowania się (pozwolenie, dopuszczenie, tolerancja): podmiot wydaje tylko zarządzenie, pozwolenie lub w ogóle zajmuje bierne stanowisko, samą zaś czynność wykonuje lub stan wywołuje inna osoba. Podobne sufiksy są bardzo rozpowszechnione we wszystkich językach altajskich, ponieważ języki te posiadają bardzo mało samodzielnych czasowników o znaczeniu: 'rozkazywać, prosić, pozwalać' i t.d., i użycie ich ogranicza się do specjalnych wypadków. Brakowi temu można zaradzić, używając czasownika 'mówić': tur. *tä-*, mo. *ge-*, ma. *se-*, tung. *gün-* z formą rozkazującą czasownika oznaczającego czynność lub stan. Taki zwrot jest równoznaczny z formą powstałą przez dodanie sufiksu kauzatywnego do tematu czasownika: mo. *bičikü* 'pisać', *bičigülkü* = *biči gekü* 'kazać (pozwolić) napisać' = 'powiedzieć: pisz!'; tur. *oqumaq* 'czytać', *oquturmaq* = *oqu tāmāk* 'kazać (pozwolić) czytać' = 'powiedzieć: czytaj!'; ma. *dosimbi* 'wchodzić', *dosibumbi* = *dosi sembi* 'kazać (pozwolić) wejść' = 'powiedzieć: wejdź!'.
 1

2. Sufiksy bierne urabiają czasowniki o znaczeniu przeciwnym; mianowicie wyrażają czynność, której inna osoba poddaje podmiot. W językach altajskich, podobnie jak i indoeuropejskich, sufiksy te dodaje się zwykle do czasowników przechodnich: mo. *bičigdekü* 'być pisanym', tur. *oquлмаq* 'być czytany', ma. *žafabumbi* 'być brany' (*žafambi* 'brać').

3. Czasowniki nieprzechodnie, przybierając sufiksy kauzatywne czy pasywne, otrzymują nieco inny odcień znaczeniowy niż podano wyżej; mianowicie z pierwszymi stają się przechodnimi, a z drugimi oznaczają stan, w którym podmiot zmuszony jest przebywać, przy czym udział innej osoby w obydwu wypadkach odgrywa małą rolę, a często nawet zupełnie zanika: mo. *sayuxu* 'siedzieć', *sayuḷyaxu* 'kazać (pozwolić) siedzieć' i 'posadzić', *sayuydaxu* 'być zmuszonym siedzieć', *kürkü* 'dotrzeć', *kürgekü* 'kazać (pozwolić) dotrzeć' i, częściej, 'dostarczyć', *kürügdekü* 'być zmuszonym dotrzeć'. Szczególnie charakterystyczne jest tu nadawanie formy pasywnej czasownikom nieprzechodnim, należy jednak zaznaczyć, że takie zjawisko jest jeszcze mało zbadane, chociaż występuje ono, o ile wiem, w wyraźny sposób na gruncie mongolskim: z jednej strony w *Nieoficjalnej Historii Mongołów* (bardzo liczne przykłady), a z drugiej we współczesnym języku kałmuckim¹.

4. Sufiksy kauzatywne i pasywne łączy jedna cecha, a mianowicie udział dwóch osób, ale w różnych rolach: jedna bywa rzeczywistym wykonawcą, druga zaś inicjatorem albo obiektem. Prawdopodobnie dzięki tej cesze sufiksy obydwóch rodzajów czasem zbiegają się; tak np. w języku mandżurskim jeden sufiks *-bu* (*-mbu*) posiada znaczenie zarówno kauzatywne jak i pasywne; w językach północno-tunguskich istnieją, według Vasilevič, sufiksy: pasywny *-wu* (*-u*, *-mu*) i tranzytywny (dla czasowników ruchu) *-wu*, czyli mamy widocznie jednakowy element *-w-*, ten sam co i w mandżurskim².

Bardzo skomplikowaną jest sprawa pochodzenia wymienionych w tabelce sufiksów i ich wzajemny stosunek. Przede wszystkim

¹ Kotwicz, *Опыт*², s. 222 (§ 192); por. Ramstedt, JSFOu XXVIII, s. 49 (§ 59).

² Василевич, *Очерк*, s. 93—94.

zwraca uwagę dużą ilość i różnorodność sufiksów kauzatywnych, występujących na gruncie tureckim i mongolskim. Podobne zjawisko można wytłumaczyć tylko tak, że obecny skład sufiksów stanowi wynik długiej ewolucji, a być może i długiego wzajemnego oddziaływania obydwóch grup językowych. Sprawie tej dużo uwagi poświęcił Ramstedt i jego rozważania rzucają na nią bardzo ciekawe światło¹. Między innymi, usiłuje on odtworzyć dawniejsze odmiany sufiksów, uwzględniając nie tylko te, które obecnie znajdujemy jako żywe w różnych zabytkach i dialektach, lecz i te, które już wyszły z użycia, ale zachowały się w różnych tematach skostniałych. Na podstawie jego wywodów można ułożyć następującą tabelkę martwych i produktywnych sufiksów kauzatywnych (przechodnich).

	Formy podstawowe	Odmiany	Połączenia
mo.	* <i>γi</i> , * <i>γu</i> , * <i>γa</i>	* <i>qi</i> , * <i>qu</i> (* <i>χu</i>) * <i>qa</i> (* <i>χα</i>)	- <i>γul</i> , - <i>quł</i> (- <i>χul</i>), - <i>lyā</i> - <i>qiz</i> , - <i>quz</i> , - <i>γiz</i> , - <i>γuz</i> - <i>gar</i>
tur.	* <i>tī</i> , * <i>tu</i> , * <i>ta</i>	- <i>t</i> , - <i>či</i>	- <i>tir</i> , - <i>tur</i>
mo.	- <i>t</i> (- <i>l</i>)		
tur.	- <i>r</i> , - <i>z</i> .		

W tabelce zwraca uwagę ten fakt, że podstawowe formy sufiksów należą przeważnie do kategorii martwych, odtwarzanych hipotetycznie, a natomiast w użyciu znajdują się połączenia sufiksów różnych grup. Podobne połączenia są bardzo rozpowszechnione w językach altajskich i jest bardzo prawdopodobne, że w nich właśnie zachowały się pierwotne postaci sufiksów. Istnienie wszystkich form i odmian Ramstedt potwierdza licznymi przykładami, ale sam zmuszony jest wyznać, że dość znaczny odsetek przykładów nie jest pewny i naturalnie z taką oceną trzeba się zgodzić. W ogóle cała sprawa wymaga jeszcze dodatkowych poszukiwań ze strony różnych specjalistów i może trzeba będzie poczynić pewne uzupełnienia i przesunięcia.

Obecny stan rzeczy wskazuje, że największe zastosowanie znalazły pierwszy i drugi zespoły sufiksów, przy czym pierwszy roz-

¹ JSFOu XXVIII, indeks.

powszechnił się w świecie mongolskim, drugi — w tureckim, ale poszczególne odmiany można znaleźć i tu i tam; tak *-*ya*, *-*qa* znajdujemy w połączeniach drugiej grupy, zaś *-ti* w językach mongolskich w formie *-či* jako sufiks tranzytywny. Co się zaś tyczy sufiksu *-l* (*-l*), to znajdujemy go w językach mongolskich jako składową część żywych połączeń i jako sufiks samodzielny w wyrazach martwych, w tureckich zaś pełni on funkcję żywego sufiksu pasywnego.

Główne sufiksy pierwszego i drugiego zespołu mają oczywiście różną podstawę, ale istnieje, jak się zdaje, możliwość zbliżenia ich do siebie pod względem typologiczno-semantycznym. Jak już wyżej była o tym mowa, formy kauzatywne można zastąpić przez połączenie czasownika posiłkowego 'mówić' z formą rozkazującą czasownika głównego. W języku mongolskim takim czasownikiem posiłkowym jest *ge-*, w tureckim zaś *tä-*. Odpowiadają one przeto formie sufiksów, wobec czego nasuwa się przypuszczenie, że pochodzą one od tych czasowników.

W związku z rzadszymi sufiksami: *-r*, *-z-* i *-t* należy powiedzieć, że wymiana podobnych spółgłosek jest zjawiskiem, które daje się często zaobserwować nie tylko w sufiksach, ale też w pierwiastkach.

6. Co spowodowało powstanie dużej ilości sufiksów kauzatywnych i ich odmian, zarówno na gruncie mongolskim, jak i tureckim? Można mniemać, że zjawisko to pozostaje w bezpośrednim związku z wielką rozpiętością ich znaczeń, obejmujących rozmaite sposoby wywołania jakiejś czynności czy stanu. Pierwotnie różne takie sposoby mogły być wyrażane osobnymi sufiksami czy ich połączeniami; jest to jednak przypuszczenie, dla którego brak dowodów w znanym dotychczas materiale językowym. W praktyce współczesnych dialektów, niemniej jak i w starych zabytkach, wszystkie sufiksy i ich odmiany obejmują całkowity zespół sposobów i różnią się między sobą tylko stroną formalną, występując w poszczególnych wypadkach w zależności od względów fonetycznych¹. Pewne zróżniczkowanie semantyczne można zauważyć jedynie wtedy, gdy udział drugiej osoby nie jest zaakcentowany

¹ Дмитриев, *Грамм. кумык. яз.*, s. 134—137.

i temat kauzatywny staje się jedynie przechodnim, o czym nadmieniono wyżej, ale jest to prawdopodobnie już zjawisko wtórne i nowszej daty.

Można również czynić zestawienia na szerszym gruncie w obrębie podanej wyżej grupy. Mianowicie sufiks kauzatywny *-l* wymienia się po spółgłoskach *l* i nawet *r* z *n*, to też Ramstedt zestawiał go z tureckim sufiksem zwrotnym *-n*, nie tylko ze względów fonetycznych, ale i czysto semantycznych. Sufiks kauzatywny tur. *-r* można zestawić z sufiksami nieprzechodnimi mo. *-ra* i tung. *-rga*. Wreszcie tur. *-*ta* może mieć, jak przypuszcza Ramstedt, związek z mongolskimi sufiksami pasywnymi *-da* (*-ta*) i *-γda*.

Ponadto na szczególną uwagę zasługuje fakt, że obydwa pierwsze zespoły sufiksów zawierają zarówno wąskie jak i szerokie odmiany. Fakt ten, nie mniej jak i większa ilość odmian, świadczą, że mamy tu ugrupowania o szerszej podstawie, podobne do ugrupowania wokół sufiksu przynależności *-lŋy*.

7. Odrębny zespół tworzą sufiksy kauzatywne i pasywne, występujące w językach tunguskich. Główną rolę odgrywa tu, jak się zdaje, sufiks pasywny *-bu*, który w tej formie występuje w języku mandżurskim, gdzie posiada, jak widzieliśmy wyżej, również znaczenie kauzatywne. W językach tunguskich odpowiada mu *-w(u)*, *-w(ū)*, *-u*, *-ū* (jeżeli temat zakończony jest na *-n*, to *nb* przechodzi w *m*), *-gū*, *-w*. Zacharov wyprowadza ten sufiks od czasownika *bu-* 'dawać'¹ i taka etymologia jest możliwa, mimo że sama nie nasuwa się. Wszakże należałoby zbadać, czy mandżursko-tunguski sufiks *-wu* nie ma jakiegoś związku z mongolskim sufiksem *-*γu*.

Jako specjalna cecha kauzatywna w językach północno-tunguskich występuje *-wkān* (*-fkān*), które ma także odmiany *-ūxān* i *-mukān*. W tej formie podają ten sufiks wszyscy badacze, zaczynając od Castréna, ale jest możliwe, że końcowe *-n* należy nie do właściwego sufiksu, lecz do końcówki participium *-na*. Ramstedt i Poppe sądzą, że jest to element złożony, którego pierwszą część stanowi znany nam już sufiks *-wu*². Natomiast Vasilevič wyprowadza go od czasownika *ipkā-*, *iwkā-*

¹ Захаровъ, *Грамматика*, s. 159—162 (§ 130).

² Ramstedt, *JSFOu XXVIII*, s. 73 (§ 90), Поппе, *Матер. по солон. яз.*, s. 120 (§ 45).

'zmusić, rozkazać'¹. Obydwie etymologie są dopuszczalne, ale na razie trudno dać którejkolwiek z nich pierwszeństwo, gdyż obydwie wymagają jeszcze dalszych poszukiwań. Poppe nie tłumaczy pochodzenia drugiej części elementu (*-kān*), a Vasilevič w ogóle nie poddaje analizie pochodzenie czasownika *ipkā-*, który sam już może zawierać omawiany sufiks. Należy tu dodać, że element *-w (-f)* występuje i w innych sufiksach tunguskich, np. *-wŕŕiga*, *-bŕŕiga* (według Castréna dla infinitivu²), albo *-wkā*, *-fkā*, (według Vasilevič dla participium konieczności bezosobowej³).

Sufiksy czasowników określających
fazy czynności lub stan

	Tur.	Mo.	Ma.	Tungus	
				ewenki	lamut
Desiderativa	<i>-a</i> (< <i>-*ya</i>)	<i>-ya</i> , <i>-ā</i>		<i>-kti</i>	
				<i>-mu</i>	
					<i>-mal</i>
					<i>-mš(a)</i>
					<i>-šči</i>
Potentialia	<i>-at</i> (karaim)				
	<i>-ai</i> (čuwaś)				
				<i>-gla</i> (nerč.)	
Inchoativa		<i>-ni</i>	<i>-ńe (-niye)</i>		
				<i>-l(i)</i>	<i>-l</i>
					<i>(-ld'o)</i>
Continuativa	<i>-a</i>				
(durativa)	<i>-yor</i> (anat.)				
	<i>-ata</i> (kirg.)				

¹ Очерк, s. 94; por. jeszcze czasownik *ipkał* 'rzuć! pozostaw! puść!' zarejestrowany przez tę autorkę (Эвенк.-русск. словарь, s. 59).

² Castrén-Schiefner, op. c., s. 30 (§ 83).

³ Очерк, s. 69 (§ 20, 7).

	Tur.	Mo.	Ma.	Tungus
				ewenki ɭamut
		-ǰǎ (kałm.)	-ǰa	-ǰa, -ča -dda, -tta
			-si	-si -šo
Usualia				-ɯna -kar(a), -har(a)
Perfecta		-čik (kałm.) -čka -sa (bur.)		-šn(a)
Properativa	-baɣta (jak.)			
Negativa	-ma.			

Dla oznaczenia różnych faz jakiejś czynności lub zmian stanu wszędzie używa się dotychczas odpowiednich czasowników pomocniczych, jak: 'chcieć coś zrobić, zamierzać, kończyć' i td. Jedynie języki tunguskie posługują się przeważnie sufiksami i właśnie tunguskie sufiksy dają podstawę do pomieszczonej tu klasyfikacji. Jednakże i poza językami tunguskimi zaznaczyły się tendencje do tworzenia sufiksów wyrażających pragnienie lub możliwość wykonywania jakiejś czynności czy stanu, trwanie ich w tej chwili lub przez pewien czas i osiągnięcie przez nie ostatecznego kresu.

Trwanie czynności lub stanu normalnie wyraża się z pomocą czasowników określających położenie, w jakim czynność się dokonuje lub w jakim stan pozostaje, a mianowicie; 'stać, chodzić, leżeć' i tp. Największe zastosowanie znalazły czasowniki: 'stać'

tur. *tur-*, mo. *bayi-*, a także 'chodzić' tur. *yor-*, mo. *yabu-*, czy 'leżeć' tur. *yat-*; pierwsze wobec tego otrzymały nawet bardzo szerokie dodatkowe znaczenie; 'znajdować się, być'. Od tych to właśnie czasowników powstały w niektórych językach sufiksy trwania czynności czy stanu (duratywne): anatol. *-yor*, kirg. *-ata*¹, kałm. *-žā*; niejasne jest pochodzenie tunguskiego sufiksu *-ža*. Sufiksy *-yor*, *-ata* występują w czasie teraźniejszym, *-žā* i *-ža* — także i w wielu innych formach. Poza tym należy tu wspomnieć i o sufiksie tur. *-a*, buriat *-ā*, który, jak zobaczymy niżej, ma analogiczne znaczenie, przynajmniej w niektórych formach czasownikowych.

Zupełne ukończenie czynności lub przerwanie stanu oddaje się w mongolskim przez użycie czasownika 'porzucać': orki- (kałm. *oka-*). Od tego czasownika powstał kałm. sufiks *-čik*, *-čək*, *-čəkə*, *-čək*, któremu w buriackim odpowiada sufiks *-ša* niejasnego pochodzenia.

Śród licznych sufiksów tunguskich zasługują na osobną wzmiankę te, które tworzą desiderativa: wyrażają one różne odcienie życzenia i zamiaru i wskutek tego podlegają dość drobiazgowemu zróżniczkowaniu, np. język Łamutów (Ewenów), według słów Bogoraza, posiada następujące sufiksy: *-mel* (gotowość do wykonywania czynności), *-mš* (chęć), *-uč* (zamiar)².

Sufiksy czasowników oznaczających czynności wielokrotnie wykonywane przez jedną lub więcej osób

	Języki tureckie ogólno-tur. jakut		Mo.	Ma.	Języki tunguskie ewenki łamut	
Frequentativa	<i>-qıta</i>					
	<i>-ata</i>	<i>-iata</i>	<i>-ta</i>			
	(anat.)	(<i>-ātā</i>)				
			<i>-čaya</i>	<i>-ča</i>		
				<i>-ša</i>		
				<i>-ta</i>	<i>-kta</i>	
				<i>-nža</i>		

¹ Батманов, *Грамм. кирг. яз.* III, s. 54.

² В. Г. Богораз, *Материалы по ламутскому языку*, Тунгусский Сборник I (Ленинград 1931), s. 30.

Języki tureckie ogólno-tur. jakut		Mo.	Ma.	Języki tunguskie ewenki lamut	
				-wā(n)	-wan
					-an
				-sama	
Iterativa (miarowe lub szybkie ruchy)			-lžā	-lžā	
				-nžā	
				-ržā	
			-γałžā	-γanžā	
Cooperativa	-š	-s	-čā	-čā	
			-lčā		
				-lđi	-lđ(a)
Reciproca				-nu	
	[-š]	[-s]	-lđu		
			-lđu	-ndu	
				-māt	-mat
				-mači.	

1. Ta grupa sufiksów jest lepiej rozbudowana nawet na gruncie mongolskim i tureckim. Ma ona za cel oznaczenie czynności wielokrotnych różnego typu, czynności wykonywanych przez jedną osobę wielokrotnie albo przez wiele osób w jednym czasie, lub też stale, według zwyczaju. W językach tunguskich zróżniczkowanie idzie też dość daleko; tak, według słów Vasilevič, Ewenkowie rozróżniają czynności wykonywane w różnych miejscach (-kta), w różnym czasie (-wā, -wān) lub w stosunku do różnych przedmiotów (-sama)¹. Jednakże, posuwając daleko zróżniczkowanie, języki altajskie nie zdołały go ustalić i bardzo często jedne sufiksy gmatwiają się z innymi (zwłaszcza reciproca z cooperativami), nawet w obrębie poszczególnych języków. Widoczne jest wzajemne oddziaływanie jednej rodziny językowej na drugą, przy tym, jak się zdaje, przeważał wpływ sufiksów mongolskich: frequentativa -čāya, -la, cooperativa -čā, -lčā, reciproca -lđa, iterativa (ruchy miarowe, szybkie) -lžā.

¹ Орепре, s. 96.

2. Śród tych sufiksów bardzo ważne miejsce przypada elementowi *-ča*. Tworzy on od czasowników nowe czasowniki, które oznaczają albo czynność wykonywaną wielokrotnie przez jedną osobę, albo też równocześnie i jednorazowo przez kilka osób, i zwą się przeto częstotliwymi (frequentativa, iterativa).

Sufiks *-ča* omawiał już Ramstedt¹, jednakże większość jego wywodów trudno na razie poprzeć nowymi argumentami. Ustalił on wszakże związek między mo. *-ča* a tureckim sufiksem cooperativów *-ş*. Myśl jego należy naturalnie rozszerzyć na odmianę mandżurską *-şa*, która mogła się przedostać do mandżurskiego z języka mongolskiego za pośrednictwem jednego z dialektów wschodnich, które *č* języka literackiego zastępują przez *ş*, albo też z języków tureckich.

W obecnym stanie badań można przyjąć, że mo. *-ča* przeszło z jednej strony na teren turecki w formie *-ş*, zaś z drugiej strony na grunt mandżurski w formach *-ča* i *-nża*.

Zacharov² przypuszcza, że mandżurskie sufiksy *-ča* i *-şa* powstały z czasowników: pierwszy z *ača* 'zbierać się', drugi — z *faşa* 'starać się': ten ostatni czasownik posiada inną odmianę: *ašša* 'działać, ruszać się' (mo. *ayaši* 'ruszać się'). Przypuszczenie to jest bardzo niepewne, zwłaszcza w odniesieniu do *-şa*. Sufiks ten na gruncie mongolskim występuje tylko jako odmiana dialektyczna (np. buriat, zamiast normalnej *-ča*). Ponieważ języki tunguskie nie znają ani *-ča* ani *-şa*, należy sądzić, że Mandżurowie zapożyczyli je oba od Mongołów i może od Turków w różnych okresach rozwoju swego języka. W ten sposób sufiks mongolski *-ča* w obu swoich odmianach znalazłby się z jednej strony u Turków, z drugiej — u Mandżurów³.

Mo. *-ča* jest elementem nieproduktywnym, którego użycie ogranicza się do małej liczby czasowników wyrażających wzajemne działania na siebie dwóch czy kilku osób. Znacznie częściej występuje w połączeniu z dodatkowymi elementami morfologicznymi: *-čaya*, *-lča*, *-lža*, *-γαlža*. Element *-γα* w *-čaya* ma być, według Ram-

¹ JSFOu XXVIII, s. 29—32 (§§ 34—38), 61—62 (§ 76).

² *Граммати́ка*, s. 166, 169, 171.

³ Ramstedt, JSFOu XXVIII, s. 32 (§ 38), П о п п е, *К консонантизму алтайских языков*, Доклады Акад. Наук — В. 1924, s. 43—44.

stedta, identyczny z sufiksem kauzatywnym. Należy jednak pamiętać, że nawet dawniej *-čaya* nie zawsze nadawało czasownikom znaczenie przechodnie¹, a obecnie nie posiada nic wspólnego z przechodnim czy nieprzechodnim ich znaczeniem. Drugą właściwość sufiksu *-čaya* stanowi fakt, że zwykle nie ulega on kontrakcji, jak o tym świadczą formy w żywych dialektach: kałm. *-čyā ~ -cā* i bur. *-sacā, -sočō*².

Na szczególną uwagę zasługuje ewolucja znaczeniowa sufiksów: mo. *-čaya* i tur. *-š*. Oto w niektórych tureckich i mongolskich dialektach stały się one już cechą liczby mnogiej różnych form koniugacyjnych, tj. oznaczają głównie czynność dokonywaną przez kilka osób. Tego rodzaju ewolucję stwierdzono z jednej strony u Kałmuków nad Donem (we wszystkich trzech osobach liczby mnogiej różnych form koniugacyjnych), a z drugiej strony u Kirgizów i w Turkiestanie Wschodnim (tylko w 3 osobie liczby mn.)³.

3. Na drugim miejscu należy postawić sufiks *-la (-l)*, który również ukazuje się albo samodzielnie albo w połączeniu z innymi sufiksami, nie tylko u Mongołów, ale również u Turków i Mandżurów. W językach tureckich stanowi on drugi komponent w *-qīla* (karaim *-kała*, jakut *-alā, -iala*, anat. *-ala*, w tym ostatnim w kilku wyrazach)⁴. Sufiks ten widocznie przedostał się na grunt mongolski, gdzie występuje w nielicznych wypadkach jako część składowa sufiksu *-lkiṭa*; znalazł on miejsce w następnej tabelce.

Można przypuszczać, że *-ča* tworzy pierwotnie tematy czynności wykonywanych przez kilka osób (cooperativa, reciproca), zaś *-la* — czynności wykonywanych wielokrotnie przez jedną osobę (frequentativa czy iterativa).

¹ JSFOu XXVIII, s. 11 (§ 10),

² Kotwicz, *Onym*², s. 225 (§ 195); Понпе, *Грамм. бурят-монг. яз.* s. 196 (§ 189).

³ Kotwicz, *Onym*², s. 248 (§ 220); Батманов, *Грамм. кирг. яз.* III, s. 9, 14, 17, 19, 22; Баскаков—Насилов, *ор. с.*, s. 209, 211, 212.

⁴ Батановъ, *Onym*², s. 519—523; Батманов, *Грамм. кирг. яз.* III, s. 47; Deny, *Grammaire*, s. 380 (§ 595); Zajączkowski, *Sufiksy*, s. 125—126 (§ 14).

4. Zacharov¹ wysunął jeszcze myśl, że sufiks mandżurskich tematów wzajemnych *-ndu* pochodzi od przysłówka *isxunde* 'nawzajem', czyli że podstawą dla sufiksu *-ndu* jest końcówka *-nde*. Jednakże końcówka ta nie zawiera nic charakterystycznego, co by mogło zaważyć na użyciu jej w takiej roli. Należy raczej zestawić *-ndu* z mongolskim sufiksem tej samej kategorii *-lda*, *-ldu*, który występuje często i na gruncie tunguskim w formie *-ldi*. W takim razie sufiks mongolski miałby odpowiednik na całym obszarze językowym mandżursko-tunguskim.

Mongolskie sufiksy miarowych czy szybkich, powtarzających się czynności *-lža* i *-yalža* przedostały się do języka mandżurskiego jako: *-lža*, *-nža*, *-rža* i *-yanža* (*-xanža*)². Istnienie dwóch odmian (z *-n-* i *-l-*) wymienionych sufiksów potwierdza słuszość etymologii ma. *-ndu* (< mo. *-ldu*).

Sufiksy czasowników wyrażających stopień natężenia lub sposób czynności czy stanu

	Tur.	Mo.	Ma.	Tungus
Intensiva			<i>-kiya</i> (<i>-k'a</i>) <i>-giya</i> (<i>-g'a</i>) <i>-xiya</i> (<i>-x'a</i>)	<i>-kat kakut</i> <i>-t(-či)</i> sołon <i>-ši</i>
Deminutiva		<i>-lkiła</i> , <i>-zayana</i> <i>-zāna</i> (buriat)		
Limitativa		<i>-ski</i> <i>-mta</i> (buriat)		<i>-kso</i> , <i>-tbu</i>
Imitativa				<i>-kan</i> .

Inne sposoby wzmocnienia czynności, poza mechanicznym jej powtórzeniem, są mało stosowane i mało też istnieje sufiksów intensiwów. Nieco więcej sufiksów oznacza osłabienie czy też ograniczenie czynności. Związki między sufiksami są mało przejrzyste: jedynie mo. *-lkiła* widocznie odpowiada tur. *-qīla*³.

¹ *Грамматика*, s. 170—171 (§§ 137—138).

² Поппе, *Грамм. письм.-монг. яз.* s. 144 (§ 81, 14—15).
Захаровъ, *ор. с.*, s. 167—168.

³ Ramstedt, *JSFOu XXVIII*₃, s. 82 (§ 100, 6).

Sufiksy czasowników oznaczających kierunek ruchu

Dla zaznaczenia, że jakaś czynność wymaga wykonania ruchu w tym lub innym kierunku, tj. w tych wypadkach, gdy zwykle używa się form supinum, języki altajskie posługują się czasownikami posiłkowymi, które określają kierunek ruchu, jak: 'chodzić, wychodzić, odchodzić' itp. Niektóre języki zastępują te czasowniki osobną kategorią sufiksów i tu na pierwsze miejsce wysunął się język mandżurski, który posiada ich najwięcej, więcej nawet niż języki północno-tunguskie, które przodują w innych grupach. Z innych języków altajskich tylko język dagurski zdobył się na jeden sufiks.

Podajemy tu wykaz używanych czasowników ruchu oraz odpowiadających im sufiksów:

	tur.	mo.		ma.		tung.	
		verb.	suff.	verb.	suff.	verb.	suff.
Iść, chodzić	yürü- yorï- bar- yät-	yabu-		yabu-			
dochodzić, docierać		kür-		isi-		is-	
przychodzić	käl-	ire-		ži-	-nži	eme-	
wchodzić	kir-	oro-		dosi-		ï-	
wychodzić	čiq-	yar-		tuči-		yū-	
odchodzić, iść	kit-	od- oči-, iči-	-iči	gene-	-na	gene-	-na -sin -nasin
posyłać	it-	ile-		ungi-	-ngi		

Podane w tabelce sufiksy niewątpliwie pochodzą od odpowiednich czasowników i posiadają to samo co i one znaczenie. Niejasne jest tylko pochodzenie tunguskiego sufiksu *-sin*, który oznacza ruch bez dokładnego określenia jego kierunku. Zasługuje on jednak, jak się zdaje, na szczególną uwagę: należy bowiem przypuszczać, że występuje w mandżurskich czasownikach *isi-*, *dosi-* i zapewne *tuči-*, jako też *wesi-* 'podnosić się' i *wasi-* 'opuszczać

się, chociaż tu użyto go w innym okresie mandżurskiego słowotwórstwa, mianowicie wtedy, gdy powstawały same czasowniki posiłkowe. Na gruncie mongolskim, w czasownikach *ire-*, *oro-* i *yar-*, również widzimy wspólny element *-ra(-r)*.

Sufiksy czasowników podobieństwa

tur. *-sī*, *-su*, mo. *-ši*

1. Tworzy on w językach tureckich i mongolskich czasowniki odimienne ze znaczeniem: 'stać się czymś, nabrać cech jakiegoś przedmiotu, nabrać przymiotu, stać się podobnym do czegoś'. Czasowniki te mogą przybierać na gruncie tureckim sufiks zwrotny *-n* lub kauzatywny *-t*: *adam* 'człowiek' — *adamsī-* 'przybrać cechy ludzkie', *adamsin-* 'przybrać sobie cechy ludzkie, udawać, że jest się człowiekiem, stać się podobnym do człowieka', *adamsī(n)t-* 'uczynić człowiekiem, uznać za człowieka'; *yaqši* 'dobry' — *yaqšīsī(n)-* 'stać się dobrym, udawać dobrego', *yaqšīsī(n)t-* 'uznać za dobrego, pochwalić'. W języku mongolskim czasowniki na *-ši* mogą przybierać sufiks kauzatywny *-ya* > *-ya*, jednakże czasowniki mongolskie mają najczęściej znaczenie albo bierne albo kauzatywne: *aldar* 'sława, rozgłos' — *aldarši-* 'stać się sławnym, nabrać rozgłosu'; *sayin* 'dobry' — *sayišiya-* 'uznać za dobrego, za dobre, pochwalić'.

Wymienione sufiksy omówili dokładnie Ramstedt¹ i Deny²; z ich wywodami można na ogół się zgodzić, ale niektóre szczegóły, zapewne dla braku bliższych danych, uszły ich uwagi i zasługują na dodatkowe rozpatrzenie.

Główną, nie dostrzeżoną, osobliwość tureckiego sufiksu *-sī*, *-su* stanowi to, że można go dodawać do participium na *-qan*, *-yan* (kirgiz³) i bezokolicznika *-maq* (kazach⁴); urobione w ten sposób czasowniki mają znaczenie: 'przybrać cechy jakiejś czynności, udać że się wykonuje jakąś czynność' — *qarayansī-* 'udawać, że się patrzy, udawać patrzącego'; *qaramaqsi-* 'idem'. Od czasowników tych można tworzyć wszystkie odmiany koniugacyjne, np.: *žazjansī* 'udawaj, że piszesz!', *žazjansīdi* 'udał, że pisze', *žazjansīsa* 'jeśli

¹ JSFOu XXVIII, s. 75—77 (§ 93—95).

² Op. c., s. 595—596 (§ 890, 2).

³ Батманов, Грамм. кирг. яз. III, s. 6, 19; Юдахин, op. c., s. 92: *boļyansu-* i *passim*.

⁴ Мелиоранский, Грамм. казакъ-кирг. яз. I, s. 61 (§ 7, 1).

uda, że pisze', *žazbayansi* 'nie udawaj piszącego' (kirgiz), *qaramaqsıyan* (kazach) 'ten, który udawał lub udaje, że patrzy'. To tłumaczy pochodzenie sufiksu *-sıyan*, który zanotował Melioranski przy formach bezokolicznika na *-maq*; jedynie znaczenie, według Melioranskiego, przeczące tych form (*qaramaqsıyan* 'udaje, że nie patrzy'), może budzić pewne wątpliwości: można wszakże przypuszczać, że jest to jakieś nieporozumienie.

Sufiks *-si* (*-śi*) z omawianym znaczeniem znany jest także językowi czuwaskiemu: mianowicie w gwarze kurmyskiej dodaje się go do participium czasu teraźniejszego na *-an*; *-śi* nadaje tej formie odcień pozoru czynności: *kała-* 'mówić', *kałanśi* 'niby mówiący'; *tar-* 'uciekać', *taranśi* 'niby uciekający'; *kət-* 'czekać', *kədenśi* 'niby czekający'; *katmenśi* 'niby nie czekający'. Formy te łączą się z czasownikiem *puł-* 'stać się'¹.

2. W różnych językach tureckich² można znaleźć szereg sufiksów z początkowym *-sı*, *-su*, jak: *-sımaq*, *-sımat*, *-sıman*, *-sım*, *-sıt*, które mają tworzyć od imion przymiotniki o znaczeniu 'podobny do czegoś' lub zdrobniałe. Ramstedt utożsamiał element *-sı* z omawianym sufiksem czasownikowym *-sı*³, ale szczegółowo kwestii nie rozważał i sprawa pochodzenia tych sufiksów nie została wyświetlona w literaturze turkologicznej. Myśl Ramstedta wydaje się słuszną; należy ją tylko uzupełnić wskazówką, że wyrazy z sufiksami *-sımaq*, *-sımat*, *-sıman*, *-sıt* są właściwie imionami (przymiotnikami) ze znaczeniem podobieństwa urobionymi z pomocą *-maq*, *-mat*, *-man*, *-t* od baz czasownikowych z sufiksem *-sı*: *kiši* 'człowiek', *kišisi* 'stać się człowiekiem, przybrać cechy człowieka', *kiši sımat*, *kiši sımaq* podobny do człowieka (kirgiz).

Z ostatnich przykładów widać, że w języku kirgiskim te złożone sufiksy nie podlegają harmonii samogłoskowej i niektórzy badacze (Judachin) są skłonni nawet uważać sufiks *-sımaq* za wyraz samodzielny⁴.

¹ Ашмаринъ, *op. c.*, s. 326 (§ 82).

² Батманов, *Грамм. кирг. яз.* II, s. 12, Мелиоранский, *Грамм. каз.-кирг. яз.* I, s. 30, Дену, *op. c.*, s. 325—326 (§ 519, rem. 1).

³ JSFOu XXVIII, s. 77.

⁴ Юдахин, *op. c.*, s. 458.

Sufiksy *-simaq*, *-sīman*, *-sīmał*, *-sīt* używane bywają szczególnie często przy nazwach barw dla wyrażenia odcieni: *aq* 'biały', *aqsiṃał* 'białawy'.

Ten sam element *-sī ~ -si* zawiera, jak się zdaje, końcówka *-ḡasīna*, którą w języku anatolijsko-tureckim dodaje się do form imion, aorystu i imiesłowów; formy te wyrażają porównanie lub czynność posiadającą tylko pozory podobieństwa: *ḡālir-ḡāsīnā* 'jak gdyby przychodzi'. W takim razie końcówkę tę można byłoby analizować tak:

<i>-ḡa-</i>	sufiks miary lub porównania (< <i>čay</i>)
<i>-sī-</i>	" podobieństwa
<i>-n-</i>	" zwrotny
<i>-a</i>	" gerundium czasu teraźn.

Deny daje jednak inną etymologię: *ḡa-sī-n-a*, uważając, że jest to sufiks *-ḡa* (< *čay*), wzmocniony z pomocą elementu *-sīna*, który, zdaje się, jest dativem sufiksu dzierżawczego 3. osoby¹.

Sufiks czasowników duratywnych *-a ~ -ā*

1. Melioranskij, wydając traktat filologiczny Ibn al-Muḡannā'y², zwrócił uwagę na występujące w nim formy participiów na *-ayan ~ -āgān* (*aṭayan*, *berāgān*, *kūlāgān*), które arabski autor uważa za intensiva do form z sufiksem *-yan ~ -gān*. Melioranskij dość obszernie omówił to zjawisko. Przede wszystkim ustalił, że takie same participia na *-ayan* spotyka się w innych dziełach filologów muzułmańskich (Abū Ḥayyān, XIV w.) i w niektórych współczesnych dialektach (tatarski z okolic Tobolska, kumycki, kirgiski, sartowski) i że przeważnie mają one znaczenie: 'często wykonujący jakąś czynność'. Następnie uznał za wskazane nawiązać do form typu *barīdī*, *ḡālīdī*, *barūdī*, *ḡālūdī*, zapisanych przez tegoż samego Ibn al-Muḡannā'y², z których pierwsze mają posiadać znaczenie intensiwów, drugie zaś — potencatywów, tudzież do par tematów czasownikowych typu: *toq-* || *toqī-*, *sor-* || *sora-* itp.

¹ Op. c., s. 646 (§ 929), 1104 (Add. do § 517), 502 (§ 796).

² Меліоранскій, *Арабъ филологъ о турскомъ языкѣ*, СПб. 1900, s. LIX — LXIV.

Na podstawie tych danych Melioranskij wyraził przypuszczenie, że języki tureckie mogły (a po części i mogą) tworzyć tematy czasownikowe intensywne lub potentatywne przez dodanie do pierwiastka czasownikowego samogłoski: w pewnych dialektach wąskiej, w innych — szerokiej. Tak utworzone tematy czasownikowe miały różne zastosowanie, zależnie od czasu i dialektów; również ich znaczenie uległo modyfikacji.

2. To samo zjawisko na podstawie danych języka anatolijsko-tureckiego omówili Deny¹ i Dmitriev². Pierwszy zarejestrował szereg parzystych sufiksów:

- <i>yan</i>	- <i>maq</i>	- <i>laq</i>	- <i>naq</i>	- <i>raq</i>
- <i>ayan</i>	- <i>amaq</i>	- <i>ałaq</i>	- <i>anaq</i>	- <i>araq</i> .

Na temat pochodzenia form wydłużonych wypowiedział jedynie pogląd, że rozwinęły się one z wariantów krótszych, natomiast nie starał się ustalić, z wyjątkiem może sufiksu *-ayan*, czy istnieje jakaś różnica w znaczeniu obu wariantów. Dmitriev ograniczył się do uwagi, że *-a* dodaje się do tematów jednozgłoskowych.

Co się tyczy języka kumyckiego, badania Dmitrieva potwierdziły istnienie tam dwóch par sufiksów, które różnią się znaczeniem i zakresem stosowania:

- <i>ayan</i> (partic. czasu teraźn.)	- <i>yan</i> (partic. czasu przeszłego)
- <i>ažaq</i> (po wygłosie spółgł.)	- <i>žaq</i> (po wygłosie samogł.) ³ .

Również w języku Kirgizów i Kazachów, jak dowodzą prace Melioranskiego⁴, Batmanova i Judachina⁵, cały szereg podobnych sufiksów, tworzących od czasowników przymiotniki ze znaczeniem skłonności do jakiejś czynności lub powtarzalnej czynności, przybiera dodatkowy element *-a-*: są to *-āyan*, *-ōyon*; *-āyač*, *-ōyoč*; *-āčaq*; *-ānaq*, *-ōnoq*. Wśród nich, jak widzimy, znajduje się także sufiks *-yan*: *ačāyan* 'często biorący'; *qačāyan* =

¹ *Op. c.*, s. 563—566 (§ 862), 569 (§ 865, rem.), 581—582 (§ 871), 456 (§ 706).

² *Аффиксы глагола в ново-османском языке*, Доклады Акад. Наук СССР — В, 1926, s. 69.

³ *Грамм. кумык. яз.*, s. 156—160, 138—139.

⁴ *Грамм. каз.-кирг. яз. I*, s. 65.

⁵ *Грамм. кирг. яз. II*, s. 40, III, s. 63, Юдахин, *op. c.*, s. 27, 345.

qačānaq 'skłonny do ucieczki'. Zasluguje na uwagę, że w języku kirgiskim, który posiada samogłoski długie, występuje w danym wypadku *-ā-* (*-ō-*).

3. Wspomniany Dmitriev¹ podjął próbę zestawienia wypadków, w których każdy z wariantów występuje, jednakże wykaz jego nie jest wyczerpujący, a nadto obejmuje sufiksy innej kategorii (*-a* czasowników odmiennych, *-a* gerundium praesentis). Podajemy tu przeto nowe zestawienie.

<i>-yan</i> czas przeszły (kumyk)	<i>-ayan</i> czas teraźniejszy (kumyk), czas teraźn.-przeszły (ču- waś: <i>-ačan</i> ²) przymiotniki oznaczające czynność powtarzaną (anat., kirg.: <i>-āyan</i> , kazach)
<i>-žaq</i> czas przyszły (azeri, w każdej pozycji; kumyk: <i>-žaq</i> , po samogł.)	<i>-ažaq</i> czas przyszły (anat., w każ- dej pozycji, kumyk: <i>-ažaq</i> , po spółgł.)
<i>-maq</i> przymiotniki (anat.)	<i>-amaq</i> przymiotniki (anat.)
<i>-taq</i> " "	<i>-ataq</i> " "
<i>-anaq</i> " "	<i>-anaq</i> " "
	'skłonny do wykonania cze- goś, często powtarzający ja- kąś czynność' (kirg.: <i>-ānaq</i> , kazach)
<i>-raq</i> przymiotniki (anat.)	<i>-araq</i> przymiotniki (anat.)
	<i>-āyač</i> 'skłonny do wykonania czegoś, często powtarza- jący jakąś czynność' (kirg., kazach: <i>-ayač</i>)
	<i>-āčaq</i> j. w. (kirg.)
<i>-[i]r</i> aoryst, czas teraźn.- przyszły (ogólno-tur.), czas teraźn. (azeri)	<i>-ar</i> aoryst, czas teraźn.-przy- szły (ogólno - tur.), czas przyszły (azeri).

¹ Доклады Акад. Наук СССР — В, 1926, s. 69.

² Ашмаринъ, *op. c.*, s. 309—310 (§ 71).

4. Ostatni punkt dodajemy zgodnie z opinią Deny'ego¹. Aoryst w językach tureckich posiada cechę *-r*, która, dodana do tematów spółgłoskowych, przybiera sześć postaci: dwie szerokie i cztery wąskie. Nie jest to zjawisko normalne, wszakże jest możliwe i posiada nie mało analogii; w każdym razie do wyodrębnienia szerokich odmian zniewalają dwie okoliczności. Z jednej strony niekiedy (np. w azerbejdżańskim) odmiany te wyrażają inny odcień znaczeniowy niż wąskie, a z drugiej strony właśnie sufiks *-r* dodaje się do tematów oznaczających czynność trwającą: w ten sposób powstał anatolijsko-turecki sufiks *-yor*. Wobec tego nie jest wykluczone, że języki tureckie próbowały wytworzyć ogólny sufiks duratywny właśnie przez łączenie go z omawianym *-a*.

5. Podobne wydłużenie tematów czasowników znają również języki mongolskie, zwłaszcza zaś buriacki. Dzięki badaniom Rudneva, a przede wszystkim Poppo wiemy, że niektóre formy czasownikowe, urobione od tematów wydłużonych z pomocą podobnego morfemu, posiadają odcień znaczeniowy inny, niż te same formy, utworzone od tematów nie wydłużonych. Oto przykłady.

<i>-han, -hon</i> (< mo. <i>-γsan</i>) czas	<i>-āhan, -ōhon</i> czas pozaprzeszły
przeszły dokonany	dokonany ²
<i>-gša, -gšo</i> (< mo. <i>-γči</i>) czas	<i>-āgša, -ogšo</i> czas przeszły wielokrotny ³
teraźn. wielokrotny	

Wymienione wyżej formy świadczą, że w językach tureckich i mongolskich istniał osobny temat wtórny (zmodyfikowany), który oznaczał czynności pozostające w toku wykonania, a więc trwające, nie doprowadzone do końca lub powtarzające się, i który przeto można nazwać tematem duratywnym.

6. Tworzy się go z pomocą sufiksu *-a* i nie jest wykluczone, że sufiks ten posiada jakiś związek z czasownikami pomocniczymi: tur. *ā-* i mo. *a-* 'być'. Jak wiadomo, obydwie te czasowniki nie zyskały mocnych podstaw do stałego istnienia i są, szczególnie

¹ Op. c., s. 935—936 (§ 1343).

² Поппе, *Грамм. бурят-монг. яз.*, s. 211—212 (§ 216, 3).

³ *Ibid.*, s. 215 (§ 216, 10).

w żywej mowie, w stanie zaniku. Ustały one miejsca innym czasownikom o znaczeniu bardziej konkretnym i właśnie w wypadkach, gdy zachodzi potrzeba oddania pojęcia trwania (duratywności), używa się przeważnie czasowników: tur. *tur-*, *yat-* i mo. *bayi-* 'stać, leżeć, być', gdy mowa o czynnościach w stanie spoczynku, albo tur. *yürü-*, *yor-* i mo. *yabu-* 'chodzić', gdy mowa o czynnościach, związanych z ruchem. Z czasowników tych powstały nawet osobne sufiksy duratywne¹. Można więc przypuszczać, że w tych okolicznościach dawny sufiks *-a*, *-ā* nie znalazł szerokiego zastosowania i zachował się tylko w niektórych dialektach i to w pewnych jedynie formach.

Wobec tego, że sufiks duratywny wykazuje bądź krótką bądź długą samogłoskę (*-a*, *-ā*), należy przypuszczać, że mogła istnieć dawniej odmiana **ya*, ale również nie jest wykluczone, że wydłużenie samogłoski *a* jest zjawiskiem wtórnym, spowodowanym nie przez zanik pierwotnej spółgłoski welarnej, lecz przez analogię do innych form o podobnym znaczeniu (o nich będzie niżej mowa), i że pierwotna forma sufiksu było *-a*.

Sufiks optativu lub potentialis

tur. *-a*, mo. *-ya*

1. Badania turkologów nie pozostawiają wątpliwości co do tego, że w językach tureckich istnieje temat wtórny o znaczeniu życzenia czy możliwości wykonania jakiejś czynności (optativus, potentialis). Tak więc język Czuwaszów posługuje się w tym celu sufiksem *-aḭ ~ -eḭ* (we wydłużonej formie *-aır ~ -eır*)², zaś anatol. tur. *-a ~ -ā*. Utworzone z pomocą tych sufiksów tematy mogą przybierać różne końcówki koniugacyjne, chociaż z pewnymi ograniczeniami: w czuwaskim brak niektórych form, a anatolijsko-turecki używa tylko form negatywnych, tj. wyrażających niemożliwość wykonania jakiejś czynności.

Opierając się na fakcie, że w języku staro-osmańskim formę niemożliwą czasownika tworzy sufiks, który zaczyna się od samogłoski wąskiej (*sāvimāmāk* wobec dziś. *sāvāmāmāk*), D e n y skłonny

¹ Zob. wyżej, s. 171—172.

² Ашмаринъ, *оп. с.*, s. 255—257 (§ 51).

jest uważać te formy za złożone, w których drugim członem jest czasownik posiłkowy *u-* 'móc', znany z tekstów staroujgurskich¹. Czy przypuszczenie to odpowiada rzeczywistości, trudno powiedzieć, ale nie jest wykluczone, że omawiany sufixs mógł posiadać i wąskie odmiany, niezależnie od pochodzenia, jakie mu przypisuje Deny.

Z drugiej strony formy trybu wyrażającego różne odcienie życzenia wykonania jakiejś czynności tworzy się w językach tureckich z pomocą sufixsów *-a*, *-ya*, *-ai*, *-qai*, *-yai* i Deny uważa, że odmiany te powstały z formy pierwotnej *-qa*, *-qai*². Zdanie jego jest oczywiście uzasadnione, ale, jak się zdaje, należy je nieco rozszerzyć, a mianowicie zestawzić wspomniane sufixsy optytywne z wymienionym wyżej sufixsem możliwości *-a*, *-ai*. W ten sposób powstanie większe gniazdo, w którym skupią się sufixsy wyrażające zarówno życzenie, jak i możliwość wykonania czynności.

2. Analogiczne sufixsy znajdujemy także na gruncie mongolskim nie tylko w języku literackim, ale i w różnych dialektach. Należy tu uwzględnić następujące elementy morfologiczne:

mo.	dial.	buriat	
<i>-ya-rai</i>	<i>-ā-rā</i>	<i>-ā-rai</i> , <i>-ō-roi</i>	forma rozkazu (praescriptivus)
<i>-ya-sai</i>	<i>-ā-sā</i>	<i>-ā-sai</i> , <i>-ō-soi</i>	
		<i>-ā-sī</i> , <i>-ō-sī</i>	„ życzenia (optativus)
		<i>-hai</i> , <i>-hoi</i> ³	
<i>-ba-su</i>	<i>-wā-sə</i>	<i>-ā-hā</i>	„ warunkowa (conditionalis)
		<i>-hā</i> , <i>-hō</i> ⁴	

Co się tyczy elementu *-ya*, który wchodzi w skład sufixsów *-yara*, *-yasai*, Ramstedt przyjmuje, że dla optativu i form podobnych (voluntativus *-ya*, imperat. 1. i 3. os., conditionalis, praescriptivus) ogólnomongolski język posiadał, obok tematu czasownikowego normalnego, również temat wydłużony o element *-ya*,

¹ *Op. c.*, s. 377—379 (§§ 592—593).

² Катановъ, *op. c.*, s. 610—617 (§ 60); Deny, *op. c.*, s. 396 (§ 620), 925, 932 (§ 1343); Батманов, *Грам.м. кирг. яз.*, III, s. 47—49; Дмитриев, *Грам.м. кумык. яз.*, s. 121—123.

³ Поппе, *Грам.м. бурят-монг. яз.*, s. 218, 220 (§§ 216,3; 221).

⁴ *Ibid.*, s. 224—225 (§ 228, 3-4).

który nazywa potentatywnym («Potentativstamm») i któremu na gruncie tureckim odpowiada *-a*¹. Poppe w pierw s kłonn y był przyjąć zdanie Ramstedta², ale później uznał, że temat zakończony na *-ya* stanowi wprost formę participium czasu przeszłego niedokonanego i takim właśnie objaśnieniem opatrzył w swej gramatyce języka buriackiego wszystkie formy (orzekające i optatywne), które posiadają dodatkowy element *-ā*³.

Bardziej skomplikowaną jest sprawa trybu warunkowego. Buriackie odmiany tego trybu: *-hā* i *-āhā* pozwalają przypuszczać, że i tu stoimy wobec zjawiska wydłużenia tematu z pomocą sufiksu *-a*, *-ya*. Przypuszczenie to pozostawałoby w zgodzie z formami sufiksu, które znajdujemy w *Nieoficjalnej Historii Mongołów*: *-asu* (*bołu'asu*, *ükü'esü*) i które widocznie wywodzą się z *-yasu* (**boluyasu*, **ükügesü*), ale sprawa komplikuje się przez to, że w mongolskim języku literackim normalnym sufiksem jest *-basu*, zaś *-yasu* występuje tylko w formie trybu warunkowego czasownika pomocniczego *bö*: *bögesü*. W żywych zaś dialektach (prócz buriackiego) sufiks ten spotykamy rzadko, ale jedynie w formie zgodnej z językiem literackim: *-wāsu*, *-wāsə* (ordos, kałmuk). Widocznie nastąpiło tu zróżniczkowanie form: *Nieoficjalna Historia* i dialekt buriacki opierają się na sufiksie *-ya*, zaś język literacki i inne dialekty—na *-ba*, *-wa*. Nie przeczy to jednak wnioskowi, że mamy tu do czynienia z odmianami jednego sufiksu, gdyż alternacja spółgłosek *b* || *w* || *γ* (*g*) jest zjawiskiem powszechnie znanym na gruncie mongolskim. Dawniej sądziłem, zgodnie z Bobrownikowem i Popovem, że *-ba* jest końcówką czasu przeszłego⁴; myśli tej nie odrzucam i teraz, mimo sprzeciw Ramstedta, ale za bliższe rzeczywistości skłonn y jestem uważać podane tu wywody.

3. Pochodzenie turecko-mongolskiego sufiksu *-a*, *-ya* tworzącego tematy optatywno-potencjalne nie jest jasne, ale zdaje się nie ulegać wątpliwości, że pierwotnie nie miał on nic wspólnego z sufiksem duratywnym *-a*. Dopiero z biegiem czasu obydw a

¹ *Konjugation*, s. 63, 71.

² AM III, s. 167—169.

³ *Грамм. бурят-монг. яз.*, s. 220, 224—225 (§ 221, 228).

⁴ *Лекции по грамматике монгольского языка*, СПб. 1902, s. 116; Ramstedt, *Konjugation*, s. 105, Poppe, AM III, s. 175—176.

morfemy zaczęły się mieszać, a sprzyjała temu ewolucja fonetyczna poszczególnych języków, która sprawiła że sufiksy te przybrały jednakową formę.

Koniugacja

Przegląd ogólny

1. Na budowę koniugacji altajskiej wielki wpływ wywarły dwie okoliczności: przewaga imiennego (nominalnego) typu zdania i dążenie do wyrażania z pomocą sufiksów stosunków zależności jednych zdań od drugih. Wskutek tego, poza formami rozkazu i życzenia, zostały słabo rozbudowane inne kategorie — zwłaszcza orzekające — verbum finitum, a natomiast rozwinął się szeroko system odczasownikowych form imiennych; przy tym participia i gerundia (converba) występują nie tylko w zdaniach zależnych, ale również i w zdaniach niezależnych, jeżeli doda się do nich osobne sufiksy orzecznikowe (predykatywne). Prawie zupełnie brak spójników i zaimków lub przysłówków względnych, toteż języki altajskie niemal wogóle nie posiadają zdań zależnych, łączonych z nadrzędnymi z pomocą podobnych wyrazów; takie zdania występują jedynie w postaci tzw. zwrotów imiesłowowych, tj. orzeczenie ich ma formę participium czy gerundium, przy czym, dla dokładnego sprecyzowania stosunku do zdań głównych, dodaje się do nich, gdy tego zachodzi potrzeba, te lub owe sufiksy: predykatywne, dzierżawcze czy deklinacyjne.

Jest to ogólny charakter koniugacji, ale poszczególne jej cechy występują nierównomiernie w różnych językach: w jednych pewne cechy są bardziej rozpowszechnione, winnych — mniej; niekiedy zaś wcale nie można ich dostrzec. Z innymi zaś cechami rzecz ma się odwrotnie. Widocznie ewolucja pierwotnego systemu koniugacji (jeżeli taki system istniał) poczyniła tu wielkie postępy w różnych kierunkach. Wszakże wszystko składa się na dość zgodną całość, na której tle, przy dokładniejszych badaniach, znajdują wytłumaczenie osobliwości występujące w poszczególnych językach i grupach języków.

2. Niżej umieszczamy 1° ogólny wykaz form czasownikowych i 2° wykaz form, których się używa jako orzeczenia w zdaniach niezależnych i zależnych.

Ogólny wykaz form czasownikowych

A. Formy samodzielne

1. Rozkazujące (imperativus),
2. Życzenia (optativus),
3. Orzekające (indicativus).

B. formy niesamodzielne

1. Rzeczownikowe :
 - a) bezokolicznik (infinitivus),
 - b) rzeczowniki o cechach czasownikowych,
 - c) rzeczowniki właściwe.
2. Przymiotnikowe :
 - a) participia właściwe,
 - b) participia specjalne,
 - c) przymiotniki właściwe.
3. Przysłówkowe:
 - a) gerundia właściwe,
 - b) gerundia specjalne,
 - c) przysłówki właściwe.

Formy czasownikowe jako orzeczenia

Zdania niezależne	Zdania zależne	Uwagi
1. Imperativus		
2. Optativus		
3. Indicativus (z sufiksami lub bez nich)		brak w tunguskim
4.	Participia (bez sufiksów) w zdaniach przydawkowych	w anat.-tureckim i w tungus. (z sufiksami)
5. Participia + suf. predykatywne	Participia + suf. deklinac. (czasem też dzierżawcze w zdaniach przedmiotowych lub okolicznikowych)	W mo. i ma. brak sufiksów predykatywnych

Zdania niezależne	Zdania zależne	Uwagi
6.	Gerundia właściwe (bez sufiksów)	
7. Gerundia + suf. predykatywne	Gerundia specjalne + suf. dzierżawcze	w mo. i ma. brak sufiksów predykat., w tureckim zaś — dzierżawczych.

Wszystkie formy czasownikowe można podzielić na dwie grupy, które nazywamy z braku odpowiedniejszych terminów — samodzielnymi i niesamodzielnymi.

2. Pierwsza grupa, formy samodzielne, obejmuje formy używane wyłącznie tylko jako orzeczenia zdań niezależnych lub głównych (nadrzędnych). Tworzą one trzy tryby: rozkazujący, optativus i orzekający.

a) Imperativus i optativus rozbudowane są mniej więcej jednako we wszystkich językach. Do urabiania ich służą sufiksy, które odróżniają nie tylko różne rodzaje rozkazu, życzenia lub zamiaru, ale też i osoby; taki podwójny charakter znaczeniowy sufiksów jest w językach altajskich zjawiskiem wyjątkowym. Jedyna forma, która wyraża kategorię rozkazu i odnosi się zwykle do 2. osoby liczby pojedynczej, nie posiada żadnego sufiksu i jest nagim tematem czasownika. Wyjątek stanowią języki tunguskie, które i dla tej formy posiadają osobny sufiks (1. os. *-kta*, 2. os. *-kał*), a w pewnym stopniu i języki tureckie, które często dodają do tematu sufiksy wzmacniające (*-qıl*, *-qın*). W tych warunkach tryby rozkazujący i optativus tworzą dość zwarte zespoły form, które najczęściej gramatyki układają podług osób. Szczegóły podajemy niżej, w osobnym rozdziale.

b) Tryb orzekający, jak już powiedziano wyżej, został słabo i przy tym bardzo nierównomiernie rozbudowany w różnych językach. W językach tunguskich można do niego zaliczyć formy aorystu, które powstają częściowo bezpośrednio od tematu czasownika z pomocą sufiksów predykatywnych, częściowo zaś przybierają przed sufiksami predykatywnymi jeszcze specjalną cechę aorystu *-ra* (w czasownikach posiłkowych *-si*, *-hi*); oznaczają one zwykle czynność dopiero co ukończoną albo kończącą się w chwili opowiadania. Tę cechę *-ra* należy odróżnić od sufiksu participium

praesentis *-ri*¹. W językach tureckich znajdujemy tylko jedną normalną formę orzekającą; jest nią czas przeszły kategoriyczny z sufiksem *-di*, *-ti*. Języki te musiały również posiadać formę aorystu z sufiksem *-r* (podobnie jak w tunguskim *-ra*), ale obecnie forma ta występuje jako participium czasu teraźniejszego. Jedyne język anatolijsko-turecki zachował znaczenie aorystu z odcieniem teraźniejszości, ale za to powstała tam wydłużona forma o charakterze duratywnym (*-yo-r*), która już nie posiada znaczenia participium i dlatego można ją zaliczyć do form orzekających.

Najlepiej rozbudowano te formy w językach mongolskich. Znajdujemy tam cały zespół: trzy (a nawet więcej, jeżeli uwzględni się różne odmiany, których pochodzenia dotychczas ostatecznie nie wyświetlono) oddają różne odcienie czasu teraźniejszego-przyszłego, trzy zaś — odcienie czasu przeszłego².

Języki tunguskie i tureckie brak form orzekających wypełniły z pomocą form niesamodzielnych (grupa II), opatrując je tylko sufiksami predykatywnymi; takich sufiksów języki mongolskie (z wyjątkiem kałmuckiego i buriackiego) nie znają i widocznie okoliczność ta spowodowała powstanie w nich dużej ilości form orzekających.

Tryb orzekający, w przeciwieństwie do dwóch innych trybów, nie odróżnia osób: jednakowe formy występują we wszystkich trzech osobach, a te oznaczają się, gdy tego zachodzi potrzeba, z pomocą zaimków osobowych albo też sufiksów predykatywnych (tam, gdzie one istnieją): często zaś w poszczególnych wypadkach używa się zaimków i sufiksów równocześnie.

3. Do drugiej grupy, do form niesamodzielnych, należy zaliczyć formy, które występują jako orzeczenie główne w zdaniach zależnych; mogą one ukazywać się w tej roli i w zdaniach niezależnych, ale wtedy przybierają zwykle sufiksy predykatywne, gdzie takie istnieją, albo też kopułę, którą w czasie teraźniejszym-przyszłym często się opuszcza.

Tworzenie orzeczenia nie stanowi jednak wyłącznej funkcji form drugiej grupy, jak to widzieliśmy w grupie poprzedniej. Formy te mogą tworzyć i inne części zdania: podmiot, przedmiot,

¹ Поппе, *Матер. по солон. яз.*, s. 128—130.

² Сов. Востоков. I, s. 162.

przydawkę lub okoliczniki, i wtedy nabierają charakteru rzeczowników, przymiotników lub przysłówków. Stąd pochodzi ich podział na trzy kategorie: formy rzeczownikowe (bezokolicznik i rzeczowniki właściwe), przymiotnikowe (participia i przymiotniki właściwe) i przysłówkowe (gerundia i przysłówkowe właściwe). Formy niesamodzielne, otrzymując cechy innej części mowy, zachowują również niektóre właściwości czasownikowe, a więc przede wszystkim rządzą takimi samymi przypadkami, jak i podstawowe czasowniki; jedynie tylko te formy, które nazwalismy właściwymi rzeczownikami, przymiotnikami i przysłówkami, są pozbawione osobliwości czasownikowych.

a) W kategorii rzeczownikowej znajdujemy przede wszystkim bezokolicznik, ale ten typ form nie zyskał większego rozpowszechnienia w świecie altajskim; występuje on tylko w językach tureckich z sufiksem *-maq* (skrótowa forma *-ma*). Sufiks ten dostał się i na teren mongolski, gdzie tworzy tylko właściwe rzeczowniki i to w bardzo ograniczonej ilości, np. mo. *ᠬᠠᠭᠣᠷᠮᠠᠭ* 'oszustwo', *ᠵᠣᠷᠢᠮᠠᠭ* (kałm. *zörmag*) 'odwaga, odważny'. Bezokolicznik przybiera sufiksy niektórych przypadków i nawet partykuły, dzięki czemu powstają formy złożone o charakterze gerundialnym. Tak w Anatolii występują sufiksy złożone: *-maḡla* ('przez to, że; wskutek tego, że; mimo że'), *-maḡsizin*, *-madan* ('bez tego, żeby')¹, w mo. *-mayča* (buriat *-msv*, *-msūr*, *-msör*, 'jak tylko'). U Kirgizów i w Turkiestanie Wschodnim spotykamy sufiks złożony *-maḡči*, który tworzy osobną formę koniugacyjną (rodzaj participium), oznaczającą zamiar².

b) Formę bardzo zbliżoną do *-maq* i zwaną nawet niekiedy bezokolicznikiem II tworzy w tureckim sufiks *-yu*, *-ū*, *-u*, *-w*; tu jednak na pierwszy plan wysuwają się właściwości rzeczownikowe, a w mongolskim, jak zobaczymy dalej, odpowiedniki tej formy mają znaczenie właściwych imion.

Sufiks *-yu* łączy się z sufiksem *-či*; powstaje sufiks złożony *-yuči*, który tworzy rzeczowniki oznaczające osobę działającą. Rzeczowniki na *-yuči* jeszcze nie są pozbawione cech czasowni-

¹ Denny, *op. c.*, s. 1047—1049 (§§ 1426—1428), 942—943 (§ 1348), 1042 (§ 1419), 943—947 (§ 1349), 1041 (§ 1419).

² Батманов, *Грам. кург. яз.* III, s. 51—52; Баскаков — Насилов, *op. c.*, s. 223.

kowych: *yazyučī* 'piszący, pisarz' (*bitig yazyučī* 'piszący list'). W mongolskim temu sufiksowi odpowiada *-yači* o takim samym charakterze rzeczownikowo-czasownikowym: *bičigeči* 'piszący, pisarz' (*sudur bičigeči* 'piszący książkę, pisarz, autor'). Jednakże właściwości czasownikowe występują tu tylko w niewielkim stopniu.

c) Jeszcze słabiej zaznaczają się te właściwości na gruncie turecko-mongolskim w rzeczownikach czasownikowych, oznaczających czynność, a urabianych z pomocą sufiksów: tur. *-ş*, mo. *-t* i innych¹. Obserwujemy więc w tych językach jakby stopniowe zanikanie cech czasownikowych i powstawanie prawdziwych rzeczowników czasownikowych.

W językach tunguskich rzeczowniki tego typu zachowują właściwości czasownikowe w znacznie szerszym stopniu: dowodzą tego rzeczowniki, oznaczające nie tylko osobę działającą, ale też narzędzie działania lub nawet miejsce: *aĩmĩ* 'leczyć' *aĩčimnĩ* 'lekarz', *ororwo aĩčimnĩ* 'lekarz jeleni' (właściwie 'ten, kto leczy jelenie'); *tesimĩ* 'wycierać, czyścić', *tesiwũn* 'narzędzie do wycierania lub czyszczenia', *iktelwe tesiwũn* 'szczoteczka do zębów' ('to czym się czyści zęby')².

d) Do form przymiotnikowych należy zaliczyć głównie participia, które mniej więcej odpowiadają participiom innych języków, ale na gruncie ałtajskim posiadają znacznie szersze zastosowanie. Spotykamy je nie tylko w zdaniach zależnych dla oddania stosunku jakiejś czynności do zdania głównego, ale i w zdaniach niezależnych w roli różnych ich członów, jak: przymiotniki, rzeczowniki, i jako takie mogą przybierać wszystkie sufiksy, właściwe tym członom i częściom mowy. Jest to najbardziej rozpowszechniona forma koniugacyjna, która może zastępować w różnych wypadkach formy brakujące: w zdaniach głównych — orzekające (zwłaszcza w językach tunguskich i w nieco mniejszym stopniu w tureckich), a w zdaniach zależnych — gerundialne. Istnieją nawet wskazówki, że wiele form orzekających i gerundialnych powstało z participiów, tak że participia można uważać za podstawę koniugacji ałtajskiej, która też wobec tego posiada na ogół

¹ Zob. niżej, w rozdziale poświęconym rzeczownikom odczasownikowym.

² Василевич, *Очерк*, s. 135—136, teŝe *Двенк.-русск. словарь*, s. 9, 137.

wybitnie imienny charakter. Wreszcie participia (łącznie z gerundiami) służą dla oddawania stosunków między zdaniem zależnym i nadrzędnymi i w tym celu przybierają sufiksy różnych przypadków. Przeto stosunek między zdaniem wyraża się w ten sam sposób, jak i stosunek między członami zdania.

Participia opatrzone sufiksami deklinacyjnymi posiadają charakter rzeczowników i mogą oznaczać trzy kategorie pojęć; czynność (fakt, że coś się robi), osobę działającą ('ten, kto coś robi'), i przedmiot wykonania lub rezultat czynności ('to, co się robi').

Ilość participiów jest znaczna, znacznie wyższa od tej, jaką znają inne rodziny językowe, ale waha się w poszczególnych językach. Poza tym nie wszystkie participia występują jednakowo często i w jednakowej roli; istnieją tu duże różnice. Najczęściej ukazują się te, które swoim znaczeniem są bardziej zbliżone do indoeuropejskich i w większym stopniu uwzględniają kategorię czasu.

Powstały w ten sposób dwie kategorie participiów; jedna odpowiada przymiotnikom i rzeczownikom, podlega odmianie, przybierając sufiksy przypadków oraz przynależności, i występuje w zdaniu nie tylko w charakterze przydawki i orzeczenia, ale także jako przedmiot i okolicznik; druga odpowiada właściwym przymiotnikom występuje w zdaniu najczęściej w charakterze przydawki i orzeczenia, ale niekiedy także w funkcji przedmiotu i okoliczników. Na szczególną uwagę zasługuje pierwsza kategoria, która właśnie odegrała w dziejach języków altajskich dużą rolę. Jest ona nieliczna: w jej skład wchodzi niemal we wszystkich językach dwa participia: jedno zwykle zwie się participium czasu teraźniejszego i właśnie oznacza czynności równoczesne z czynnością główną, drugie — czasu przeszłego dla czynności poprzedzających. Podajemy tu sufiksy tych participiów dla wszystkich grup językowych:

	języki tureckie					mo. ma. tung.		
	orch.	jak.	kum.	anat.	inne			
Teraźniej-	-r	-r	-(a)žaq	-(a)žaq	-r	-xu	-ra	-ri
sze								
Przeszłe	-duq	-pīt	-yan	-dīq	-qan	-γsan	-qa,	-čā
		(<-mīš)					-xa	

W językach tureckich, jak widać z tabelki, istnieją dwie pary participiów odmiennych, ale zazwyczaj poszczególne języki posługują się tylko jedną parą, drugą zaś spychając do kategorii tworów drugorzędnych, często już zakrzepłych. Najczęściej można spotkać parę participiów na *-r* i *-qan*, znacznie rzadziej (mianowicie w językach południowo-zachodnich) — parę z sufiksami *-žaq* i *-diq*. Istnieją jednak języki, które znają pary mieszane, np. kumycki (*-[a/žaq* i *-qan*), jakucki (*-r* i *-pīt*, ten ostatni sufiks odpowiada sufiksowi czasu przeszłego niepewnego *-mīš* innych języków, gdyż wbrew oczekiwaniu język jakucki nie posiada sufiksu *-qan*).

Inne języki altajskie mają tylko po jednej parze participiów tej samej kategorii i zasługuje na uwagę, że w języku mandżurskim mamy sufiksy *-ra* i *-qa*, *-xa*, które odpowiadają szczególnie rozpowszechnionej u ludów tureckich parze *-r* i *-qan*.

Najbardziej charakterystyczną właściwość tej kategorii stanowi to, że ich właśnie używają wszystkie języki dla tworzenia tzw. zwrotów imiesłowowych (participialnych), które zastępują zwykłe zdania zależne, przydawkowe, podmiotowe i orzecznikowe bez żadnych sufiksów (z wyjątkiem wymienionych wyżej języków) oraz podmiotowe i okolicznikowe z odpowiednimi sufiksami lub postpozycjami.

e) Druga grupa participiów wyraża nie tylko stosunki czasowe, ale również odcienie specjalne wiążące się z czynnością, np. jednokrotność czy wielokrotność, trwanie, zwyczajowość, powtarzalność, dokonanie czy niedokonanie w tym lub owym momencie, konieczność i tp. Na ogół jest ona bardziej liczna i różnorodna niż pierwsza kategoria, ale w poszczególnych językach tureckich, mongolskich i mandżurskim znajdujemy niewiele participiów tego rodzaju, natomiast dużą ilość ich odznaczają języki tunguskie. W użyciu participia te ukazują się rzadziej niż pierwsze, zwłaszcza bardzo rzadko można je spotkać w zwrotach imiesłowowych; zwykle zaś występują jako przymiotniki w charakterze przydawki czy orzeczenia bez żadnych sufiksów (z wyjątkiem języków wymienionych wyżej), i tylko niekiedy pełnią funkcję rzeczowników w charakterze podmiotu czy orzeczenia, przybierając wtedy sufiksy odpowiednich przypadków. Dla ilustracji tej kategorii form podajemy tu wykaz sufiksów z różnych języków, nie dążąc jednak do całkowitego wyczerpania materiału:

	mo.	tur.	ewenki	Barguzin	tung.	łamut
jednokrotne terazniejsze (dopiero co dokonane)	-γči					
zwyczajowe	-day	(-dīq)	-wki,			
przeszłe nieokreślone		-mš	-na			
symulacje, pozorne	-mš (kałm.)	-mš (kirg.)	-ksā			
konieczności	-γdaγni	-mađi	-nat, -wka	-wki		-naa, -mai
czynności jeszcze nie dokonanej	-γa (edii)	-qataq	-da, -ta			
" projektowanej		-ası	-mačın			-naa
" możliwej czy przyszłej			-šawa	-šiwā, -šiwō		
" która mogłaby się dokonać (coniunctivus)			-mča			-mč.

f) Właściwe formy przymiotnikowe tym się różnią od participiów, że posiadają bardzo mało cech czasownikowych albo są zupełnie ich pozbawione. Można przypuszczać, że ta kategoria form stanowiła dawniej prawdziwe participia, ale stopniowo została zamieniona w tej roli przez inne formy, albo w ogóle przez zmiany wywołane ewolucją języka. Najczęściej mamy tu do czynienia z martwymi lub na pół martwymi sufiksami w wyrazach, które same można uważać za skostniałe w mniejszym lub większym stopniu. W różnych językach altajskich podobny proces wyzbywania się przez dawne participia właściwości czasownikowych odbywa się nierównomiernie, i bywają wypadki, że sufiks, który w dalszym ciągu tu i ówdzie zachowuje swą produktywność, w innych językach lub nawet gwarach jest już zupełnie martwym elementem.

Podobne przymiotniki wyrażają najczęściej dwa pojęcia: bierny stan przedmiotu, zdolność czy skłonność jego do jakiejś czynności albo podleganie czynności (np. 'wzięty, skłonny do brania i godny czy wart wzięcia'). Ilość sufiksów używanych do tworzenia tych form jest duża, ale najczęściej występują następujące:

-*qar*, -*qir*, -*qur* lub -*yar*, -*yir*, -*yur* — zaświadczone są w językach tureckich i mongolskich ze znaczeniem biernego stanu; w mandżurskim odpowiada im -*χun* ~ -*xun*, -*szun* ~ -*sxun*;

-*mar* i -*mał* — w językach mongolskich (rzadko w tureckich) z tym samym znaczeniem;

-*γai*, -*χai* (-*mχai*, -*rχai*) — w mongolskim oznaczają bierny stan; -*ma-γai* i -*mta-γai* — wyrażają zdolność do jakiejś czynności;

-*naq*, -*čaq*, -*qan*, -*qač* — w tur. oznaczają zdolność do czynności lub spotęgowanie czynności;

ma. -*čuqa* — 'godny czy wart jakiejś czynności' (w mo. temu sufiksowi odpowiada -*ttai* albo -*χu metü*).

g) Do form przysłówkowych należą gerundia, które mniej więcej odpowiadają gerundiom języków indoeuropejskich, ale, podobnie jak i participia, mają w językach altajskich szersze zastosowanie; również ilość ich jest tu znacznie większa. Normalną ich funkcją jest tworzenie orzeczenia w zdaniach okolicznikowych albo wprost zastąpienie okoliczników zarówno w zdaniach zależnych jak i niezależnych: jednakże niekiedy w językach tureckich i tunguskich używa się gerundiów w charakterze form orzekających,

opatrując je sufiksami predykatywnymi. W ten sposób nie zawsze można odgraniczyć dziedziny stosowania gerundiów i participiów, przy tym różne języki posługują się tymi lub owymi formami nierównomiernie i szczegóły określają tylko paradygmaty koniugacyjne tych języków.

Ze względu na swe pochodzenie i rolę, jaką pełnią w zdaniach, gerundia, podobnie jak i participia, można podzielić na dwie grupy: gerundia właściwe, bardziej odpowiadające indoeuropejskim, i specjalne¹.

Gerundiów właściwych pewne języki altajskie posiadają po dwa, inne zaś po trzy. Normalnie odróżnia się tu z jednej strony czynności równoczesne z główną, z drugiej strony — czynności ją poprzedzające. Innymi słowami, istnieją gerundia jakby dwóch czasów: teraźniejszego i przeszłego. Taki stan rzeczy znajduje się w przeważającej części języków tureckich i w mandżurskim. Jednakże czynności poprzedzające często rozgranicza się także na dwie grupy, a mianowicie na czynności poprzedzające główną czynność tylko chronologicznie i na czynności co prawda poprzedzające główną czynność, ale ściśle z nią związane i nawet towarzyszące jej w swoich skutkach; taki obraz przedstawiają języki mongolskie i niektóre tureckie. Niekiedy zaś stosuje się inną zasadę podziału, a mianowicie przeciwstawia się czas przeszły przyszlęmu, tj. odróżnia się czynności, które poprzedzały w przeszłości, i czynności, które będą poprzedzać w przyszłości; taką zasadę stosują języki tunguskie. W ten sposób powstają trzy gerundia, z których jedno wyraża czynności równoczesne i zowie się gerundium czasu teraźniejszego lub zespalające (*«деепричастие слитное»*, podług Radloffa *«Gerundium der Verschmelzung»*), drugie, łączące (*«деепричастие соединительное»*, według Radloffa *«Gerundium der Verbindung»*) oznacza czynności poprzedzające, ale związane z główną, i trzecie, oddzielające (*«деепричастие раздельное»*) oddaje czynności poprzedzające chronologicznie, ale nie związane z główną. Ten podział jest właściwy językom tureckim i mongolskim, natomiast w językach tunguskich znajdujemy gerundia równoczesne, poprzedzające w przyszłości i poprzedzające w przeszłości. Sufiksy gerundialne podaje następująca tabelka:

¹ Сов. Востоковед. I, s. 165—167.

	języki tureckie					mo.	ma.	tungus
	Or- chon	jakut noene	pół- Altaj ujg.	nowo kaz.	king, niowe			ewenki jamut
równoczesne,	-a	-a	-a	-a	-a			
zespalaające	-i	[-i]	-i	-i	-i			
	-u					-u		-nika
						-me		
poprzedzające,	-p		-p	-p	-p			
łączące		-an				-ʔu		
						-ʃu	-me	-mi
poprzedzające	-p						-fi [-pi]	
(chronologicznie)	-āt	-qač		-qač		-ɣač		ksa[-ksā]
		-aia						

Wszystkie trzy kategorie gerundiów pierwotnie były właściwe, jak się zdaje, tylko językom tunguskim i mongolskim. Natomiast tureckie odróżniały tylko czynności równoczesne i poprzedzające (w ogóle). Z czasem jednak północne i wschodnie języki tureckie, pod wpływem swych sąsiadów zróżniczkowały czynności poprzedzające. Tak więc i w tych językach powstały trzy kategorie gerundiów; do tego celu użyto trzeciego sufiksu, u Jakutów *-ūt*, pochodzenia mongolskiego, gdzieindziej zaś *-qač*, zbliżonego do sufiksów mongolskiego i tunguskiego¹.

h) Gerundia specjalne rozwinęły się przeważnie z participiów, a w językach tureckich także i z bezokolicznika (*-maq ~ -māk*). Mianowicie dzięki temu, że dla wyrażania różnych okoliczników używano często form participialnych i bezokolicznika, zaopatrzonych w sufiksy odpowiednich przypadków lub postpozycje i partykuły, sufiksy participiów i bezokolicznika tak ściśle zespalały się z dodatkowymi elementami morfologicznymi i syntaktycznymi, że powstawały jakgdyby specjalne złożone elementy morfologiczne, z których pochodzenia mówiący nie zawsze zdawał sobie sprawę. W ten sposób powstały jakby nowe formy koniugacyjne, które zatraciły niemal wszystkie właściwości imienne, stając się nieodmiennymi, tj. gerundiami. Takie mianowicie gerundia znajdujemy w językach tureckich (sufiksy: *-qanča*, *-qatı* || *-atı*, *-maqta*, *-madan*, *-maqsızın*, *-inža*), w mongolskim języku literackim (sufiksy: *-tala*, *-maγča*, *-χula*, *-γsaγar*) i w mandżurskim (sufiksy: *-tala*, *-vγala*, *-χaŋ*, *-taŋ*).

Istnieje jednak tu pewien ważny wyjątek. Oto w niektórych językach gerundia tego pochodzenia zachowały jedną właściwość participiów, a mianowicie zdolność przybierania sufiksów: zwrotnych, gdy osoba działająca jest jedna i ta sama, albo gdy podmiot logiczny jest jeden i ten sam w zdaniu podrzędnym i głównym, lub osobowych, gdy osoby działające są różne. Osobliwość tę obserwujemy przede wszystkim w językach tunguskich, gdzie, według Vasilevič, istnieją trzy podobne gerundia: stopnia (consecutiva) z sufiksem *-knan*, minionej współczesności czy kresu (limitativa) z sufiksem *-vasi* i celu (supina) z sufiksem *-dū*, *-tū*². Język kałmucki zna dwa gerundia: współczesności czy kresu

¹ Zob. niżej, w osobnym rozdziale.

² Васильевич, *Очерк*, s. 111—112 (§ 38).

z sufiksem *-tġ* (< mo. *-taġa*) i czasowo-warunkowe z sufiksem *-χġa*: (< mo. *-χuġa*) i wreszcie w buriackim mamy te same gerundia co i w kałuuckim (*-tuġn*, *-xutġar*, *xutġor*), a poza tym poprzedzające z sufiksem *-msār*, *-msōr* (< mo. *mayġa-γar*) i duratywno-okolicznikowy *-hūr*, *-hōr* (< mo. *-γsayar*¹). Języki tureckie podobnej osobliwości nie znają, prawdopodobnie wskutek tego, że w nich sufiksy dzierżawcze występują przed sufiksami przypadków, więc gdy czasownik niemal zlewał się z tymi ostatnimi, sufiksy dzierżawcze już nie mogły zająć swego zwykłego miejsca i przestawały łączyć się z podobną formą, tym bardziej że języki tureckie nie znają sufiksów zwrotno-dzierżawczych.

Nie wszystkie gerundia specjalne rozwinęły się z participiów na rodzimym gruncie: są między nimi obce zapożyczenia (np. mo. *-taġa*, ma. *-nyġa*) oraz takie, których pochodzenia dotychczas wyjaśnić się nie udało (np. mo. *-r-un*, tungus *-knan*, *-vasi*).

Do gerundiów specjalnych należą formy warunkowe, odpowiadające trybowi warunkowemu języków indoeuropejskich. W językach tunguskich, tureckich i w buriackim formy te przybierają sufiksy osobowe. Zasługuje na uwagę, że w danym wypadku języki tureckie nie wyróżniają się spośród pozostałych altajskich, ale posługują się sufiksami osobowymi specjalnymi, tymi samymi, jakie znajdujemy (w roli predykatywnych) przy formie orzekającej czasu przeszłego kategoriycznego na *-tġ*, *-dġ*.

Kategorie czasu, liczby i osoby.

1. Językom altajskim nie jest obce pojęcie o normalnych kategoriach trzech czasów; teraźniejszego, przeszłego i przyszłego, ale traktują je one w niedość ściśle określony sposób, tak że nieraz granice między nimi zacierają się i ta sama forma może oznaczać dwa czasy; np. forma, która najczęściej oznacza czas teraźniejszy, może w różnych okolicznościach wyrażać jeszcze czas przeszły albo przyszły. Dokładność momentu czynności ustala się w sposób opisowy (*coniugatio periphrastica*) z pomocą czasowników posiłkowych, które występują w dużej ilości we wszystkich językach altajskich. Z czasowników tych nieraz powstają sufiksy, którymi języki posługują się dla urabiania osobnych

¹ Поппе, *Грамм. бурят-монг. яз.*, s. 224 (§ 228), 226—228 (§ 230), 229—231 (§§ 232—234), 244—246.

tematów, odpowiadających stronom (voix) czy aspektom języków indoeuropejskich. Proces przejścia czasowników pomocniczych do roli sufiksów w poszczególnych wypadkach nie zakończył się dotychczas i niekiedy ten sam język lub gwara używają równolegle czasowników pomocniczych bądź w roli wyrazów samodzielnych, bądź też w formie sufiksów.

Prócz tego istnieje jeszcze osobna forma koniugacyjna, która nie odróżnia w ogóle czasu; jest nią aoryst, wyodrębniony przez badaczy jako osobna forma indicativu w językach tureckich i tunguskich. Wreszcie istnieją bezokoliczniki, które uważa się za imienna czasownikowe zbliżone do participiów i które posiadają zarówno cechy czasownikowe jak i imienne. W językach tureckich wyróżnia się nawet dwie formy bezokolicznika: jedną z sufiksem *-maq*, w której przeważają cechy czasownikowe i drugą zakończoną na *-γu*, *-ū*, *-u* (*-w*) z przewagą cech imiennych.

2. W językach altajskich odróżnia się dwie liczby gramatyczne i normalnie formy czasownikowe o cechach imiennych, tj. właściwie participia mogą przybierać zwykłe sufiksy liczby mnogiej w wypadkach, gdy występują jako rzeczowniki. Jednakże w różnych grupach języków zakres użycia form liczby mnogiej znacznie się rozszerza, ale sprawę tę traktują one niejednolicie. Najczęściej formą tą posługują się języki północno-tunguskie stosownie do ogólnej swej zasady, że przydawki i orzeczenia uzgadniają się w liczbie i przypadku z wyrazami, do których się odnoszą, tak że nieraz można spotkać nawet gerundium z cechą liczby mnogiej. Rzadziej występuje ta cecha w językach tureckich, ale i tu, jakby z reguły, przyjmują ją formy 3. osoby liczby mnogiej czasu przeszłego kategoriycznego (*-di-lar* ~ *-di-lär*).

W językach mongolskich formy czasownikowe (poza participiami o znaczeniu rzeczownikowym) sufiksów liczby mnogiej obecnie nie przybierają. Dawniej jednak było inaczej. W *Nieoficjalnej Historii Mongołów* i innych zabytkach XIII — XIV w. można często spotkać participium, zwłaszcza czasu przeszłego na *-γsan* z końcówką liczby mnogiej nawet wówczas, gdy występuje w charakterze przydawki przymiotnikowej lub orzeczenia. Jest to widocznie pozostałość po znacznie szerszym posługiwaniu się w owych czasach liczbą mnogą w ogóle, być może pod wpływem języków tunguskich.

W frazeologii mongolskiej w słowniku *Muqaddimat al-Adab* przy formach czasu przeszłego na *-ba ~ -be* występuje często turecka końcówka liczby mnogiej *-lar* (*-balar*, tur. *-dilar*). Ale jest to jedyne źródło, które stwierdza podobne zjawisko; zjawisko to, o ile odpowiada stanowi faktycznemu, cechowało chyba tylko jakąś gwarę mongolską, która się znajdowała w dłuższym kontakcie z językami tureckimi.

Z drugiej strony we współczesnych dialektach stwierdzono próby tworzenia czasownikowych form liczby mnogiej z pomocą sufiksu częstotliwości *-čaya* i tur. *-ş*¹.

3. Normalne pojęcie o trzech osobach jest właściwe i językom altajskim również w obrębie form czasownikowych, ale naturalnie należy uwzględnić także istnienie dwóch form zaimka 1. osoby liczby mnogiej: inkluzywnej i ekskluzywnej. Najczęściej osoby oznacza się z pomocą samodzielnych zaimków osobowych, które przy formach czasownikowych są podmiotem. Jednakże charakterystyczną osobliwość stanowi fakt, że w całym świecie altajskim używa się jeszcze osobnych sufiksów zaimkowych, które dodaje się normalnie do różnych form, zwłaszcza utworzonych od participiów. Sufiksów tych używa się nawet wówczas, gdy podmiotem w zdaniu jest samodzielny zaimek osobowy (w językach mongolskich i mandżurskim wystarcza użycie tylko ostatniego).

Paradygmaty koniugacji tunguskiej.

1. System koniugacji, którą posługują się języki północno-tunguskie, zbadał na ogół dokładnie Castrén i, dzięki jego badaniom, Schiefner zestawiał dość obszerne paradygmaty. Na nich wzorowali się następni badacze niemal do ostatnich czasów i dopiero nowe prace: Poppego, Bogoraza i Vasilevič pozwoliły uzupełnić i rozszerzyć te paradygmaty nowymi szczegółami. Najbardziej ciekawą jest próba Vasilevič przedstawienia całokształtu koniugacji tunguskiej, ale autorka oparła ją na jednym przykładzie i dlatego wymaga ona pewnych zmian celem większego usystematyzowania form. Niestety, brak materia-

¹ Zob. wyżej, s. 175.

łów nie pozwala na ułożenie wyczerpującego i przejrzystego schematu koniugacyjnego.

Niżej staramy się ugrupować ważniejsze formy koniugacyjne na podstawie morfologicznej, tj. zgodnie z ich pochodzeniem, a opieramy się na językach dwóch szczepów tunguskich: Ewenków i Łamutów (Ewenów), według prac Vasilevič (ewenki¹) i Bogoraza (Łamut²).

2. W tabelkach uwzględniono rolę, jaką odgrywa sufiks duratywny ewenki *-ʒa*, łamut *-dd(a)*. Dzięki niemu szereg form przeciwstawia się sobie nawzajem jako formy niedokonane (trwające) i dokonane (czy nieokreślone). Obecnie jeszcze trudno przeprowadzić ten podział w sposób systematyczny, ale w każdym razie jest widoczne, że przeciwstawienie za pomocą sufiksu duratywnego form dokonanych i niedokonanych sięga w koniugacji tunguskiej bardzo daleko. Podobne zjawisko daje się zauważyć na gruncie altajskim jeszcze w języku kałmuckim, gdzie sufiks duratywny *-ʒā* ma szeroki zakres stosowania. Natomiast anatolijsko-turecki sufiks *-yor* występuje tylko przy tworzeniu formy orzekającej dla praesens; jest to w ogóle, jak się zdaje, zasadnicza funkcja sufiksów duratywnych.

Koniugacja tunguska odróżnia formy samodzielne, tj. używane jako orzeczenie w zdaniach niezależnych, od form niesamodzielnych, tj. występujących w takiejże roli w zdaniach zależnych. Pierwsze, zwane zwykle *verba finita*, tworzą trzy tryby: rozkazujący, optativus i orzekający. Formy rozkazujące i optatywne zwano dotychczas rozkazującymi czasu teraźniejszego i przyszłego, ale wobec tego, że posiadają one zupełnie odrębne końcówki i różnią się znaczeniowo, występują w naszych tabelkach jako dwa odrębne tryby.

Formy orzekające, ze względu na ich pochodzenie, można podzielić na trzy grupy.

Pierwszą tworzy się bezpośrednio od tematu, prostego lub duratywnego z sufiksem *-ʒa*, *-dd(a)*, który jednak wydłuża się czasem z pomocą sufiksu *-ra*. Należy tu aoryst, który najczęściej oznacza czas teraźniejszy, ale może przybierać także znaczenie czasu

¹ Очерк, s. 189—192.

² Тунгусский Сборник I, s. 32—41.

przeszłego, zbliżonego wszakże do teraźniejszego, tj. na ogół oznacza nie tylko czynność będącą w toku, lecz i dopiero co ukończoną lub dopiero co rozpoczętą, czy wreszcie mającą się rozpocząć niebawem. Posiadają więc te formy dość nieokreślony charakter, który się zmienia w zależności od kontekstu, a czasem i od dialektu. Wszakże dwie formy są dokładnie zróżniczkowane: z jednej strony sufiksy *-ṣa* + *-ra* tworzą czas teraźniejszy, z drugiej zaś strony sufiksy *-l* + *-ra* (>*-lla*) — czas przyszły bliski. Dla odróżnienia osób i liczb ta grupa form posługuje się specjalnym zespołem końcówek.

Drugą grupę urabia się od participiów właściwych z końcówkami *-čā* (ewenki, czas przeszły), *-ṣavā* (ewenki, czas przyszły) i *-ri* (łamut, czas teraźniejszy-przeszły), i specjalnych z końcówkami *-vki* (ewenki, wielokrotne), *-vāt* (ewenki, konieczności), *-mč* (łamut, coniunctivus) i in. Formy tej grupy dla odróżnienia osób i liczb posługują się sufiksami dzierżawczymi (drugi normalny zespół).

Trzecią grupę stanowią formy złożone z participiów czasownika głównego (w liczbie pojedynczej lub mnogiej) i czasownika posiłkowego *bi-* w odpowiedniej formie. Najczęściej czasownik główny występuje w participium czasu przeszłego lub przyszłego, ale można spotkać i formę jakiegoś participium specjalnego, np. na *-wki* (zwyczajowe), *-gsā* (fikcyjne), *-vāt* (konieczności), *-mačīn* (zamiaru) itp.

Tryb rozkazujący

	ewenki	łamut
Sg. 1.	<i>emekte</i>	
2.	<i>emeket</i>	<i>minali</i>
3.	<i>emegin</i>	
Pl. 1. (incl.)	<i>emeget</i>	
1. (excl.)	<i>emektew</i>	<i>minahar</i>
2.	<i>emeketlu</i>	<i>minald'i</i>
3.	<i>emektin</i>	

Tryb optatywny

(imperativus futuri, subiunctivus)

Sg. 1.	<i>emeṣnem</i>	<i>minadaku</i>
--------	----------------	-----------------

	ewenki	lamut
2.	<i>emežewi</i>	<i>minadaš</i>
3.	<i>emeñnen</i>	<i>minadan</i>
Pl. 1. (incl.)	<i>emeñnep</i>	<i>minadat</i>
1. (excl.)	<i>emeñnew</i>	<i>minadakun</i>
2.	<i>emežewer</i>	<i>minadašon</i>
3.	<i>emeñnetin</i>	<i>minadatan</i>

Tryb orzekający

A. Formy proste

Aoryst

a) urabiany od normalnego tematu

(formy dokonane)

perfectum - praesens

Sg. 1.	<i>emem</i>	<i>minarom</i>
2.	<i>emenni</i>	<i>minand'i</i>
3.	<i>emen</i>	<i>minan</i>
Pl. 1. (incl.)	<i>emet</i>	<i>minarop</i>
1. (excl.)	<i>emewun</i>	<i>minaru</i>
2.	<i>emesun</i>	<i>minas</i>
3.	<i>emetin</i>	<i>minar</i>

perfectum - praesens

Sg. 1.	<i>emem</i>
2.	<i>emenni</i>
3.	<i>emergen</i>

Pl. 1. (incl.)	<i>emerep</i>
1. (excl.)	<i>emerew</i>
2.	<i>emeres</i>
3.	<i>emere</i>

b) urabiany od tematu duratywnego

(formy niedokonane)

imperfectum - praesens

Sg. 1.	<i>emežem</i>	<i>minaddom</i>
2.	<i>emeženni</i>	<i>minadendi</i>
3.	<i>emežen</i>	<i>minadden</i>

	ewenki	łamut
Pl. 1. (incl.)	<i>emežep</i>	<i>minaddep</i>
1. (excl.)	<i>emežew</i>	<i>minaddu</i>
2.	<i>emežes</i>	<i>minadeš</i>
3:	<i>emežetlin</i>	<i>minadda</i>

	praesens
Sg. 1.	<i>emežem</i>
2.	<i>emeženni</i>
3.	<i>emežeren</i>
Pl. 1. (incl.)	<i>emežerep</i>
1. (excl.)	<i>emežerew</i>
2.	<i>emežeres</i>
3.	<i>emežere</i>

	futurum I.
Sg. 1.	<i>minadim</i>
2.	<i>minadindi</i>
3.	<i>minadin</i>
Pl. 1. (incl.)	<i>minadip</i>
1. (excl.)	<i>minadiru</i>
2.	<i>minadiš</i>
3.	<i>minad'ir</i>

	futurum proximum	futurum
Sg. 1.	<i>emeželim</i>	<i>minaddim</i>
2.	<i>emeželinni</i>	<i>minaddindi</i>
3.	<i>emežellen</i>	<i>minaddin</i>
Pl. 1. (incl.)	<i>emežetlep</i>	<i>minaddip</i>
1. (excl.)	<i>emežellew</i>	<i>minaddiru</i>
2.	<i>emeželles</i>	<i>minaddiš</i>
3.	<i>emežette</i>	<i>minadd'ir</i>

B. Formy proste participialne
imperfectum - praesens

Sg. 1.	<i>minarju</i>
2.	<i>minariš</i>
3.	<i>minarjn</i>

ewenki		łamut
Pl. 1. (incl.)		<i>minarīt</i>
1. (excl.)		<i>minarĩun</i>
2.		<i>minarĩšon</i>
3.		<i>minarĩtan</i>
perfectum		
Sg. 1.	<i>emečew</i>	<i>mináčau</i>
2.	<i>emečes</i>	<i>mináčáš</i>
3.	<i>emečen</i>	<i>mináčan</i>
Pl. 1. (incl.)	<i>emečet</i>	<i>mináčat</i>
1. (excl.)	<i>emečewun</i>	<i>mináčauun</i>
2.	<i>emečesun</i>	<i>mináčášon</i>
3.	<i>emečetin</i>	<i>mináčatan</i>
imperfectum		
Sg. 1.	<i>emežecew</i>	<i>minaddáčau</i>
2.	<i>emežeces</i>	<i>minaddáčáš</i>
3.	<i>emežecen</i>	<i>minaddáčan</i>
Pl. 1. (incl.)	<i>emežecet</i>	<i>minaddáčat</i>
1. (excl.)	<i>emežecewun</i>	<i>minaddáčauun</i>
2.	<i>emežecesun</i>	<i>minaddáčášon</i>
3.	<i>emežecetin</i>	<i>minaddáčatan</i>
praeteritum frequentativum		
Sg. 1.	<i>emeŋkiw</i>	
2.	<i>emeŋkis</i>	
3.	<i>emeŋkin</i>	
Pl. 1. (incl.)	<i>emeŋkit</i>	
1. (excl.)	<i>emeŋkiwun</i>	
2.	<i>emeŋkisun</i>	
3.	<i>emeŋkitin</i>	
futurum		
Sg. 1.	<i>emežewew</i>	<i>minad'(i)ŋau</i>
1.	<i>emežewes</i>	<i>minad'(i)ŋaš</i>
3.	<i>emežewen</i>	<i>minad'(i)ŋan</i>

ewenki		łamut
futurum		
Pl. 1.	<i>emežewep</i>	<i>minad'(i)pat</i>
1.	<i>emežewewun</i>	<i>minad'(i)paun</i>
2.	<i>emežewesun</i>	<i>minad'(i)pašon</i>
3.	<i>emežewet'in</i>	<i>minad'(i)patan</i>
coniunctivus		
Sg. 1.	<i>ememčew</i>	<i>minamču</i>
2.	<i>ememčes</i>	<i>minamčiš</i>
3.	<i>ememčen</i>	<i>minamči</i>
Pl. 1. (incl.)	<i>ememčet</i>	<i>minamčilti</i>
1. (excl.)	<i>ememčewun</i>	<i>minamčilbun</i>
2.	<i>ememčesun</i>	<i>minamčilšon</i>
3.	<i>ememčet'in</i>	<i>minamčil</i>
intentionalis		
Sg. 1.	<i>ememečinmi</i>	
2.	<i>ememečinni</i>	
3.	<i>ememečinin</i>	
Pl. 1. (incl.)	<i>ememečint'i</i>	
1. (excl.)	<i>ememečinmun</i>	
2.	<i>ememečinnun</i>	
3.	<i>ememečint'in</i>	
necessitativus		
Sg. 1.	<i>emevetl'w</i>	<i>minannau</i>
2.	<i>emevetis</i>	<i>minannaš</i>
3.	<i>emevet'in</i>	<i>minannan</i>
Pl. 1. (incl.)	<i>emevetit</i>	<i>minannat</i>
1. (excl.)	<i>emevetiwun</i>	<i>minannaun</i>
2.	<i>emevetsun</i>	<i>minannašon</i>
3.	<i>emevet'in</i>	<i>minannatan</i>

C. Formy złożone
czynności przeszłe

Sg. 1.	<i>emeče</i>	<i>bisim</i>
2.	"	<i>bisinni</i>
3.	"	<i>bisin</i>

ewenki

lamut

Pl.	1. (incl.)	<i>emečel</i>	<i>bisip</i>
	1. (excl.)	"	<i>bisiw</i>
	2.	"	<i>bisis</i>
	3.	"	<i>bisi</i>
Sg.	1.	<i>emeče</i>	<i>bičew</i>
	2.	"	<i>bičes</i>
	3.	"	<i>bičen</i>
Pl.	1. (incl.)	<i>emečel</i>	<i>bičet</i>
	1. (excl.)	"	<i>bečewun</i>
	2.	"	<i>bičesun</i>
	3.	"	<i>bičetin</i>
Sg.	1.	<i>emeče</i>	<i>bižewew</i>
	2.	"	<i>bižewes</i>
	3.	"	<i>bižewen</i>
Pl.	1.	<i>emečel</i>	<i>bižewet</i>
	1.	"	<i>bižewewun</i>
	2.	"	<i>bižewesun</i>
	3.	"	<i>bižewetin</i>

czynności przyszłe czy możliwe

Sg.	1.	<i>emežew</i>	<i>bisim</i>
	2.	"	<i>bisinni</i>
	3.	"	<i>bisin</i>
Pl.	1. (incl.)	<i>emežewet</i>	<i>bisip</i>
	1. (excl.)	"	<i>bisiw</i>
	2.	"	<i>bisis</i>
	3.	"	<i>bisi</i>
Sg.	1.	<i>emežew</i>	<i>bičew</i>
	2.	"	<i>bičes</i>
	3.	"	<i>bičen</i>
Pl.	1. (incl.)	<i>emežewet</i>	<i>bičet</i>
	1. (excl.)	"	<i>bičewun</i>
	2.	"	<i>bičesun</i>
	3.	"	<i>bičetin</i>

ewenki

lamut

- Sg. 1. *emežew bižewew*
 2. " *bižewes*
 3. " *bižewen*

- Pl. 1. (incl.) *emežewet bižewet*
 1. (excl.) " *bižewewun*
 2. " *bižewesun*
 3. " *bižewetün*

czynności zwyczajowe

- Sg. 1. *emewki bisim*
 2. " *bisinni*
 3. " *bisin*

- Pl. 1. (incl.) *emewkit bisip*
 1. (excl.) " *bisiw*
 2. " *bisis*
 3. " *bisi*

- Sg. 1. *emewki bičew*
 2. " *bičes*
 3. " *bičen*

- Pl. 1. (incl.) *emewkit bičet*
 1. (excl.) " *bičewun*
 2. " *bičesun*
 3. " *bičetün*

- Sg. 1. *emewki bižewew*
 2. " *bižewes*
 3. " *bižewen*

- Pl. 1. (incl.) *emewkit bižewet*
 1. (excl.) " *bižewewun*
 2. " *bižewesun*
 3. " *bižewetün*

czynności konieczne

- Sg. 1. *emewet bisim*
 2. " *bisinni*
 3. " *bisin*

ewenki

lamut

- Pl. 1. (incl.) *emevetiṭ* *bisiṭ*
 1. (excl.) " *bisiw*
 2. " *bisis*
 3. " *bisi*

- Sg. 1. *emevet* *bičew*
 2. " *bičes*
 3. " *bičen*

- Pl. 1. (incl.) *emevetiṭ* *bičet*
 1. (excl.) " *bičewun*
 2. " *bičesun*
 3. " *bičetin*

- Sg. 1. *emevet* *bižewew*
 2. " *bižewes*
 3. " *bižewen*

- Pl. 1. (incl.) *emevetiṭ* *bižewet*
 1. (excl.) " *bižewewun*
 2. " *bižewesun*
 3. " *bižewetin*

czynności fikcyjnej

- Sg. 1. *emegse* *bisim*
 2. " *bisinni*
 3. " *bisin*

- Pl. 1. (incl.) *emegseṭ* *bisiṭ*
 1. (excl.) " *bisiw*
 2. " *bisis*
 3. " *bisi*

- Sg. 1. *emegse* *bičew*
 2. " *bičes*
 3. " *bičen*

- Pl. 1. (incl.) *emegseṭ* *bičet*
 1. (excl.) " *bičewun*
 2. " *bičesun*
 3. " *bičetin*

	ewenki	łamut
Sg. 1.	<i>emegse bižewew</i>	
2.	" <i>bižewes</i>	
3.	" <i>bižewen</i>	
Pl. 1. (incl.)	<i>emegsel bižewet</i>	
1. (excl.)	" <i>bižewewun</i>	
2.	" <i>bižewesun</i>	
3.	" <i>bižewet'in</i>	
czynności zamierzone		
Sg. 1.	<i>ememeč'in bisim</i>	
2.	" <i>bisinni</i>	
3.	" <i>bisin</i>	
Pl. 1. (incl.)	<i>ememeč'ir bisip</i>	
1. (excl.)	" <i>bisiw</i>	
2.	" <i>bisis</i>	
3.	" <i>bisi</i>	
Sg. 1.	<i>ememeč'in bičew</i>	
2.	" <i>bičes</i>	
3.	" <i>bič'en</i>	
Pl. 1. (incl.)	<i>ememeč'ir bičet</i>	
1. (excl.)	" <i>bičewun</i>	
2.	" <i>bičesun</i>	
3.	" <i>bičet'in</i>	
Sg. 1. (incl.)	<i>ememeč'in bižewew</i>	
2. (excl.)	" <i>bižewes</i>	
3.	" <i>bižewen</i>	
Pl. 1.	<i>ememeč'ir bižewet</i>	
1.	" <i>bižewewun</i>	
2.	" <i>bižewesun</i>	
3.	" <i>bižewet'in</i>	

W zdaniach zależnych w charakterze orzeczenia występują participia i gerundia, tworząc tzw. zwroty participialne i gerundialne. W tym wypadku participia (zarówno właściwe jak i specjalne) przybierają końcówkę tego lub innego przypadku z doda-

niem, gdy tego zachodzi potrzeba, sufiksu dzierżawczego: zwrotnego, jeżeli przedmiot lub osoba działająca jest jedna i ta sama w zdaniu zależnym i nadrzędnym, lub osobowego, jeżeli podmiot lub osoba działająca są różne. Zwroty participialne i gerundialne zastępują różne części zdania, i zasługuje na uwagę, że nawet zwroty o znaczeniu przydawkowym nadają swym participiom formę tego samego przypadku i liczby co i wyrazy określone, tj. całkowicie uzgadniając się z nimi.

Zwroty gerundialne wyrażają różne okoliczniki, przy czym gerundia właściwe pozostają bez zmiany, przybierając tylko, w odpowiednich wypadkach, sufiksy liczby mnogiej; natomiast gerundia specjalne posługują się sufiksami dzierżawczymi dla oznaczenia osoby i liczby, podobnie jak to czynią participia w zdaniach niezależnych (formy trybu orzekającego drugiej grupy).

Do tych ostatnich należą gerundia z końcówkami ewenki *-knan* (limitativus), ewenki *-vasī*, łamut *-všiŋ* (contemporalis-limitativus), ma. *-ki* (warunkowe, conditionalis).

Do zwrotów zależnych można zaliczyć także supinum, które się tworzy od participium z końcówką (ewenki) *-da* (łamut) *-da (-ta)* z pomocą sufiksu zwrotno-dzierżawczego: sg. *-wi* (łamut *-i*), pl. *-war* (łamut *-ur*). Zasługuje na uwagę, że formy supinum są identyczne z formami optatywnymi 2. osoby.

Niżej podajemy tylko formy utworzone od gerundiów specjalnych.

Formy gerundialne proste		
	ewenki	łamut
	conditionalis	
Sg. 1.	<i>emerekiw</i>	<i>minaruku</i>
2.	<i>emerekis</i>	<i>minarūkaš</i>
3.	<i>emerekin</i>	<i>minarākan</i>
Pl. 1. (incl.)	<i>emerekit</i>	<i>minarūkat</i>
1. (excl.)	<i>emerekwun</i>	<i>minarukun</i>
2.	<i>emereksun</i>	<i>minarūkašon</i>
3.	<i>emerektin</i>	<i>minarūkatan</i>
Sg. 1.	<i>emežekiw</i>	
2.	<i>emežekis</i>	
3.	<i>emežekin</i>	

ewenki

lamut

conditionalis

Pl. 1. (incl.) *emežekit*1. (excl.) *emežekwun*2. *emežeksun*3. *emežektin*

limitativus — contemporalis

Sg. 1. *emežesio**minavšiu*2. *emežesis**minavšiš*3. *emežesin**minavšin*Pl. 1. (incl.) *emežesit**minavšit*1. (excl.) *emežesiwun**minavšiun*2. *emežesisun**minavšišon*3. *emežesitin**minavšitan*Sg. 1. *emeknenmi*2. *emeknenni*3. *emeknenin*Pl. 1. (incl.) *emeknentī*1. (excl.) *emeknenmun*2. *emeknennun*3. *emeknentin*Sg. *emežesiwi**minavši*Pl. *emežesiwer**minavšiur*Sg. *emeknenmi*Pl. *emeknenmar*

Formy rozkazujące i optatywne

1. We wszystkich językach altajskich znajdujemy dość dobrze rozbudowany system form czasownikowych, które dają mówiącemu możliwość wyrażenia życzenia, aby jakaś czynność się dokonała, i które w gramatykach poszczególnych języków zwykle się zalicza do trybu rozkazującego czy optativu. System ten przewiduje różne sposoby osiągnięcia tego celu, a więc z jednej strony rozkaz mniej lub więcej kategoryczny, prośbę, radę, namowę, z drugiej — pragnienie, zamiar, chęć, nadzieję, troskę itp. Używa się przy tym osobnych form dla rozmaitych osób i liczb i, co zasługuje na podkreślenie, nawet te języki, jak większość mongolskich i mandżurski, które takich kategorii gramatycznych w ogóle nie uwzględniają, starały się w danym wypadku iść podobną drogą.

Jednakże całego systemu poszczególne języki nie mogły wypracować równomiernie ani też utrzymać go w ściśle określonych ramach, zwłaszcza przy rozbiciu na dialekty i gwary. Różne odcienie znaczeń, często bardzo subtelnych, zaczęły się krzyżować. Jedne formy zastępowały drugie, niektóre uległy zanikowi albo zmieniły swoją pierwotną postać fonetyczną i wartość semantyczną. Nastąpiło więc wielkie pogmatwanie form i znaczeń, tak że np. jedna i ta sama forma wyraża obecnie w różnych dialektach różne osoby lub liczby, albo też różne odcienie rozkazu czy życzenia. W rezultacie paradygmaty form wyrażających z jednej strony rozkaz, z drugiej zaś — prośbę lub życzenie są bardzo niejednolite, a czasem i niekompletne, tak że nieraz muszą się wzajemnie uzupełniać, tworząc nawet z różnych zespołów zaledwie tylko jeden, mniej lub więcej pełny. Jeszcze bardziej zarysowują się różnice, gdy jakaś forma przewędrowała z jednej grupy języków do drugiej, np. z tureckich do tunguskich czy mongolskich. Tylko drobiazgowo i żmudne poszukiwania mogą odtworzyć ewolucję, jaka się tu dokonywała w różnych kierunkach.

Niżej podajemy dla ogólnej orientacji kilka paradygmatów sufiksów o znaczeniu rozkazu i życzenia, należących do różnych języków, przeważnie tych, które odróżniają osoby i liczby.

2. Zaczniemy od języków tureckich:

Sufiksy form rozkazujących

	jakut	čuwaś	anatol.-tur.	azeri	kumyk	kazach	kirgiz
Sg. 1.	I. praesens II. futurum -äxtäbän	-am					
2.	0	0	0	0	0	0	0
3.		-(t)ğar	-sün -sun	-sun	-sün -sun	-sün -sun	-sün -sun
PL. 1.	-tän -äxtän -äxtäbit	-ar					
2.	-iθ	-ğar	-in	-iθ		-iθdar	-iñädar

																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																		</
--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	----

Sufiksy form rozkazujących

	kazańsko-tat.	uriangchaj	karagas	sagaj	chamijski	kaszgarski	taranči
Sg. 1.							
2.	0	0	0	0	0	0	
3.	-sün -søn	-sün -sun -zün -zun	-sün -sun -zin -zun	-sün -sun -zin -zun	-sun	-sun	-sun
Pl. 1.							
2.					-iv	-iv	-iv -inlar

[illegible]

Sufiksy form optatywnych

	jakut	čuwaś	st.-osm.	anatol.-tur.	azeri	kumyk	kazach
Sg. 1.	-im		-am	-ayım	-am -ayım	-ayım	-ayın
2.	-ayabın	-əBın(ččə)					
3.	-ayayın	-əZəy(ččə)	-asın	-asın	-asın		
3.	-arai	-in(ččə)	-a	-a	-a		

Pl. 1.	-iax	-āyabūt	-əBərin(ččə)	-a(w)uɬ	-ayiz -aʎin -aq	-aq -ayiq	-aiq -aʎiq
2.		-ayayūt	-əZəp(ččə)	-asʉiz	-asiniɬ	-asiz	
3.		-āyallar	-əZin(ččə)	-aʎar	-aʎar	-aʎar	

Sufiksy form optatywnych

	kirgiz	kazański	uriangchaj	karagas	sagaj	chamijski	kaszgarski	taranči
Sg. 1.	-ayın	-äyüm	-ayın	-ayın -än	-üm	-ai	-ai	-ai
2.								
3.								

Pl. 1.	-atūq -atū	-iyūq	-ālī -ālī	-ālī -ālī	-ālī -ālī	-eli -eli	-aliq -ali
2.							
3.							

2.

၈၁

Zgromadzone tu dane świadczą, jak bardzo skomplikowany jest system tureckich form optatywnych, ale równocześnie pozwalają dostrzec tendencję ku jego uproszczeniu. Najbardziej pełny jest system jakucki, który zachował dotychczas w powszechnym użyciu szereg równoległych form, prostszych i bardziej rozwiniętych. Również dobrze jest rozbudowany system języków tureckich południowych (np. anatolijskiego i azerbejdżańskiego) oraz czuwaskiego, które zachowały nie tylko odrębne formy dla wszystkich osób, ale czasem i równoległe. Natomiast inne języki uprościły swoje systemy do tego stopnia, że pozostały tam właściwie tylko dwie formy i to zaledwie dla 1. os. (liczby pojed. i mn.), co prawda w bardzo urozmaiconym zespole odmian. Dla dokładniejszego rozejrzenia się w tym właśnie zespole podajemy tutaj, na podstawie N. K a t a n o v a ¹ i innych źródeł, w jak najbardziej przejrzystym ugrupowaniu sufiksy występujące najczęściej w 1. os.

1. pojed.

liczba m n o g a

-ayin	-ayiq	-atig (kz., kg.)	-atī	-āw
-ayim	-āq, -aq	-aītīq (ujg.)	-aītī	-awlar, -awar
-aī		-atīm	-āt, -at	
-īm			-aldar	
		-atīw	-alar	
		-atīwar	-itī	
		-aīnī.		

Wymienione w tej tabelce sufiksy -īm, -āt i -āq (jakut -iāx) powstały ze skrócenia dłuższych form -ayim, -ayīt i -ayīq i występują w niektórych dialektach (syberyjskich); co się zaś tyczy -at i -aq (bez długości), to te formy mogły powstać bezpośrednio przez połączenie -a + t i -a + q.

3. Języki tunguskie posiadają kompletny zespół omawianych form. Podajemy tu najpierw dla przykładu sufiksy form rozkazujących używane w czterech dialektach ²:

¹ Опыты, s. 633—638, 647—654, tabl. XIII.

² Бойцова, оп. с., s. 165.

	ewenki	negidal	sołon	nanaj
Sg. 1.	- <i>кта</i>	- <i>xta</i> (- <i>кта</i>)	- <i>gati</i> , - <i>kti</i>	- <i>gita</i>
2.	- <i>кал</i>	- <i>xał</i> (- <i>кал</i>)	- <i>xa</i>	- <i>u</i> , - <i>ru</i> , - <i>du</i>
3.	- <i>гин</i>	- <i>vin</i> (- <i>гин</i>)	- <i>gini</i>	- <i>gini</i>
Pl. 11.	- <i>ктаw(un)</i>	- <i>waĩ</i> (- <i>gaiĩ</i>), - <i>van</i>	- <i>gāri</i>	- <i>gipu</i>
2.	- <i>каллу</i>	- <i>xasun</i> (- <i>kasun</i>)	- <i>xaldū</i>	- <i>usu</i> , - <i>rusu</i> , - <i>dusu</i>
		- <i>xan</i>		
3.	- <i>ктін</i> , - <i>гитін</i>	- <i>vitin</i> (- <i>gitin</i>)	- <i>gini</i>	- <i>giti</i> .

Poza tymi istnieją w językach tunguskich formy optatywne, które jednak badacze, idąc za przykładem Castréna, zwykle nazywają rozkazującymi czasu przyszłego. Oto są trzy zespoły sufiksów tych form²:

	ewenki	sołon	łamut
Sg. 1.	- <i>vna-m</i>	- <i>dū-ni</i>	- <i>daku</i>
2.	- <i>dā-wi</i>	- <i>dā-wi</i>	- <i>daš</i>
3.	- <i>vna-n</i>	- <i>dā-ni</i> (- <i>dāā</i>)	- <i>dan</i>
Pl. 1. (incl.)	- <i>vna-t</i>	- <i>dā-weli</i>	- <i>dakun</i>
1. (excl.)	- <i>vna-w(un)</i>	- <i>dā-mā</i>	- <i>dat</i>
3.	- <i>dā-war</i>	- <i>da-sū</i>	- <i>dašon</i>
3.	- <i>vna-tin</i>	- <i>dā-ni</i> (- <i>dāā</i>)	- <i>datan</i> .

Jak widać z tej tabelki, formy optatywne powstają od tematów na *-vna* i *-da(-ta)*. Pierwszy sufiks przypomina turecko-mongolski sufiks optativu *-ya*, *-ā*, zaś *-da*, *-ta* — ogólnoaltajską końcówkę o podobnym znaczeniu *-d*, *-t*, o której będzie mowa niżej. Do tematów utworzonych z pomocą wymienionych sufiksów dodaje się końcówki pochodzenia zaimkowego (dzierżawcze) z pełnymi osobliwościami.

4. Dział form rozkazujących i optatywnych w języku mandżurskim jest, w przeciwieństwie do tunguskich, dziwnie ubogi. Mamy tu właściwie tylko następujące formy, stosowane zarówno do jednej, jak i do wielu osób:

¹ Forma ekskluzywna.

² Castrén-Schiefner, *op. c.*, s. 28 (§ 77), 34 (§ 92) nn.; Поппе, *Матер. по солон. яз.*, s. 126—128; Василевич, *Очерк*, s. 107; Тунгусский Сборник I, s. 24, 33; Бойцова, *op. c.*, s. 161—166 (§ 50).

1. *-ki*2. *0*3. *-kini*

Formę rozkazującą 2. os. stanowi nagi temat czasownikowy i tylko wyjątkowo pewne czasowniki posiadają szczytkowe formy z sufiksami *-so*, *-su*, a niektóre także z *-fu*, *-n*, *-nde*.

Wreszcie istnieje forma prośby z sufiksem *-čina*.

Optativus na *-ki* jest bardzo rozpowszechniony i zwykle łączy się z czasownikiem pomocniczym *sembi* 'mówić' dla wyrażenia zamiaru czy chęci: *yabuki sembi* 'zamierzam lub zamierzamy pójść', 'pójdę' lub 'pójdziemy'.

5. Podajemy zespoły sufiksów form rozkazujących i optatywnych w mongolskim języku literackim oraz w trzech dialektach:

mo. lit. kałmuk chałcha ordos

Formy rozkazujące

Sg. 1.

2.

3. *-tuyai* *-tχā* *-t'ugā* optativus

Pl. 1.

2. *-γtun* *-tṅ* *-gtā* benedictivus*(-dχun**-gtō**-γtuṅ)**-tā**-tō*3. *-tuyai* *-tχā* *-t'ugā*

Formy prośby, życzenia, przyzwolenia

Sg. 1. *-su**-sə* voluntativus*-səwə**-sṅ**-səwədən**-sṅdṅ**-suyai**-sūw**-sūwdṅ*

2.

*-ā-čī**-ā*

precativus

*-ō-čī**-ič*

3.

*-g**-g**-ga*

concessivus

	mo. lit.	kałmuk	chałcha	ordos	
Pl. 1.	-ya	-ya	-yā -yō	-yā	voluntativus
		-y		-yā, -yē -i	
2.		-it			precativus
3.		-g			concessivus.

Widzimy, że zespół sufiksów mongolskich jest dobrze rozbudowany, ale mocno się różni od zespołów tureckiego i mandżursko-tunguskich.

Ramstedt poddał szczegółowej analizie sufiksy mongolskie¹, ale napotkał tu na duże trudności i z wielu jego poglądami już nie można się zgodzić. Jednakże bodaj i obecnie nie możemy usunąć tych trudności. Dalsze rozważania ułatwi następujące zestawienie.

I.	II.	III.	IV.
-su	-ya, -iya	-tu -yai	-ya -sa -i
-su -yai	-i-č, -i-t	-γ -tu -n -γ -tui -tu -n.	-ya -ra -i

6. Dla form rozkazujących wyrażających rozkaz skierowany do 2. os. l. poj. wykorzystano nagi temat czasownikowy bez jakiegokolwiek końcówki i właściwość tę znają w całej pełni wszystkie języki tureckie i mongolskie. Jedynie dla spotęgowania lub osłabienia rozkazu dodaje się czasem specjalne sufiksy.

W językach tureckich w tym celu używa się sufiksu -qıl (-yıl), a także -čı, -ču, z wyjątkiem niewielkiej ilości dialektów (np. Turkiestan Wschodni, kirgiz, kumyk, kazach), które posługują się sufiksem -qın (-yın)². Niekiedy sufiksy te występują często, sprawiając wrażenie jakgdyby nieodłącznej cechy rozkaznika. Turkologowie (np. Deny) wyprowadzają -qıl (-yıl) od czasownika tur. qıl- 'robić', ale wprowadza ich w pewien kłopot odmiana -qın, -yın. Jednakże nie uwzględniają oni, że w języku mongolskim czasownik 'robić' posiada formę ki- (< *qi-); można

¹ Konjugation, s. 4—14, 61—75.

² Deny, op. c., s. 389—390 (§ 609); Мелиоранский, Грамм. каз.-купг. яз., I, s. 62; Дмитриев, Грамм. кумык. яз., s. 119—121; Батманов, Грамм. купг. яз. III, s. 46.

więc przypuszczać, że ta forma jest pierwiastkiem również i dla tur. *-qīt*, *-qīn*. W ten sposób dotychczasowa hipoteza zyskuje na swą korzyść jeszcze jeden argument.

W mongolskim dodatkowe sufiksy ukazują się znacznie rzadziej. Wszakże w buriackim stwierdzono dodawanie do formy rozkaznika 2. os. sufiksu *-tā* (czasem *-l-ši*) dla złagodzenia rozkazu i *-dā* dla jego spotęgowania¹. W języku kałmuckim zwracają na siebie uwagę sufiksy *-lčn* i *ltŋ*, a także *-lžōgān* i *-ltōgan*, które służą dla pewnego wzmocnienia rozkazu czy prośby, np. *sūlčn* 'siadźże!' wobec *sū* 'usiadź!'².

W buriackim widocznie używa się partykuły intensywnej *-ta*, która czasem łączy się z zaimkiem 2. os.: *-lši*; natomiast w kałmuckich sufiksach mamy jakgdyby morfem innego pochodzenia, np. sufiks rzeczownika oczasownikowego *-t* + przyrostek dzierżawczy (*l-čn*, *-l-tŋ*), tj. *sūl-čn* a nie *sū-lčn*. Zarysowuje się więc nie tylko w tureckim, ale i mongolskim tendencja, która może doprowadzić do tego, że sufiksy wzmacniające, dodawane obecnie do czasownika fakultatywnie, zrosną się z nim w jedną całość i forma rozkaznika 2. os. będzie miała stałą cechę.

W językach tunguskich sprawa przedstawia się inaczej. Tam nagle tematy czasownikowe nie tworzą samodzielnych form i imperativus 2. os. posiada nieodłączny sufiks, który nigdy nie był elementem fakultatywnym. W północnych dialektach jest nim *-kal* w południowych zaś kilka innych: w oroczskim (oroč, ude) *-ha* (jak się zdaje, skrócona postać sufiksu *-kal*), w goldyjskim — *-ra*, *-du*, *-u*.

Język mandżurski pod wpływem Mongołów i Turków używa w rozkazniku 2. os. nagich tematów. Jednakże w niewielkiej ilości czasowników przeważnie pomocniczych, znajdujemy resztki starego systemu, mianowicie sufiksy *-su* i *-so*; inne sufiksy występujące w rozkazniku pewnych czasowników jak: *-n*, *-nu*, *-fu* należą właściwie do starych pierwiastków czy tematów czasownikowych.

7. Formy optatywne języków tureckich cechuje stale element *-a*, który widocznie posiada dla nich zasadnicze znaczenie, gdyż tworzy specjalne tematy wyrażające życzenie. Od tych tematów powstał szereg form z pomocą sufiksów osobowych; w ten sposób

¹ Понне, *Грам. бурят-монг. яз.*, s. 217 (§ 218).

² Kotwicz, *Onum*², s. 236 (§ 208, 2), 279—280 (§ 250).

utworzono równoległe formy anatolijsko-tureckie i azerbejdżańskie, i na podstawie wskazówki Deny'ego można przypuszczać, że przynajmniej anatolijskie formy są starsze¹.

Oto te sufiksy:

	azeri	staro-osm.	anatol.
Sg. 1.	-m	-m	-yīm
2.	-sān		-sīn
3.	0 (zero)		0 (zero)
Pl. 1.		-vuz	-yüz -līm
	-q		-q
2.	-süz	(-süz)	-sīnüz
3.	-lar		-lar.

Należy zaznaczyć, że wspomniany sufiks -a zupełnie nie występuje w formach właściwego trybu rozkazującego.

8. Obok sufiksu tematowego -a, formy optatywne wykazują istnienie jeszcze szeregu innych elementów, których zakres użycia jest jednak ograniczony. Należą tu: -sī, -tī, -ya, -ī, -l, -q, -v, -(i)n, -m, -r, -yaī. Każdy z nich ukazuje się tylko w pewnych formach i przy tym jedynie w niektórych językach. Kładzie się je po sufiksie -a i czasem kojarzy parami tak, że niekiedy w jednej formie optatywnej można wykryć aż trzy takie sufiksy. Dopiero po nich ukazują się niekiedy sufiksy osobowe; wyjątek stanowi język czuwaski, który i tutaj ciekawie się wyróżnia: sufiks -in dodaje po sufiksach osobowych.

Przyrostki tej kategorii wykazują dużo osobliwości i dotychczas w wielu wypadkach nie ustalono ostatecznie nie tylko ich roli, ale nawet formy. Podajemy więc trochę wyjaśnień.

a) W formach rozkazujących najbardziej rzuca się w oczy element -sī, -tī. We wszystkich językach tureckich występuje on w 3 os. obu liczb (w liczbie mnogiej czasem w połączeniu z sufiksem -lar): -sīn (w dialektach syberyjskich także -zīn), w czuwaskim -(t)tər (liczba mnoga -(č)čər). Można przypuszczać, że nie jest to specjalna cecha 3. os., gdyż w języku jakuckim widzimy ją również w pierwszej osobie (w formie -tī). Alternacja -sī || -tī na gruncie tureckim polega, jak się zdaje, tylko na różnicach dialektycznych.

¹ *Grammaire*, s. 413 (§ 645).

Ten sam sufiks z podobnymi obocznościami znajdujemy również na gruncie tunguskim. Z jednej strony w mandżurskim występuje *-su*, *-so* jako cecha rozkaźnika 2. os. l. poj. kilku czasowników. W innych językach tunguskich *-ta*, *-ti* stanowi część składową końcówek 1. i 3. os., np. w ewenkijskim *-kta* i *-ktin*. Oboczność *ma. s* || *tungus. t* jest prawdopodobnie również wynikiem takiego samego zróżniczkowania dialektycznego, jakie przyjmujemy dla języków tureckich.

Nieco inaczej przedstawia się sprawa w mongolskim. Tu znajdujemy w formach rozkazująco-optatywnych cechą 1. osoby l. poj. *-su(γai)* i cechą 3. os. obu liczb *-tu-γai*; poza tym w 2. os. l. mn. *-γtun* (buriat *-gti*, stara forma *-dγun*), która przypomina tunguskie *-kta*, *-ktin*. Prawdopodobnie wszędzie tu występuje ten sam element *-sī*, *-tī*, ale oboczność *s* || *t* wykorzystano dla wyrażenia różnych osób.

Można przypuszczać, że omawiany sufiks powstał na gruncie tureckim i że pierwotną jego formą było *-sī*, *-su*, tj. że miał dwie odmiany o czterech postaciach, ale w niektórych dialektach, wskutek osobliwości fonetycznych, wyłoniła się forma oboczna *-tī*, *-tu*. Sufiks ten przejęły następnie inne języki; przy tym tunguskie, dzięki kontaktom z różnymi dialektami tureckimi, utrzymały również oboczność *s* || *t*, a mongolskie wykorzystały ją nawet dla celów morfologicznych.

Sufiks ten przybierają formy różnych osób, co widocznie pozostaje w związku z ogólnym słabym zróżniczkowaniem tych form.

Trzeba wreszcie zaznaczyć, że we wszystkich grupach języków połączył się on z elementem *-k*, o którym będzie mowa niżej; tak więc mamy: w jakuckim *-ixtin*, w tunguskim *-kta*, *-ktin*, w mongolskim *-γtun*.

b) Sufiks *-γa* w pełnej, podstawowej, formie występuje tylko w języku jakuckim; najczęściej zaś spotyka się *-i*. Dotychczasowi badacze wcale nie uwzględniali pierwszej odmiany i widząc, że *-i* ukazuje się zwykle po omawianym wyżej sufiksie *-a*, przyjmowali osobny sufiks *-ai*, który, według nich, ma pochodzić z *-qai* (*-γai*). Nie liczyli się z faktem, że *-qai*, *-γai* występuje na gruncie tureckim tylko w pełnej formie (z początkową spółgłoską) i tworzy formy równoległe, tak że w poszczególnych dialektach spotyka się nie tylko *-ai*, lecz i *-qai*, *-γai*. Ten właśnie fakt zmusza do odrzucenia przypuszczenia i do uznania *-i* za od-

mianę sufiksu *-ya*. Sufiksu *-ya* często używają języki mongolskie, gdzie tworzy on tzw. formy rozkazujące, a właściwie optatywne (w terminologii Ramstedta voluntativus) 1. os. l. mn. (a niekiedy także l. poj.). W języku literackim brzmi on *-ya*, a w żywych dialektach *-yā*, *-ya*, *-i*, i *-yan* (ordos). Formy utworzone z pomocą sufiksu *-ya* oznaczają zachętę do jakiejś czynności lub zamiar jej wykonania¹.

Należy tu uwzględnić jeszcze jedną formę. W dialektach mongolskich często występuje forma prośby, którą Ramstedt nazywa precativem. Odnosi się do 2. os. obu liczb, którą zresztą wyraża używany po niej zaimek osobowy: *-či*, *-ta* (lub w formie skróconej *-č*, *-t*). Tworzy ją w kałmuckim i buriackim sufiks *-t*, a w innych dialektach, np. chałchaskim, *-ā* lub *-ō*. Mamy więc np. w kałmuckim *awīč* i *awīt* 'proszę ciebie (was) wziąć, bądź(cie) łaskaw(i) wziąć', w chałchaskim *sūgāč*, *sūgāt* 'proszę ciebie (was) usiąść'².

Pochodzenie tej formy, która nie występuje w języku literackim, nie jest jasne, ale nasuwa się przypuszczenie, że i tu mamy sufiks optatywny *-ya* lub jakąś żywą odmianę odpowiednio zredukowaną do *-i*. W takim razie mielibyśmy tu ciekawy mongolski odpowiednik do tureckiej formy optativu 1. os. l. poj., która w dialektach syberyjskich również przybiera skrócony sufiks *-im*.

c) Sufiks *-t*, *-ti* występuje tylko w liczbie mnogiej tureckich form czasem samodzielnie, częściej zaś w połączeniu z innymi elementami, tworząc złożone sufiksy *-tim*, *-tiq*, *-tin*. Pierwotną jego postacią było prawdopodobnie *-t*; co się zaś tyczy odmiany *-ti*, ta powstała wtórnie albo z sufiksu *-tiq*, *-ti* przez apokopę ostatniej spółgłoski (w języku kirgiskim obok *-tiq* występuje także *-ti*), albo raczej przez mylny podział przytoczonych sufiksów złożonych, w których *i*, być może, stanowi tylko samogłoskę łącznikową. Niektóre gwary Turkiestanu Wschodniego zastąpiły *-t* przez *-n*; np. w Turfanie *-eni* (w innych gwarach tego kraju *-eli*), w Chami *aṣni*.

¹ Ramstedt, *Konjugation*, s. 10—11, 73—75, Kotwicz, *Onym*², s. 239 (§ 209, 2), Поппе, *Грам. бурят-монг. яз.*, s. 219—220 (§ 220, 2).

² Ramstedt, *op. c.*, s. 6, 65—67, Kotwicz, *op. c.*, s. 235—236 (§ 208, 1), Поппе, *op. c.*, s. 218 (§ 218, 2).

Sufiks *-t* zyskał w świecie tureckim szerokie rozpowszechnienie i występuje równie często jak *-i*, *yï* (<*-ya*), bowiem część dialektów posługuje się jednym, część zaś drugim sufiksem; niekiedy nawet w jednym dialekcie (np. kazach, teleut, karaim, uzbek) można spotkać obok siebie te dwa sufiksy (*-ayïq*, *-aïiq*). Element *-t* budzi duże zainteresowanie turkologów, zwłaszcza jako część składowa sufiksu *-tım*, który znajdujemy już w *Codex Cumanicus* i który zachował się dotychczas w języku anatolijsko-tureckim, karaimskim, beltyrskim, gagauskim. Jednakże dotychczasowe próby wytłumaczenia jego pochodzenia nie dały pożądanych wyników, jak to musiał zupełnie niedawno stwierdzić Dmitriev¹. Nie kusząc się o rozstrzygnięcie tego zagadnienia, można jednak wytyczyć dwie drogi, po których należałoby prowadzić dalsze badania. Jedną znajdujemy na gruncie tureckim, drugą — na mongolskim.

1° Wobec tego, że sufiks *-t* ukazuje się wyłącznie w formach liczby mnogiej, może więc mieć jakiś związek z normalną cechą tej liczby *-lar*, którą niekiedy dodaje się również do form czasownikowych. Już miałem sposobność wypowiedzieć zdanie, że *-lar* rozwinęło się z ogólnoałtajskiego sufiksu zbiorowości czy mnogości *-*l*, który w językach tunguskich jest nawet końcówką liczby mnogiej²; do tej myśli wracam i tutaj. Ten sam morfem mógł zachować się jako przeżytek na gruncie tureckim, albo też *-lar* mogło utracić końcową spółgłoskę i wejść w skróconej formie w skład sufiksów optatywnych. W takim razie *-tım*, jako sufiks 1. osoby l. mn. stanowiłby część tego samego paradygmatu tureckich sufiksów dzierżawczych, co *-s-ï* i *-lar-ï*.

2° W językach mongolskich, zwłaszcza w żywej mowie, istnieje partykuła potwierdzająca *-ta* (może <*ele*). Dodaje się ją do wszystkich form czasownikowych, a w języku literackim można ją spotkać nawet w formie optatywnej na *-ya*, np. *žirya* *-ta* 'cieszymy się!'. Język kałmucki również często posługuje się tą partykułą, ale obok niej używa partykuły *-lın*, która także

¹ *Cmpoŭ*, s. 39.

² *Pronoms*, s. 29—30. Zob. także wyżej, s. 40, 86, 88—89.

może łączyć się z różnymi formami czasownikowymi. Ta ostatnia powstała prawdopodobnie z połączenia dwu partykuł potwierdzających: *la + mōn*¹ i swoim brzmieniem zupełnie odpowiada tureckiemu sufiksowi *-tīm*; czy więc nie ma jakiegoś związku między tymi dwoma morfemami? Partykułę *-la* znają również języki tureckie, zwłaszcza na Syberii i w Turkiestanie Wschodnim, gdzie jest bardzo rozpowszechniona. Najciekawsze, że łączy się ona również z formami optativu; oto przykłady z języka urianchajskiego: *atʔai-lä-bän* 'naturalnie wezmę!'; *paryʔä-lä-sän* 'naturalnie pójdziesz!'; *tušqai-lä-sän* 'zobacz się!'; z narzeczy turkiestańskich *'alai-la* 'wezmęż!'; *atʔi-li (q)-la* 'wezmijmyż!'; *atsun-la* 'niechże on (oni) weźmie (wezmą)!'². Zaś w języku kirgiskim występuje partykuła *ele*, która nadaje różnym zwrotom charakter stanowczości³.

d) Końcówkę *-q* znajdujemy tylko w liczbie mnogiej w połączeniu z sufiksami *-ai i -al*, równie często z jednym jak i z drugim. Jest to zupełnie ten sam element, który w zespole sufiksów osobowych specjalnych stanowi cechę 1. os. l. mn.⁴. Pochodzenie jego jest tak samo zagadkowe jak sufiksu *-n* tegoż zespółu, gdyż zarówno *-q* jak i *-n* nie mają nic wspólnego z zaimkami, na których zasadzie powinien by się opierać ów zespół. Niektóre dialekty środkowej Syberii, jak szorski, sagajski, kojbałski, urianchajski, karagaski, a także język napisów orchońskich zastępują *-q* nawet przez sufiks zaimkowy *-büz, -bis (-müz)*⁵. Turkologowie (np. Deny) szukają dla *-q* odpowiednika aż w języku węgierskim⁶, ale dotychczas nie próbowali znaleźć go na bliższych terenach, a mianowicie w językach mandżursko-tunguskich, gdzie element *-k* odegrał, jak się zdaje, dużą rolę.

Przedewszystkiem należy tu uwzględnić mandżurskie sufiksy *-ki i -kini*, które występują, jak widzieliśmy wyżej, w 1. i 3. os. form optatywno-rozkazujących. Następnie wszystkie tungus-

¹ Kotwicz, *Оним*², s. 277—278 (§ 247), 328—329 (§ 307).

² Катановъ, *op. c.*, s. 760—761, 853—854, 888—889, Баскаков — Насилов, *op. c.*, s. 220—221.

³ Юдахин, *op. c.*, s. 223.

⁴ Батманов, *Грамм. кирг. яз.* III, s. 48.

⁵ Меліоранскій, *Арабъ филологъ о турецькомъ языкъ*, s. LXX—LXXII.

⁶ *Les langues du monde*, s. 213.

kie zespoły sufiksów dzierżawczych i osobowych zawierają niektóre już znane nam końcówki, a co najciekawsze, w wielu z nich znajdujemy element *-k* (we wzdlużonej postaci *-gi*). Nasuwa się więc pytanie, czy nie jest to ten sam sufiks, który znamy z języków tureckich i który dostał się do języka mandżurskiego. Jednakże trzeba tu uwzględnić jedną okoliczność. Już Ramstedt zwrócił uwagę na to, że w wielu dialektach mongolskich (np. kałmuckim, buriackim, chałchaskim, ordoskim) istnieje końcówka *-g*, którą często się zalicza do form rozkazujących 3. osoby, ale która wyraża raczej przyzwolenie (*concessivus*). Według przypuszczeń Ramstedta owo *-g* przejęły języki tunguskie i ma. *-ki* stanowi jego odmianę¹. Badacz ten pominął jednak tureckie *-q* i przeto trudno podzielić w całości jego myśli. Według wszelkiego prawdopodobieństwa, obydwa te sufiksy: mongolski *-g* i turecki *-q* wywarły swój wpływ na system mandżursko-tunguski, ale naturalnie każdy w swoim zakresie, i tu należy przeprowadzić jakąś linię demarkacyjną, zgodną z zasadniczym znaczeniem sufiksów. Mianowicie można przypuszczać, że w mandżursko-tunguskich formach 1. osoby (obu liczb) mamy turecki sufiks, zaś w trzeciej osobie — mongolski.

Element *-ki*, *-k* występuje na gruncie tunguskim jeszcze w formach warunkowych. Mianowicie dodaje się go do imiennych form czasownikowych na *-ra*, *-na*, *-du* (*-ta*), *-la* i *-ža* (*-ča*); w ten sposób powstają sufiksy złożone *-raki* (*-rak*), *-žaki* (*-žak*) itp. Ponieważ czynności warunkowe często wiążą się dość ściśle z czynnościami optatywnymi, więc nie jest wykluczone, że *-ki*, *-k* tunguskich form warunkowych stanowi odpowiednik tureckiego sufiksu *-q*.

Wobec szerokiego rozpowszechnienia elementu *-k* w całym świecie ałtajskim, przede wszystkim przy urabianiu systemu form optatywnych i warunkowych, jest bardzo prawdopodobne, że i na gruncie tureckim użyto go również w formach optatywnych i że utrwalił się on tam jako cecha 1. osoby l. mn., tj. w najważniejszej z tych form. Dopiero później przedostał się właśnie jako specjalna cecha 1. osoby l. mn. i do zespołu sufiksów dzierżawczo-osobowych.

¹ *Konjugation*, s. 69—70.

e) Końcówka *-n* występuje tylko w liczbie mnogiej bądź sama (*-ān*, altaj, teleut, sagaj, koibał) bądź w połączeniu z *-l* (*-atīnar*, karagas, kyzyl), ale nie łatwo powiedzieć, jakie jest jej pochodzenie. W zespółach sufiksów dzierżawczych i osobowych *-n* występuje jako sufiks 2. os. l. pojed., a poza tym ukazuje się w wielu dialektach jako cecha 2. os. l. mn. w formach rozkazujących, obok normalnego sufiksu *-niz*. W dwóch ostatnich wypadkach związek między obydwojma *-n* jest niewątpliwy, ale czy jest to ten sam sufiks, który mamy również i w 1. os. l. mn. form optatywnych? Można byłoby przypuszczać, że sufiks *-n* przewędrował z jednej formy gramatycznej do drugiej, wobec tego, że ta ostatnia obejmuje nie tylko 1., ale i 2. os. (por. 'idźmy!'), i właśnie w formach rozkazujących i optatywnych podobne przesunięcie sufiksów z jednej osoby do drugiej nie stanowi wyjątkowego zjawiska. W danym wypadku stwierdzenie podobnego faktu utrudnia ta okoliczność, że w ogóle pochodzenie *-n* i ukazanie się go w omawianych zespółach form stanowi zagadkę.

f) Znacznie mniejsze zastosowanie znalazł element *-r* (może *-ar* czy *-ra*). Na gruncie tureckim znajdujemy go głównie u Czuwaszów i Jakutów w formach rozkazująco-optatywnych różnych osób obu liczb (jakut *-ār*, čuwaś *-ər*).

Sufiks ten prawdopodobnie występuje także i na gruncie mongolskim: już v. Böhrling zestawiał jakucką końcówkę 3. os. form optativu *-ārai* z mongolską formą praescriptivu na *-γarai*¹ i Ramstedt zestawienie to zaakceptował².

Należy również pamiętać, że w niektórych południowych dialektach tunguskich, np. w goldyjskim (nanaj) 2. os. l. poj. rozkaznika tworzy sufiks *-ru*.

g) Funkcję sufiksu optatywnego pełni też *-in* (może *-n*). Najczęściej wchodzi ono w skład sufiksu 1. os. l. poj. *-ayin*, znanego z wielu dialektów tureckich. W świadomości mówiących *-in* musiało się skojarzyć z pojęciem właśnie cechy 1. os. l. poj., tym bardziej, że w wielu dialektach jemu odpowiada *-m*. Jednakże jest to pojęcie mylne, gdyż *-in* w czuwaskim, a może i w ja-

¹ *Über die Sprache der Jakuten*, s. 304 (§ 516, 5), por. Ramstedt, *Konjugation*, s. 62—64.

² *Op. c.*, s. 63.

kuckim ukazuje się także w 3. os. rozkaźnika. Poza tym w czuwaskim znajdujemy go w formach optatywnych po sufiksach zaimkowych 1. os. obu liczb (*-B-in*, *-Bər-in*). Znaczenie jego nie jest jasne i Ašmarin, nie mogąc sobie zdać z tego sprawy, szukał jego pochodzenia na obcym gruncie¹, z czym oczywiście trudno się zgodzić.

Na gruncie tunguskim można dopatrywać się tego samego sufiksu jako części składowej cech 3. os. l. poj. i mn. rozkaźnika *-gin* i *-ktin*.

h) Sufiks *-m* występuje w różnych dialektach tureckich (azeri, kumyk, kazach, kazański) jako cecha 1. os. l. poj. i Deny skłonny jest uważać go za element wtórny, który w formach optatywnych zastąpił w drodze analogii wspomniane wyżej *-in* (*-n*)². Inaczej zapatruje się na tę sprawę Dmitriev, który przypuszcza, że tu zastosowano specjalne sufiksy osobowe: w liczbie pojedynczej *-m*, w liczbie mnogiej *-q*³, i zdanie jego wydaje się słuszne.

i) Sufiks tur. *-qai*, *-yai* jest szeroko rozpowszechniony w świecie tureckim; nie znają go tylko południowo-zachodnie języki, przede wszystkim anatolijsko-turecki. Wszędzie tworzy formy o cechach participiów i wyraża czynności pożądane lub możliwe albo w ogóle przyszłe. Takie znaczenie zbliża *-qai*, *-yai* do sufiksu tur. *-a*, mo. *-ya*, tworzącego tematy optatywne, co dało podstawę badaczom dla zestawienia ich obu. Dmitriev⁴ uważa je za równorzędne, oświadczając, że *-a* i *-qai* tworzą na gruncie tureckim dwa typy optativu, a Deny⁵ i Batmanov⁶ sufiks *-a* wyprowadzają z *-qai*. Poglądy te trudno podzielić w całości. Przede wszystkim należy pamiętać, że *-a* tworzy tylko tematy optatywne (zob. s. 184—187, 228—229), które wymagają jeszcze dodania różnych sufiksów dla otrzymania form optativu, podczas gdy *-qai* samo tworzy formy participialne. Obecnie obydwie sufiksy występują z takimi właśnie znaczeniami równolegle obok siebie

¹ *Op. c.*, s. 308 (§ 69).

² *Op. c.*, s. 414 (§ 648, rem.), 932—933 (§ 1343, 10 c).

³ *Грамм. кумык. яз.*, s. 121—123.

⁴ *Op. c.*, s. 122—123.

⁵ *Op. c.*, s. 925 i 932 (§ 1343).

⁶ *Грамм. кург. яз. III*, s. 48 (uw.).

w poszczególnych językach i to stanowi szkopuł dla przyjęcia hipotezy o pochodzeniu *-a* od *-qaɪ*. Istnieją również trudności natury fonetycznej: *-qaɪ* we wszystkich dialektach, gdzie istnieje, posiada na początku spółgłoskę, która utrzymała się również i na gruncie mongolskim. Zanik jej w tych warunkach wydaje się bardzo problematyczny i w każdym razie mógł nastąpić nie wszędzie i to w bardzo dalekiej przeszłości, tj. znacznie wcześniej niż obydwie sufiksy ostatecznie się różniczkowały. Nie odrzucając więc w ostatecznej formie wysuniętej etymologii, należy jednak zachować wielką ostrożność w zestawieniu elementów morfologicznych *-a*, *-ai* i *qaɪ*.

Na gruncie mongolskim istnienia *-ɣaɪ* można dopatrzyć się w kilku różnych grupach form. Przede wszystkim znajdujemy go w trybie rozkazującym jako część składową sufiksów 1. i 3. os. *-suɣaɪ* i *-tuɣaɪ*. Musiał tu on odgrywać jakąś rolę specjalną, gdyż i podstawowe elementy *-su* i *-tu* posiadają analogiczne znaczenie. Zasluguje na uwagę, że *-ɣ* nie ulega zanikowi w żywych dialektach. Przypuszczenie Ramstedta, że sufiks *-tuɣaɪ* ma za podstawę **tuɣ*, nie opiera się na żadnych realnych danych¹.

W języku mongolskim istnieje, jak widzieliśmy, forma optatywna, którą tworzy sufiks *-ɣasaɪ*. Ramstedt², a za nim Poppe³, wywodzą go od **ɣa-su-ɣaɪ*. Taką etymologię trudno jednak przyjąć, gdyż istnienie **ɣasuyaɪ* nie zostało stwierdzone na gruncie mongolskim ani w zabytkach piśmiennych, ani w dialektach. Przeciwnie, źródła te dowodzą, że w sufiksie *-suɣaɪ*, od którego widocznie wychodził Ramstedt, końcowa część *-ɣaɪ* jest elementem fakultatywnym; bowiem w najstarszych zabytkach (np. w *Nieoficjalnej Historii Mongolów*) występuje najczęściej tylko *-su*. Natomiast dużo cech prawdopodobieństwa ma myśl, rzucona ubocznie przez Ramstedta, że może istnieć jakiś związek między mo. sufiksem *-ɣasaɪ* a tureckim sufiksem form warunkowych *-sa* (dawniej *-sar*)⁴. Końcowe elementy *-r* i *-i* nie

¹ *Konjugation*, s. 72—73.

² *Op. c.*, s. 9—10, 70—72.

³ AM III, s. 167—169, 175—177.

⁴ *Op. c.*, s. 71—72.

stanowią zasadniczej części sufiksów¹, a *-ya-* posiada odrębne znaczenie i, jak widzieliśmy², należy do tematu.

Właściwymi więc elementami są tu mo. *-sa* i tur. *-sa*. Nie ma więc zatem przeszkód natury fonetycznej dla utożsamienia obu sufiksów; co się zaś tyczy znaczenia form mongolskiej i tureckiej, można się powołać na przykład z sufiksem *-q*, który również bierze udział w tworzeniu z jednej strony form optatywnych (w językach tureckich), z drugiej zaś strony warunkowych (w językach tunguskich).

O pochodzeniu podobnego sufiksu *-yaraŋ* już wyżej była mowa.

W mandżurskiej końcówce *-čina*, która również tworzy formy optatywne z odcieniem prośby (*atačina* 'proszę mówić'), można dopatrywać się dwóch elementów; *-či-na*, z których pierwszy (*-či*) tworzy gerundium warunkowe, drugi zaś (*-na*) jest wykładnikiem. Tak więc *atačina* mogłoby oznaczać: 'gdybyś powiedział', tj. 'powiedz, proszę!'

Formy orzekające

Kirgiska forma orzekająca ele (mo. bile)

1. W językach tureckich, mongolskich i mandżurskich istnieją dwie partykuły *ele* (= *la*): jedna potwierdzająca, często z odcieniem ograniczającym: 'tylko, właśnie tylko'³ i druga, uogólniająca: 'wszystko'⁴.

Pierwszą partykułę znajdujemy między innymi w języku kirgiskim, gdzie, następując po jakimś wyrazie, nadaje mu znaczenie ograniczające ze specjalnym naciskiem: *toquz ele kün qaldı* 'zostało tylko dziewięć dni'⁵.

¹ Kotwicz, *Pronoms*, s. 74—76. Zob. również uwagi, wypowiedziane w związku z sufiksem *-tiy* (s. 88).

² S. 185—186.

³ Катановъ, *op. c.*, s. 760—761, 853—854, 888—889, Дыренкова, *op. c.*, s. 222 (§ 148), Kotwicz, *Опыт*², s. 277 (§ 247), 328—329 (§ 307, 1), Порре, *AM III*, s. 170, 183.

⁴ Захаровъ, *Грамматика*, s. 117 (§§ 94—95), 189—190 (§§ 161—162), tegoż *Полный маньчжурско-русский словарь* (СПб. 1875), s. 175; К. Θ. Голстунский, *Монгольско-русский словарь I*, s. 84—85.

⁵ Юдахин, *op. c.*, s. 223.

2. Prócz tej partykuły istnieje w kirgiskim inny wyraz *ele*, który łączy się z orzeczeniem i jakby ma znaczenie copuli w czasie przeszłym. Najczęściej więc łączy się z imionami (*tün ele* 'była noc') i participium; te ostatnie połączenia wyrażają zwykle przypuszczenie lub obawę (*bołor elem* 'byłbym', *borōn boł-boyoŋ ele* 'oby nie było burzy'). Wyraz *ele* przybiera sufiksy osobowe (predykatywne), przy tym zasługuje na podkreślenie, że są to sufiksy specjalnego zespołu, te same, jakie widzimy w formach warunkowej i czasu przeszłego kategoriycznego (na *-tū*, *-dī*).

Istnienie jego było do niedawna nieznane. Dopiero Batmanov poświęcił mu dużo uwagi w swojej gramatyce kirgiskiej. Nazwał on go wyrazem pomocniczym (*случебное слово*) i omówił razem z wyrazami *emes* i *eken*, ale stwierdziwszy, że te ostatnie powstały od niedostatecznego czasownika tureckiego *ā*-, *ār*- 'być' (choć nie na gruncie kirgiskim), oświadczył, że pochodzenie *ele* obecnie nie jest jeszcze jasne¹. Natomiast równocześnie z nim Judachin w swoim słowniku kirgisko-rosyjskim wprost twierdzi, że *ele* jest formą czasownika pomocniczego 'być' i odsyła czytelnika do czasownika *ā*-, *ār*-, ale już w ostrożnej formie: *porównaj *ā*-«².

Ostrożność obydwu badaczy jest zrozumiała: może tu wchodzić w grę jedynie ów czasownik *ā*-, *ār*-, ale jest on niedostateczny i wśród znanych z różnych źródeł jego pochodnych nie znajdujemy formy *ele*. Poza tym w ogóle koniugacja turecka nie zna form z końcówką *-le*.

3. Ponieważ nawet tak rozpowszechnione formy, jak *emes* i *eken*, nie powstały na terenie języka kirgiskiego, przeto dla zupełnie nieznaney formy *ele* należy szukać także innego źródła.

Jest nim język mongolski. Tu, w różnych dialektach, występuje sufiks czasu przeszłego *-la* (właściwie *-lā*), którego odpowiednikiem w języku literackim jest *-luya*. Bardzo dużo form z tą

¹ Батманов, *Грамм. кирг. яз.* III, s. 53, 65—68. W innym miejscu (s. 71), zapewne przez jakieś nieporozumienie, Batmanov zdaje się nie odróżniać wyrazu pomocniczego *ele* 'był' od jednakowo brzmiącej partykuły. Natomiast w rozprawie *Уачму перу* (s. 19) autor wypowiada się wyraźnie za pochodzeniem *ele* 'był' od czasownika *ā*-, *ār*-.

² *Op. c.*, s. 224.

krótszą końcówką *-ta* znajdujemy w pekińskim wydaniu powieści o Geser-chanie (początek XVIII w.)¹. Wśród nich spotykamy również formę *bile* 'był' (mo. *bölüge*, kałm. *bilä*), a więc równoległą do *ele*, bo utworzoną od niedostatecznego czasownika pomocniczego *bö-* 'być'². Tę samą formę *bile* notuje już słownik *Muqaddimat al-Adab* (XIV—XV w.)³. Wyraz *ele*, który niewątpliwie powstał z pomocą tego samego sufiksu, oznaczałby przeto (i rzeczywiście oznacza, gdy używa się go samodzielnie) 'był', zaś łącząc się z różnymi participiami w formy złożone, mógł oddawać różne odcienie znaczeniowe.

*Zagadkowa forma orzekająca na -t
w Nieoficjalnej Historii Mongołów*

1. W 1935 r. Haenisch, wydawca tekstu *Nieoficjalnej Historii Mongołów*, zwrócił uwagę na trzy formy czasownikowe utworzone z pomocą końcówki *-t*, a mianowicie: *abcirat*, *köbgerit*, *ügület*, ale ograniczył się do kilku zaledwie słów komentarza: »*abcirat* und *kobgerit*, eine unbekannte Verbalform, des Ausrufs, auf -t?»⁴. Opatrując swe objaśnienie pytańnikiem, Haenisch pragnął zaznaczyć, że nie jest pewien jego słuszności.

Następnie jednak Kozin w zupełności przyjął zdanie Haenisch'a i stwierdziwszy, że forma na *-t* występuje we wspomnianym zabytku jeszcze w kilku innych czasownikach, starał się w osobnym artykule wyjaśnić jej znaczenie i pochodzenie⁵. W tym celu zestawiał 11 paragrafów *Nieoficjalnej Historii* z odpowiednimi ustępami kroniki *Altan Tobči* Łubsan Danzana (koniec XVII w.), która obejmuje większą część tekstu z XIII w., tudzież poddał analizie 17 występujących tam form czasownikowych na *-t*; formom tym towarzyszy przeważnie partykuła wątpliwości lub niepewności *że*. Oto przykłady:

¹ Poppe, AM III, s. 171—172 (§ 25).

² Kotwicz, *Опыт*², s. 309—310 (§ 283).

³ Поппе, *Монг. словарь Мукаддимат ал-Адаб* I-II, s. 84, 119.

⁴ Haenisch, *Manghol un Niuca Tobca'an*, s. 115.

⁵ Козин, *Об одной неизвестной глагольной форме в монгольском письменном языке древнего периода монгольской литературы*, Ученые Записки Ленингр. Госуд. Унив. № 20, Серия Филолог. Наук, вып. 1 (1939), s. 28—33.

<i>ügület</i> (§ 21)	<i>yabut</i> (§ 195)
<i>uɣat</i> <i>že</i> (§§ 21, 209)	<i>nišit</i> <i>že</i> (§ 227)
<i>ɣubiyaldut</i> <i>že</i> (§ 153)	<i>eyetüldüt</i> <i>že</i> (§ 248)
<i>elset</i> <i>že</i> (§§ 173, 176)	<i>ba'ut</i> <i>že</i> (§ 259)
<i>abčirat</i> <i>že</i> (§§ 174, 189)	<i>morilat</i> <i>že</i> (§ 265)
<i>ɣatɣuldut</i> <i>že</i> (176)	<i>mököri'ülüt</i> <i>že</i> (§ 278)
<i>köbgerit</i> (189)	<i>süyüt</i> <i>že</i> (§ 278)
<i>günesület</i> (195)	<i>sa'ut</i> (§ 279).
<i>idet</i> (§ 195)	

Do nich należy dodać *temečet* (§ 64, dwukrotnie).

2. Jak wynika z zestawień Kozina, Łubsan Danzan nie znał już formy na *-t*, ponieważ najczęściej opuszczał te zdania tekstu kroniki, które ją zawierały, zaś w rzadszych wypadkach zastępował ją formami na *-m* albo *-ɣun*. To też Kozin sądzi, że swym znaczeniem forma na *-t* jest rzeczywiście bliska znanym formacjom mongolskim na *-m*, *-mu* i *-ɣun*, ale że posiada pewien odcień wątpliwości, co podkreśla partykuła *že*. Co zaś się tyczy jej pochodzenia, Kozin przypuszcza, że ten sam morfem *-t* występuje przede wszystkim w nielicznych mongolskich rzeczownikach czasownikowych typu *sayat* (*sayad*) 'przeszkoda', *genet* (*gened*) 'niespodzianka', następnie w końcówce gerundialnej *-tala*, a wreszcie w »imionach czasownikowych« z sufiksem *-t*, *-it* w starych językach tureckich¹.

Z wywodami Kozina na temat znaczenia zagadkowej formy można się zgodzić niemal w zupełności. Jest to widocznie forma trybu orzekającego czasu teraźniejszego czy przyszłego, może z pewnym odcieniem wątpliwości, wymagającego wszakże użycia specjalnej partykuły *že* 'widocznie, jak się zdaje, przecież, więc'. Takie znaczenie jest dość wyraźne w wyjątkach tekstu, zanalizowanych przez Kozina. Znacznie trudniej przyjąć jego domysł o jej pochodzeniu. Częste jej użycie w *Nieoficjalnej Historii Mongołów* dowodzi, że redaktorzy kroniki dobrze ją znali, ale zapewne stanowiła ona w morfologii mongolskiej pewien zbytek i została względnie szybko z niej usunięta. Rzekome ślady użycia w mongolskim sufiksie *-t* są bardzo niepewne,

¹ Tak rozwiązujemy użyty przez Kozina skrót: »в др. тип. языках« (op. c., s. 33).

zwłaszcza zaś wątpliwy jest jego związek z tak rozpowszechnionym sufiksem, jak *-tała*. Wczesny zanik formy na *-t* każe przypuszczać, że nie zdołała ona wywrzeć wpływu na morfologię mongolską i że raczej była i pozostała dla niej obca.

3. Wydaje się bardziej słuszną wypowiedziana przez Kozina mimochodem myśl o związku sufiksu *-t* z morfologią turecką.

Wypadki użycia w *Nieoficjalnej Historii Mongołów* form tureckich są znane; wystarczy wymienić tu twory na *-msar*¹, które także zanikły równie szybko, jak i forma na *-t*.

W językach tureckich szerokie rozpowszechnienie posiada partykuła *tur, t̃ir* (*dur, d̃ir*), którą turkologowie wywodzą od czasownika *tur-*, a która występuje czasem jako copula z pewnym odcieniem wątpliwości, czasem zaś jako cecha 3. osoby w orzeczeniu. W niektórych językach (kazach, uzbek) skraca się ona do *d̃i*, a w kirgiskim i dialektach Turków altajskich — nawet do *-t*. Otóż to *-t* łączy się z gerundium czasu teraźniejszego, zakończonym na *-a* (w kirgiskim i na Altaju) po spółgłoskach i *ı* po samogłoskach i tworzy formę 3. osoby trybu orzekającego o znaczeniu czasu teraźniejszego (niekiedy także przyszłego lub przeszłego); np. kirg. *žazat* 'pisze, napisze' (*žaz-* 'pisać'), *kelet* 'przychodzi, przyjdzie' (*kel-* 'przychodzić'), *bolot* 'staje się, stanie się' (*bol-* 'stawać się'), *köröt* 'patrzy, popatrzy' (*kör-* 'patrzeć') **oquıt* 'uczy się, będzie uczyć się' (*oqu-* 'uczyć się'), *žönöit* 'odchodzi, odejdzie' (*žönö-* 'odchodzić'). Podobne formy są bardzo rozpowszechnione w języku Kirgizów i Turków na Altaju² i z tym samym znaczeniem mogły przedostać się na grunt mongolski.

Należy także zaznaczyć, że takiego samego sufiksu *-t* używa również język czuwaski dla tworzenia czasu teraźniejszego-przyszłego we wszystkich osobach. Oto jego paradygmat od czasownika *kała-* 'mówić':

Sg. 1. <i>kałabəp</i>	Pl. 1. <i>kałatpəp</i>
2. <i>kałabəŋ</i>	2. <i>kałatəp</i>
3. <i>kałał</i>	3. <i>kałaččə</i> ³ .

¹ Zob. wyżej, s. 108—111.

² Батманов, *Грамм. кирг. яз.* III, s. 26—27, Дыренкова, *оп. с.*, s. 185—190 (§ 113).

³ Ашмаринъ, *оп. с.*, s. 303 (§ 64), 318.

Powyższe przypuszczenie jest zupełnie możliwe ze względów chronologicznych, gdyż Kirgizi panowali na stepach Azji środkowej od połowy X do połowy XI w. Jednakże zupełna identyfikacja mongolskiej formy na *-t* z kirgiską natrafi na pewne trudności. W języku mongolskim sufiks *-t* dodawano, jak to widać z przytoczonych przykładów, bezpośrednio do tematów czasownikowych, zaś na gruncie tureckim — do formy gerundium na *-a* lub *-i*. Należy jednak pamiętać, że mongolskie tematy czasownikowe kończą się przeważnie na samogłoskę, tureckie zaś przeciwnie — na spółgłoskę, ale wobec tego, że tureckie czasowniki tworzą formy gerundium z pomocą bogatego zespołu końcówek samogłoskowych, różnica ta jakby się zacierała i Mongołowi łatwo mogło się wydać, że dodając sufiks *-t* do swoich tematów czasownikowych postępuje tak samo, jak Kirgizi.

W kirgiskim forma z końcówką *-t* odnosi się tylko do 3. osoby, ale zwykle żadna inna cecha zewnętrzna tej osoby nie podkreśla, toteż Mongołowie mało obeznani z językiem kirgiskim, łatwo mogli sufiksowi *-t* nadać szersze zastosowanie, tzn. użyć formy na *-t* w odniesieniu do wszystkich trzech osób, tak jak to widzimy w języku *Nicoficjalnej Historii* (w l. mn. *bida, ta, tede*).

Chociaż przypuszczalna, pierwotna forma sufiksu *-t*, mianowicie *tur*, ma dotychczas w języku kirgiskim odcień niepewności, to jednakże skrócona jej postać, jak się zdaje, już tego odcienia nie posiada. Zapewne zauważyli to Mongołowie i dla tego dawali do niej, gdy zachodziła potrzeba, partykułę niepewności *ʒe*. Dzięki temu, forma ta mogła się różnić od bliskiego znaczeniowo czysto mongolskiego czasu teraźniejszego na *-mu, -mii*.

Można tu dodać, że w mandżurskim analogiczna forma czasu teraźniejszego (z końcówką *-mbi*) przybiera, gdy chodzi o nadanie jej odcienia niepewności czy przypuszczenia, partykułę *dere*. Pochodzenie tej partykuły nie jest znane; w każdym razie istnienia jej nie stwierdzono ani u Tungusów ani Mongołów. Nasuwa się więc pytanie, czy nie zapożyczono jej od Turków, bowiem *dere* mogłoby odpowiadać pod względem fonetycznym i znaczeniowym tureckiej partykule niepewności *dur, dır*.

Participia i gerundia

Turecki sufiks aorystu -r

1. Niedokładne odróżnienie w językach altajskich kategorii czasu spowodowało powstanie w językach tureckich i tunguskich osobnych form aorystu. Tworzy się je z pomocą sufiksów *-r*, *-ra*, ale w wielu wypadkach pierwotne jego znaczenie zatarło się i w różnych językach sufiks ten służy do urabiania rozmaitych form, które tylko mniej lub więcej dokładnie określają czas, czy też jakąś inną kategorię czasownikową. Najczęściej sufiks *-r* urabia formy czasu teraźniejszego, bliskiego przyszłego lub też niedawno przeszłego. Mają one charakter participiów, ale mogą występować także jako indicativus. Szczegółów o roli, jaką sufiks *-r* obecnie odgrywa, należy szukać w gramatykach poszczególnych tureckich i innych altajskich języków.

Sufiks *-r* w językach tureckich przy dodawaniu do tematów spółgłoskowych przybiera 6 różnych postaci: dwie szerokie (*-ar ~ -är*) i cztery wąskie (*-ir ~ -ir*, *-ur ~ -ür*), nie licząc samego *-r*, które ukazuje się po tematach samogłoskowych. Tymczasem wspomniane języki posiadają zwykle sufiksy jedynie albo z szerokimi albo wąskimi samogłoskami. Wobec tego turkologowie przypuszczają, że pierwotnie element *-r* wchodził w skład dwóch sufiksów, jednego o szerokich samogłoskach, drugiego zaś o wąskich, i że te sufiksy miały rozmaite znaczenie. W języku azerbejdżańskim bowiem dotychczas można obserwować, że odmiana *-ar* oznacza czas przyszły, zaś *-ir* — czas teraźniejszy. Z biegiem czasu jednakże formy te w większości dialektów pogmatwały się i obecnie bardzo często poszczególne czasowniki przybierają sufiks zarówno z wąskimi jak i szerokimi samogłoskami bez względu na znaczenie. Niekiedy jedne formy zyskują przewagę nad innymi, zgodnie z osobliwościami fonetycznymi, tak że pewne dialekty (kirgiz, kazach) posługują się sufiksem *-ar* i *-ir*, ale znaczenie na ogół jakby uległo skomasowaniu i forma aorystu odpowiada czasowi teraźniejszemu-przyszłemu.

Nie oponując przeciw podobnemu przedstawieniu tego zagadnienia, należałoby jednak rozstrzygnąć, w jaki mianowicie sposób jeden element morfologiczny mógł się rozszczepić na dwa o różnym znaczeniu. Nasuwa się tu pytanie, czy w odmianach

o szerokich samogłoskach nie mamy tego samego sufiksu duratywnego *-a*, jaki sporadycznie występuje i w innych wypadkach¹. Podobną myśl sformułował już Deny² a, jak się zdaje, nie przeczą jej poglądy, wypowiedziane przez innych badaczy, m. i. i przez Dmitrieva, który świeżo omówił nasze zagadnienie, dorzucając nowe uwagi³. Wobec tego właśnie odmianę *-ar* umieściliśmy wyżej w liczbie tych form, które powstają od tematów duratywnych. W przeciwnym zaś razie mielibyśmy tu wprowadzić wyjątkowe ale wszakże dopuszczalne zjawisko, jak tego dowodzą analogiczne postaci kilku innych sufiksów tureckich, zaś zróżniczkowanie znaczeń byłoby zjawiskiem wtórnym.

2. Sufiks *-r* znajdujemy również w koniugacji czuwaskiej. Chodzi tu mianowicie o formę czasu przeszłego (według terminologii A. Šmarina⁴ »praeteritum actionis«, »прошедшее дѣйствія«), którą tworzy sufiks *-r* od tematów zakończonych na samogłoski i spółgłoski, prócz *t*, *n*, *r*, lub *-t* — od tematów zakończonych na *t*, *n*, *r*. Oboczność spółgłoski nagłosowej sufiksu jest właściwością fonetyki czuwaskiej (por. końcówki locativu *-ra* i *-ta* oraz ablativu *-ran* i *-tan*). Jedyłą trudność w uznaniu tego czasu za formę dawnego aorystu mogłoby stanowić jego znaczenie. Przekształcenie się bowiem aorystu w czas przeszły jest na gruncie altajskim rzadkim zjawiskiem, wszakże, jak zobaczymy niżej, nie jedynym i znajduje dla siebie analogie w innych grupach językowych.

3. Istnieją w językach tureckich cztery wyrazy zakończone na *-r*, budzące swoją budową i funkcją duże zainteresowanie. Są to: *är-* 'być', *bar* 'jest, istniejący, obecny, istnienie, majątność', *tur* 'jest' (copula), *-yor* anatolijsko-turecki sufiks czasu teraźniejszego duratywnego.

Etymologia omawianych wyrazów i sufiksów, zwłaszcza dwóch ostatnich, zajmowała niejednokrotnie wielu turkologów. Najbardziej obszerna literatura dotyczy sufiksu *-yor*; zestawiał ją Kowalski⁵. Każdy temat rozważano osobno, ale na ogół przeważała tendencja traktowania wszystkich tematów jako pierwiastki. Je-

¹ Zob. wyżej, s. 180—184.

² *Op. c.*, s. 935—936 (§ 1343).

³ *Грамм. чумк. яз.*, s. 96—101.

⁴ А. Шмаринъ, *op. c.*, s. 305—307 (§ 66).

⁵ *Osmanisch-türkische Dialekte*, EI IV, s. 1006—1008.

dnak przy takim pojmowaniu nastroczały się dwie trudności. Z jednej strony *är-*, *-tur* i *-yor* tracą w pewnych wypadkach końcowe *-r*, ale przypuszczano, że zanika ono przed niektórymi spółgłoskami w różnych dialektach i gwarach. Z drugiej strony *tur* odgrywa często rolę copuli, *-yor* zaś tworzy praesens duratywne, a więc musiały posiadać jakąś końcówkę. Mniemano, więc, że *-tur* i *-yor* są skróconymi formami do *turur* i *yorur*¹. Podobna haplologia nie jest obca tureckiemu; oto w języku urianchajskim i karagaskim aoryst od tematów zakończonych na *-r*, oprócz normalnych, posiada formy skrócone w ten sposób, że tematowe *-r* z następną samogłoską zanika: *turur* > *tur* 'stoi, jest', *čorur* > *čör* i *čor* 'chodzi', *körür* > *kör* i *kör* 'patrzy'²; na Altaju zaś w podobny sposób czasowniki *tur-*, *otur-*, *dür* ('chodzić') i nawet *dat-* ('siedzieć') tworzą praesens indicativi (*turim*, *oturim*, *dürim*, *dadim*)³. Jednakże zjawisko to nie ma powszechnego charakteru, lecz ogranicza się do kilku dialektów. Wobec tego dotychczasowe hipotezy nie zdołały zyskać uznania i sprawa pochodzenia omawianych wyrazów pozostaje ostatecznie nie rozstrzygnięta.

Powstaje więc pytanie, czy badacze podążali właściwą drogą i czy nie należy raczej iść w odwrotnym kierunku. Można bowiem przedstawić sobie, że *är-*, *bar*, *tur*, *-yor* są tematami opatrzonymi końcówką aorystu, a nie pierwiastkami. Takie przypuszczenie od razu usuwa zaznaczone trudności, ale za to stawia nas przed inną: omawiane tematy, z wyjątkiem *bar*, stanowią bazę do tworzenia różnych form czasownikowych, co zwykle nie zdarza się przy formach aorystu. Zjawisko to jednak łatwo zrozumieć: wszystkie tematy mają znaczenie czasowników pomocniczych i są w częstym użyciu. Dzięki temu mogły więc już dawno zakrzepnąć i w pewnych wypadkach przejść do roli baz zdolnych przybierać różne sufiksy, wypierając stare pierwiastki.

Nowa myśl połączyłaby omawiane tematy w jedną logiczną grupę; w ten sposób otrzymalibyśmy ciekawy obraz stopniowego rozwoju czasowników pomocniczych i powstawania z nich sufiksów. *Bar* i *är-* są bowiem wyrazami samodzielnymi; *tur* używa

¹ Deny, *op. c.*, s. 352 (§ 552), 391 (§ 613).

² Катаровъ, *op. c.*, s. 108 (§ 31 c), 538, 831 (§ 86, 6, B) 841—842, 1341.

³ Дыренкова, *op. c.*, s. 195—197 (§ 118).

się jako samodzielnego czasownika 'stać' lub copuli 'jest', a również jako sufiksu w skróconych formach: *-tu*, *-tī*, *-t*; wreszcie *-yor* występuje tylko w roli sufiksu. Jednakże przyjęcie takiej myśli powinno poprzedzić zbadanie, czy istnieją dowody, że język turecki posiadał pierwiastki **ba-*, **ä-*, **tu-*, i **yo-*. Postaram się to uczynić na szerszym gruncie altaistycznym, nie ograniczając się do dziedziny turkologii.

a) Turecki czasownik pomocniczy *ä-*, *är-* jest defektywny; stare zabytki i żywe dialekty zachowały tylko kilka form, które można ułożyć w następujące grupy:

Orchon	<i>ärür</i>	<i>ärti</i>	<i>ärsür</i>	<i>ärkän</i>	<i>ärmiš</i>	<i>ärinč</i>
uigurski	<i>ärmäz</i>	<i>ärti</i>	<i>ärälim</i>	<i>ärmäz-kän</i>	<i>ärmiš</i>	
jakucki	<i>ärür</i>	<i>älä</i>	<i>äbätär</i>	<i>ärän</i>	<i>äbit</i> <i>ibit</i>	<i>ärdäx</i>
kirgiz	<i>emes</i>	<i>edi</i>		<i>ele</i>	<i>eken</i>	
kazach	<i>enes</i>	<i>edi</i>	<i>emei</i>	<i>eken</i>		
Turk. W.	<i>emes</i>	<i>edi</i>		<i>eken</i>	<i>emiš</i>	
krymski				<i>ikän</i>	<i>imiš</i>	<i>ikäč</i>
anatol.-tur.		<i>idi</i>	<i>isä</i>	<i>ikän</i>	<i>imiš</i>	

Jak widać z tego zestawienia, najstarsze formy sięgające wieku VIII powstały od tematu *är-*, zaś te, które znajdujemy we współczesnych językach — od krótszego tematu *ä-*. Ten ostatni znany jest w trzech odmianach: *ä-*, *e-* i *i-*, które się różnią między sobą szerokością samogłoski¹. Trzeba tu zaznaczyć, że język mongolski posiada analogiczny czasownik pomocniczy *a-*, który stanowi jakby najszerszą odmianę, uzupełniającą szereg tureckich węższych odmian. Zasługuje też na uwagę, że w języku jakuckim występują obydwie tematy: jedne formy powstają od *är-*, inne zaś od *ä-*.

Obok tureckich odmian o znaczeniu nieprzechodnim 'być' można ustalić drugi szereg tureckich wyrazów o znaczeniu przechodnim ('robić, czynić'):

<i>ä-</i>	<i>e-</i>	<i>i-</i>	'być'
<i>ät-</i>	<i>et-</i>	<i>it-</i>	'robić'.

Nasuwa się przypuszczenie, że drugi szereg reprezentuje formy kauzatywne, utworzone od pierwszego z pomocą sufiksu *-t*. To naturalnie obaliłoby hipotezę Banga, że sufiks kauzatiwów *-t* powstał właśnie od *ät-*², hipotezę, której zresztą sam autor nie podtrzymał³. Należy też zaznaczyć, że również Batmanov traktuje *ät-* jako formę kauzatywną, ale jako pierwiastek przyjmuje, zgodnie z tradycją, *är-*, czyli że *ät-*, podług niego, powstało z **ärt-*⁴.

Z powyższego zdaje się wynikać, że pierwiastkiem omawianego tu czasownika jest *ä-*, które w pewnych dialektach rozszczepliło się na odmiany węższe *e-* i *i-*.

Spośród zachowanych form dość szeroko rozpowszechniło się *ämäs* 'nie jest, nie ma, nie to', które stanowi normalną formę przeczącą aorystu od pierwiastka *ä-*; można przeto przypuszczać, że istniała również forma twierdząca aorystu, która normalnie musiała brzmieć *är*. Tę to właśnie zarejestrowały najstarsze tek-

¹ Przykłady można znaleźć w *Słowniku* Radloffa pod literami *ä*, *e*, *i*, a także pod *ät-*, *et-*.

² *Studien zur vergleichenden Grammatik der Türksprachen* II, Sitzungsber. Preuß. Akad. d. Wiss., philos.-hist. Kl. 1916, XXXVIII, s. 925.

³ W liście z 14. II. 1933.

⁴ *Yacmu pervu*, s. 19.

sty tureckie, ale nie jako formę samodzielną, lecz z różnymi sufiksami koniugacyjnymi. Pochodzenie tych ostatnich łatwo daje się wytłumaczyć. Czasownika *ä-*, podobnie jak i mongolskiego *a-*, używano dawniej, według ogólnie przyjętej opinii, do tworzenia wielu form opisowych; w ten właśnie sposób objaśnia się powstanie nie tylko różnych form złożonych, ale również i szeregu złożonych sufiksów. Nie stanowi wyjątku także sam czasownik pomocniczy, od którego powstały w taki sam sposób formy złożone. Wymowny przykład tego daje nam język kałmucki, w którym zyskał szerokie zastosowanie wyraz *sanži* 'był', powstały z kontrakcji dwóch form: mo. *aysan aži* (*γu*). Tak samo mogły powstać i tureckie formy: *ärđi* < **är* + *ädi*, *ärkän* < **är* + *äkän*. Podobne złożone formy tak się utarły, że zapomniano o ich pochodzeniu i *är* potraktowano jako temat, od którego utworzono także formę aorystu *ärür*. Na takie objaśnienie zdają się wskazywać bardzo rzadkie formy kazachskie *dersin* 'niech mówi' i *žersin* 'niech je', które widocznie są wynikiem kontrakcji form aorystu z formą rozkaznika 3. os. od czasownika *ä-*: tj. *dersin* = *der* + *esin*, *žersin* = *žer* + *esin*¹.

b) Wyraz *tur* występuje w całym świecie tureckim jako copula i przybiera również różne postaci: dłuższe *tur*, *dur*, *tir*, *dir* i krótsze *tu*, *du* (w karaimskim też *do*), *ti*, *di* i nawet *-t* (w kirgiskim i czuwaskim). Wszystkie te odmiany mogą przybierać niektóre sufiksy koniugacyjne, np. sufiks participium czasu przeszłego *-yan*: *turyan*, *duyan* (*doyan*), *diyan*.

Dłuższe odmiany opierają się, według mniemania turkologów, o czasownik *tur-* || *dur-* 'stać'; dla krótszych zaś dotychczas żadnej bazy nie ustalono, ale, jak się zdaje, można ją znaleźć na gruncie tureckim.

Mianowicie nasuwa się myśl, że wyraz *tut-* 'zatrzymać, postawić' jest formą kauzatywną dla tematu **tu-*, zupełnie analogicznie do tego, co wyżej powiedziano o czasowniku *ät-*. Oba czasowniki *ät-* i *tut-* występują w napisach orchońskich w jednakowym znaczeniu w związku z terminami ustrojowo-państwowymi. Melioranskiј tłumaczy je: 'urządzić, uporządkować, trzymać'², ale mogą one znaczyć także: 'spowodować, aby coś

¹ Мелиоранский, *Грамм. каз.-кирг. яз.* I, s. 57, ods. 1.

² *Памятникъ въ честь Кюль-тегина*, Записки ВООРАО XII (1899), s. 82—83.

istniało lub stało, zapewnić byt, stworzyć lub 'podtrzymać'. Poza tym mamy jeszcze bardzo rozpowszechniony w tureckim, mongolskim i mandżurskim czasownik *toġta-* || *tuġta-* 'ustalić się, stać', w którym można również dopatrywać się pierwiastka **tu-*, **to-*.

Mamy więc pewną podstawę do przyjęcia, że dawniej mógł istnieć w tureckim pierwiastek **tu-*, w stosunku do którego copula *tur* byłaby formą aorystu. Co się tyczy form koniugacyjnych: *turġan*, *tuyan* i innych, to mogły one powstać przy pomocy czasownika pomocniczego: *turġan* < **tur-r äġän*.

c) Wyraz *bar* spotyka się w różnych językach tureckich w charakterze rozmaitych części mowy: jako czasownik (participium praesentis lub praesens indicativi, 'istniejący, jest'), przymiotnik 'obecny' lub rzeczownik 'mienie'; jest on ściśle związany z niektórymi innymi wyrazami tureckimi i mongolskimi, a mianowicie *barġ* (mo. *baraya*) 'mienie, sprzęt domowy' i, być może, z *baġ* (mo. *bayan*) 'bogaty, bogactwo'. Należy także uwzględnić wyrazy mongolskie *bayi-* (< **bayi-*) 'znajdować się, być, stać', *bayu-* 'usadowić się, osiąść, opuścić się na ziemię' i *bayta-* 'pomieścić się', jako też mandżurski wyraz *ba* 'miejsce'.

Ze wszystkich tych wyrazów można wyodrębnić pierwiastek **ba-*.

d) Sufiks duratywny *-ġor* znajdujemy tylko w języku Turków anatolijskich oraz ich bliższych sąsiadów. Posiada on także dwie odmiany, dłuższą *-ġor* i krótszą *-ġo*, z kilku drobnymi wariantami. Po ożywionej dyskusji turkologowie doszli, jak się zdaje, do zgodnego wniosku, że sufiks ten wywodzi się od czasownika *ġor-* 'chodzić', który dawniej odgrywał rolę czasownika pomocniczego, głównie przy gerundium czasu teraźniejszego. Przekształcenie samodzielnego czasownika w sufiks musiało nastąpić stosunkowo niedawno, tak że pamięć o tym pochodzeniu jest jeszcze żywa w świadomości mówiących, i dlatego nie uległ on prawu harmonii samogłoskowej. Jednakże w swej pierwotnej formie czasownik *ġor-* czy **ġo-* nie zachował się na gruncie tureckim i tylko w tekstach tureckich (ujgurskich) z Turkiestanu Wschodniego znajdujemy temat *ġorġ-*¹, ale o jego istnieniu świadczą nie-

¹ Bang — v. Gabain, *Analytischer Index*, s. 58.

które wyrazy pochodne, jak: *yort-* 'jechać, iść prędko', *yoryan* 'koń o równym biegu'. Nierównie częściej spotykamy odmiany z samogłoskami przednimi: *yör-*, *yür-* albo wydłużone *čoru-*, *žoru-*, *yürü-*, *yüri-*. Zestawienie wszystkich tych danych stwarza dość dziwny obraz. Podczas gdy w wyrazach samodzielnych pierwiastek uległ znacznemu przeobrażeniu przez przejście samogłoski do szeregu przedniego, lub wydłużeniu, powstały z niego sufiks zachował pierwotną formę i przeciwstawił się tak powszechnemu prawu, jak harmonia samogłoskowa; tymczasem należałoby oczekiwać raczej odmiennego zjawiska.

Wyjaśnić tę sprawę pomagają dane języków pokrewnych. W języku mongolskim obok *yorči-*, *žorči-* i *žiruya* (kałm. *žorā*), które są odpowiednikami tureckich wyrazów *yort-* i *yoryan*, mamy jeszcze czasownik *yabu-* (kałm. *yowa-*) zaś na gruncie mandżursko-tunguskim, obok *žura-* (por. urianchajskie *čoru-*) 'ruszyć, odchodzić', istnieje jeszcze *yabu-* i *yoo-* (*you-*) 'chodzić' (ma.), *yā-* 'wychodzić' (tung.). Te równoległe pierwiastki: mo. *yabu-* i ma. *yabu-*, *yoo-* mogły ulec na gruncie tureckim kontrakcji jeszcze w bardzo odległej przeszłości; przemawiają za tym takie zestawienia:

mo. *dabusun*, ma. *dabsun* || tur. *tuz*, *toz* 'sól'

mo. *öber* || tur. *öz* 'sam', czuwasz *urax* 'osobny, inny' (tur. *özgä*).

Innymi słowy, jest prawdopodobne, że w tureckim istniał niegdyś pierwiastek **yō-*, z którego powstał z jednej strony rzeczownik *yoł* 'droga', z drugiej zaś sufiks *-yo-r*, ale który z czasem uległ zanikowi. Długa samogłoska, jaką posiadał pierwiastek **yō-*, pozwoliła sufiksowi *-yor* oprzeć się harmonii i zachować samogłoskę tylną nie tylko w języku literackim, ale też w większości gwar anatolijskich.

Jak widzimy, wysunięte wyżej nowe objaśnienie pochodzenia *är-*, *tur*, *bar* i *-yor* jako form aorystu na *-r* nie jest pozbawione realnych podstaw i można mieć nadzieję, że dalsze badania potwierdzą nasze przypuszczenie¹.

¹ Ze swoimi przypuszczeniami na ten temat podzieliłem się jeszcze w 1932 r. z trzema turkologami: W. Bangiem, T. Kowalskim i S. Szapszałem. Ustosunkowali się oni życzliwie do mojej opinii, chociaż poczynili (szczególnie Bang) pewne zastrzeżenia. Następných 10 lat nie przyniosło nic nowego, co by zmuszało do zarzucenia całej hipotezy. Umieszczam więc ją na tym miejscu, jednak w nieco zmienionej formie.

4. Język mongolski nie posiada właściwego aorystu, a w znaczeniu mniej więcej zbliżonym do niego posługuje się participium czasu przyszłego z końcówką *-xu*. Wobec tego turecki sufiks aorystu *-r* znalazł na gruncie mongolskim małe zastosowanie i tylko w języku literackim z jego pomocą tworzy się dwie formy: supinum z końcówką *-r-a* i gerundium uprzedzające *-r-un* (najczęściej przed oratio recta).

Co się tyczy pierwszego sufiksu, to wszyscy badacze zgodnie uznają go za dativus od tureckiego aorystu; powstał on widocznie na mongolskim gruncie, gdyż na tureckim znajdujemy tylko w kilku dialektach, przeważnie syberyjskich, formę: *-arya*, *(-i)rya*, *-(u)rya*, zaś w jakuckim *-ärä*.

Drugi sufiks *-r-un* budzi różne wątpliwości. Ponieważ w tureckim podobna forma nie istnieje, więc wysunięto myśl, że mamy tu mongolską formę genetivu od tego samego aorystu, ale trudno zrozumieć, dlaczego właśnie użyto tej formy dla urobienia osobnego gerundium. Toteż Ramstedt przeciwstawił się podobnej etymologii, uważając, że *-un* stanowi jakiś wtórny element (*«eine sekundäre Stammbildung»*)¹. Jednakże w starych rękopisach, noszących ślady wpływów ugarskich, znalazła się forma *-r-un* jako niewątpliwy genetivus, np. *yabur-un xoyin-a* 'po odejściu', *bütüger-ün buyan* 'dobry uczynek wykonania'². Ale i ten fakt sprawy ostatecznie nie wyjaśnił, gdyż podobnych zwrotów o charakterze participialnym inne stare zabytki mongolskie nie używają, a tymczasem forma z końcówką *-r-un* występuje bardzo często w charakterze gerundium uprzedzającego przed własnymi słowami w zwrotach typu: *ügülerün... ke'ebe* 'mówiąc powiedział'. Szczególnie często znajdujemy ją w *Nieoficjalnej Historii Mongołów* i to nie tylko w podanym znaczeniu, ale również widocznie jak gerundium, wyrażające czynność równoczesną z główną, np. *ža'ura odurun ba i'erün ba kü'ün-ne ese üžekdebe* (§ 145) 'nie był spostrzeżony w czasie, gdy odchodził i gdy przychodził'; *olon dayisun-dur ha'ulurun xamtu nigene ha'uluya* (§ 164) 'gdy będziemy napadać na licznych nieprzyjaciół, napadamy razem'.

¹ *Konjugation*, s. 64. Por. Владиміровъ, Записки ВООРАО XX, s. 178—179.

² Poppe, AM I, s. 673, tegoż *Грамм. письм.-монг. яз.*, s. 128—129 (§ 74, 12).

Na gruncie tureckim przed wyrazami własnymi używano formy aorystu, ale bez żadnego sufiksu, jak to stwierdza Deny na podstawie tekstów staro-osmańskich, np. *aıdır*¹. Przeto języki tureckie nie przyczyniają się do wyjaśnienia pochodzenia mo. *-r-un* i ta sprawa musi na razie pozostać otwartą.

5. Ciekawy jest pod tym względem koniugacyjny system tunguski. Jakkolwiek jest on jeszcze niedokładnie zbadany, to jednak już obecnie można powiedzieć, że północne języki tunguskie znają aoryst w tym sensie, w jakim występuje na gruncie tureckim, lecz tworzą go bez żadnej odrębnej cechy, tylko przez dodanie bezpośrednio do tematu czasownika specjalnych osobowych sufiksów. Natomiast w formach czasu teraźniejszego, albo niekiedy w ogóle w formach wyrażających czynność dopiero co dokonaną lub jeszcze niedokonaną, znajdujemy sufiks *-ra*, który stanowi widocznie odpowiednik tureckiego *-r*. Sufiks *-ra* występuje najczęściej we wszystkich osobach czasu teraźniejszego, oprócz 1. i 2. liczby poj., niekiedy zaś tylko w niektórych osobach, przede wszystkim w 3. osobie. Obok *-ra* wszystkie północno-tunguskie języki znają w pewnych pozycjach sufiksy *-da* i *-ta*, *-na* (ewenki, sołon, łamut), *-la* (ewenki), *-ya* (negidal)². Sufiksy te stanowią, jak się zdaje, odmiany morfemu *-ra*, ale sprawa ta nie jest zupełnie jasna: Vasilevič już to powiada, że sufiks czasu teraźniejszego dokonanego ma odmiany: *-ra*, *-ta*, *-na* i *-la*, już to uważa te same odmiany za samodzielne elementy o bardzo bliskim znaczeniu. Wzajemny stosunek wszystkich tych morfemów czy odmian pozostał nie wyjaśniony. Wszakże z Vasilevič można się zgodzić co do jednego: sufiks *-ra*, który stoi najbliżej form aorystu, obecnie prawie nie posiada cech participium; należy więc go zaliczać do sufiksów tematowych (słowotwórczych)³.

W językach tunguskich istnieje jeszcze jeden sufiks, który należy tu uwzględnić, a mianowicie *-ri* (odmiany: *-ni*, *-ti*, *-li*),

¹ Op. c., s. 915 (§ 1339).

² Castrén-Schiefner, op. c., s. 27—28 (§ 73), 32 nast. (§ 92 nast.), Поппе, Матер. для исслед. тунг. яз., s. 9—10, tegoż Матер. по солон. яз., s. 128—130 (§ 64), Тунгусский Словник I, s. 21—22, 26—27, 32—40, 162—178; Василевич, Очерк, s. 102—103, 112, 189, 191.

³ Василевич, Очерк, s. 104.

który tworzy participia czasu teraźniejszego, a formą i znaczeniem jest bliski *-ra*. Poppe poświęcił dużo uwagi obu morfemom, pragnąc dowieść, że są one różnego pochodzenia¹, i na ogół z jego wywodami można nie tylko się zgodzić, ale i uzupełnić je jeszcze innymi wskazówkami; jednakże wszystkie te wywody właściwie nie dotyczą sprawy pochodzenia sufiksów, a przede wszystkim nie mówią, w jaki sposób turecki sufiks *-r* przybrał na tunguskim gruncie różne odmiany. Niemniej jednak mamy tu widocznie osobne gniazdo sufiksów, które powstawszy z tur. *-r*, znalazły na gruncie tunguskim sprzyjające warunki dla swego rozwoju.

W języku mandżurskim również znajdujemy sufiks *-ra*: służy on do urabiania participium czasu teraźniejszego-przyszłego². Osobnej formy aorystu język ten nie posiada.

Tureckie sufiksy participiów czasu przeszłego

1. W tureckim istnieją trzy participia czasu przeszłego: tworzą je sufiksy *-qan* (*-yan*), *-d̄iq* i *-m̄š*. Participia te znane są wszystkim dialektom tureckim, ale nie wszystkie dialekty posługują się nimi w jednakowym stopniu: czasem sufiks *-qan* występuje jako żywy morfem, zaś *-d̄iq* jako martwy w wyrazach skostniałych (większość dialektów), czasem zaś odwrotnie (języki południowo - zachodnie): *-m̄š* najczęściej ukazuje się jako żywy sufiks obok *-d̄iq*, lecz przybiera niekiedy jakiś osobny odcień znaczeniowy, np. w języku anatolijsko-tureckim występuje obok *-d̄iq*, ale oznacza czynność niedokonaną, a w kirgiskim zaś obok *-qan*, *-qon* (*-yan*, *-yon*), ale tylko w połączeniu z czasownikiem *boł-* 'stać się', tworząc formy o znaczeniu podobieństwa czy naśladowania. Można więc przypuszczać, że dawniej wszystkie trzy sufiksy występowały w języku pratureckim, prawdopodobnie z różnymi odcieniami znaczeniowymi, ale po rozbiciu się jego na dialekty otrzymały różny zakres stosowania.

Nic więc dziwnego, że inne języki altajskie rozmaicie potraktowały omawiane tu sufiksy: na gruncie mongolskim w normalnym użyciu jako morfem żywy i rozpowszechniony mamy tylko

¹ *Матер. по солон. яз.*, s. 128—130, 136.

² Kotwicz, RO XIV, s. 100.

sufiks *-d̄iq* w odmianie z szeroką samogłoską *-day*, zaś *-qan* znalazł się także jako morfem żywy, jedynie w języku mandżurskim; inne sufiksy ukazują się tu i tam w mniejszym lub większym zakresie, ale przeważnie jako elementy morfologiczne martwe.

Badacze udzielali tym elementom (zwłaszcza sufiksowi *-m̄š*) dużo uwagi. Jednakże nie wszystkie związane z nimi zagadnienia można uważać za rozstrzygnięte, wobec czego niżej podajemy tu o każdym z nich garść spostrzeżeń uzupełniających.

2. W r. 1939 wypowiedziałem przypuszczenie, że mandżurski sufiks participium czasu przeszłego *-qa ~ -qo ~ -ke* || *-xa ~ -xo -xe* wywodzi się od tureckiego sufiksu *-qan*¹. Zgodność fonetyczna i semantyczna jest tu zupełnie widoczna. Zanik końcowego *-n* jest zjawiskiem bardzo rozpowszechnionym we wszystkich językach altajskich; w danym zaś wypadku mogła go spowodować ta okoliczność, że mandżurskie formy czasownikowe w ogóle kończą się na samogłoski, podczas gdy w imionach i w formach imiennych spotykamy *n* w wygłosie niejednokrotnie.

W językach mongolskich również można, jak się zdaje, znaleźć mniej więcej pewne odpowiedniki dla tur. *-qan* || *-yan*. Znają one kilka bardzo produktywnych sufiksów, które tworzą imiona od czasowników, a mianowicie *-yan*, *-ya*, *-t̄yan*, *-t̄ya*, ale nie wszystkie te sufiksy można zastawić z tur. *-yan*, bowiem już w r. 1912 Ramstedt wyraził pogląd, że mo. *-yan* jest czysto mongolskim, nie zapożyczonym, morfem², a w stosunku do innych postępuje również ostrożnie. W znacznym stopniu zgadza się z nim i P o p p e: rzeczywiście sprawa wymaga bardzo dokładnego zbadania. To też na razie można przytoczyć zaledwie kilka przykładów, które zawierają sufiks *-yan* prawdopodobnie pochodzenia tureckiego.

Mo. *yabuyan*, kałm. *yowyn* 'pieszy'³.

Mo. *botyan*, kałm. *botyn* 'każdy'⁴. Wyraz ten spotyka się w takiej samej formie i z takimże znaczeniem na gruncie turec-

¹ RO XIV, s. 100—101.

² JSFOu XXVIII₃, s. 13 (§ 12).

³ Ramstedt, *Konjugation*, s. 109, JSFOu XXVIII₃, s. 13 (§ 12). Wypowiedziane w obu pracach poglądy o pochodzeniu sufiksu *-yan* są niezupełnie uzgodnione.

⁴ Ramstedt, JSFOu XXVIII₃, s. 13.

kim, toteż nie jest wykluczone, że powstał on tam od czasownika *boł-* 'stać', który jak wiadomo, bywa jednakowo szeroko rozpowszechniony w językach mongolskich i tureckich.

Mo. *olan*, kałm. *oln* 'dużo, liczny' jest, prawdopodobnie, tegoż samego pochodzenia, co i poprzednie *bołyan*. Jak wiadomo, czasownik *boł-* posiada odmianę *ol-* w południowo-zachodnich dialektach tureckich, które również tracą początkowe *γ-* sufiksów; w tych dialektach *olan* jest więc normalną odmianą do *bołyan*.

turyan 'chudy, wycieńczony'. Wyraz ten, który odpowiada formom mo. literackiego *turaxan*, *turuxan* (tak samo w *Houa-yi yi-yu* z 1389, I, f° 25^r, i w *Nieoficjalnej Historii Mongołów*, §§ 168, 190, 193, 194), *turaxai*, spotyka się w słownikach anonima lejdeńskiego i *Muqaddimat al-Adab* oraz w dialekcie monguorskim. W *Muqaddimat al-Adab* znajdujemy jeszcze odmianę *turqan*, tudzież wyraz *turuqsan*¹; ten ostatni ma to samo znaczenie, co *turyan* || *turqan* i jest normalną formą imiesłowu czasu przeszłego od czasownika *turu-*, *tura-* 'chudnąć'. Można przeto przyjąć, że *turyan* jest formą turecką, równoległą do mongolskiej *turuqsan*, urobioną od czasownika *tur-* (al- *Kāšγarī*) 'być chudym'.

Wyrazy *hubilyan* 'inkarnacja, osoba wcielona, wcielenie, przemiana' (od mongolskiego czasownika *hubil-* 'przemieniać się'), *čakilyan* 'piorun, błysk' (mo. *čakil-* 'błyskać', tur. *čağılyan* 'piorun', a także 'łysnęło się') i inne pochodne od czasowników zakończonych na *-l*. Nie należą tu naturalnie pochodne na *-lya*, *-lyan* urobione od czasowników zakończonych na samogłoskę, jak: *uñšilyan* 'czytanie' (mo. *uñši-* 'czytać').

öčiken || *öčigen* 'niedawno, wczoraj'. Wyraz ten występuje już w *Nieoficjalnej Historii Mongołów*, w dziele Ibn al-Muħannā'y (*ečügen*, może *öčken*?), a także w dialektach: ordos *öčögön* 'niedawno', moghol *üčkōn* 'wczorajszy'. Prócz tego znane jest połączenie z wyrazem *edür* 'dzień' *öcüge ödür* (*Muqaddimat al-Adab*)², *öčigeldür* (stare teksty mongolskie), *üčküldür*, *öčküldür*, *öcküldür* (kałm.), *öcükdür* (bajit), *ocögdör*, *öcögdör* (chałcha) 'wczoraj'³. Władimir-

¹ Понпе, *Монг. словарь Мукаддимат ал-Адаб* I—II, s. 355.

² *Op. c.*, s. 273, 436.

³ Владимирцов, *Сравн. грамм.*, s. 153, 156, 229, Kotwicz, *Опыт*², s. 332 (§ 312), Бурдуков, *op. c.*, s. 71, Басангов, *op. c.*, s. 46.

cov zestawia go z mo. *ečüs* 'koniec' i odtwarza pierwiastek w formie *öčü-*, *öči-*, ale nie podaje, jakie byłoby znaczenie tego pierwiastka.

Należy przypuszczać, że stanowi on odpowiednik dla tureckiego *öt-* 'przechodzić, mijać', tak że omawiany wyraz zapewne oznaczał 'przeszły, miniony, dalszy'¹. Element *l*, który widzimy w wyrazie *öčigeldür* i w formach kałmuckich, Ramstedt, a za nim Władimircov, tłumaczą jako skrót mongolskiej partykuły *ele* (*öčiken* + *ele* + *edür*)².

Co zaś do innych wyrazów, które w mongolskim języku literackim mają *-yan* po samogłosce i które w żywym języku podlegają kontrakcji, tworząc długą samogłoskę, np. *ulayan* > *ulān* 'czerwony', *idegen* > *idēn* 'pokarm', to na razie będzie bezpiecznie nie brać ich pod uwagę.

3. Forma czasu przeszłego dokonanego (kategorycznego) z końcówką *-dī* jest jedyną formą trybu orzekającego, której używa się w tureckim jako verbum finitum, ale której, w przeciwieństwie do innych form orzekających, długo nie umiano wyprowadzić od imiesłowu lub w ogóle formy imiennej. Dopiero w 1900 r. Melioranskij wysunął przypuszczenie, że czas przeszły powstał na bazie rzeczowników odczasownikowych, zakończonych na *-dī* (*-tī*), typu *ayındī*, *sizindī*, które dotychczas, chociaż rzadko, spotyka się w różnych językach tureckich. Przypuszczenie to następnie podzielił Brockelmann, modyfikując je o tyle, że podstawę dla powstania czasu przeszłego miał stanowić rzeczownik odczasownikowy na *-t*: *barīt* 'chodzenie', *gālit* 'przyjście'³. Sprawa pochodzenia omówionej formy wydawała się rozstrzygnięta zadawalająco. Co prawda, hipoteza Melioranskiego wiązała czas na *-dī* z rzeczownikiem, a nie z imiesłowem, ale właśnie to pozwalało zrozumieć, dlaczego

¹ Por. tureckie wyrazy o podobnym znaczeniu: *ötä*, *ötäki*, utworzone od czasownika *öt-*. Deny, *op. c.*, s. 906—907 (§ 1338, 2).

² Ramstedt, JSFOu XXVIII₃, s. 13 (§ 12, 5), Влaдuмuрцoв, *op. c.*, s. 153.

³ Меліоранскій, *Арабъ филологъ о турецкомъ языкѣ*, s. LXIX—LXXII, Brockelmann, *Altosmanische Studien I*, ZDMG LXXIII (1919), s. 12—14. Por. Дмитрeв, *Строй*, s. 35—36 i *Грамм. кумык. яз.*, s. 107—109.

czas przeszły przybiera sufiksy dzierżawcze, a nie osobowe (predykatywne).

Jednakże przypuszczenie Melioranskiego opiera się na dość zawiłych i problematycznych przesłankach. Rzeczowniki odczasownikowe z końcówką *-t*, o ile można sądzić na podstawie przykładów ich użycia, musiały oddawna być zwykłymi rzeczownikami, pozbawionymi właściwości czasownikowych. Jeżeli więc rzeczywiście pierwotnie używano ich z wyrazami *bar* 'jest' i *yoq* 'nie ma', jak przypuszczał Melioranskij, to nie mogły one odzyskać w tych warunkach wszystkich właściwości czasownikowych, aby się stać prawdziwym *verbum finitum*. Powstaje więc pytanie, czy hipoteza Melioranskiego wyczerpała wszystkie możliwości wytłumaczenia pochodzenia formy na *-dī* i czy nie należy czynić dalszych poszukiwań.

Najprostsze rozstrzygnięcie dałoby się osiągnąć przez powiązanie sufiksu *-dī* z morfem *-dīq*, który tworzy imiesłów czasu przeszłego w południowo-zachodnich dialektach tureckich (anatolijskim, gauskim, południowo-krymskim, azerbejdżańskim i turkmeńskim). Pod względem fonetycznym takie rozstrzygnięcie nie natrafia na trudności, znane bowiem są przykłady zaniku na gruncie tureckim końcowego *-q* lub *-γ*. Powstają w ten sposób nowe formy, które rozszerzają się, przybierają nowy odcień znaczeniowy i nieraz wytwarzają dla siebie normalne warunki współżycia ze starymi formami. Wystarczy wskazać tutaj na następujące pary sufiksów:

<i>-maq</i>	<i>-ma</i>
<i>-čaq</i>	<i>-ča</i>
<i>-tiγ</i>	<i>-ti</i>

Toteż nie można się dziwić, że w r. 1921 Deny przechylił się na stronę prostszej etymologii i na poparcie jej przytoczył świadectwo Mahmūda al-Kāšgariego (XI w.), według którego jedne szczepy tureckie używały form na *-dīm* i *-dī* w 1. i 3. os., podczas gdy inne posługiwały się dla tych samych osób sufiksem *-duq*, *-dīq* bez żadnych innych końcówek¹. Jednakże opinia tego uczonego widocznie nie przekonała turkologów rosyj-

¹ *Op. c.*, s. 1110—1113 (§§ 653, 700, 715); zob. również s. 1129—1130 (§ 87) i Brockelmann, *KSz XVIII*, s. 41.

skich i Dmitriev w swoich ostatnich, tu często cytowanych pracach, powołuje się tylko na hipotezę Melioranskiego i Brockelmanna, nie wymieniając nawet Deny'ego.

Mimo, że świadectwo al-Kāšgariego ma, jak zaznaczył Deny, decydujące znaczenie, nie od rzeczy będzie zwrócić uwagę na jeszcze jedną okoliczność. Na gruncie tureckim daje się zauważyć jakby rywalizacja między sufiksami imiesłowów czasu przeszłego dokonanego: z jednej strony *-dīq* i *-mīš*, z drugiej zaś *-qan(-yan)*¹. Dawniej, jak to zaznaczono wyżej, wszystkie te sufiksy występowały w tureckim równolegle. Obecnie jednak *-dīq* i *-mīš* spotyka się tylko w dialektach południowych, w innych zaś — *-qan(-yan)*. W ten sposób jakby nastąpił podział zakresu normalnego stosowania sufiksów. Można przypuszczać, że decydującą rolę w tej ewolucji odegrało właśnie powstanie z formy imiesłowowej *-dīq* verbum finitum o zredukowanej postaci na *-dī*: nowa ta forma utrzymała się w całym świecie tureckim, a równocześnie sam imiesłów na *-dīq*, jakby po spełnieniu ważnego zadania, tj. po stworzeniu verbum finitum, usunął się w cień. W przeważającej większości dialektów ustąpił miejsca swemu konkurentowi, a zachował się jedynie w kilku.

Nie jest wykluczone, że sufiksy *-dī* i *-dīq* posiadają odpowiednik i na gruncie mongolskim. Już Ramstedt zestawił tur. *-dī* z mo. sufiksem gerundium *-žū ~ -žü, -ču ~ -čü*². Zestawienie to można rozszerzyć, uwzględniając mongolski sufiks czasu przeszłego (nieoczekiwanego) *-žuxuī ~ -žüküī, -čuxuī ~ -čüküī*, który w *Nieoficjalnej Historii Mongołów* stale występuje w formie *-žū'ui, -ču'ui* (por. mo. *-ažiyu*), a w tekstach literackich, jak też i w dialektach, czasem przybiera skróconą formę *-či, -ži*³. Sufiks ten mógłby stanowić odpowiednik tur. *-dīq*. Zestawienie:

tur.	mo.
<i>-dī</i>	<i>-žū, -ču (-ži, -či)</i>
<i>-dīq</i>	<i>-žuxuī, -čuxuī (-žū'ui, -ču'ui; -ži, -či)</i>

stanowi ciekawą ilustrację dla naszych uwag na temat pochodzenia tur. sufiksu *-dī* od *-dīq*.

¹ Дмитриев, *Грамм. кумык. яз.*, s. 146; Zajaczkowski, *Sufiksy*, s. 102 (§ 29).

² *Konjugation*, s. 106—107.

³ *Ibid.*, s. 82.

Jednak ta etymologia nie jest bez zarzutu. Nie ulega wątpliwości, że *-dī* powinno było dać na gruncie mongolskim *-ḡi* (*-či*), ale jakim sposobem powstała forma literacka *-ḡu* (*-ču*)? Można ją uważać za odpowiednik z samogłoskami tylnymi postaci *dī*, gdyż język mongolski bardzo często zastępuje tur. *ī* przez *u*, ale w ten sposób musiałyby powstać w mongolskim sufiksy **du*, **tu*, tym bardziej, że na gruncie tureckim morfem *-dī* może mieć odmianę z samogłoską *u*: *-du*. Widocznie nastąpiło tu jakieś upodobnienie.

Następnie nasuwa się przypuszczenie, wypowiedziane zresztą przez różnych badaczy, przede wszystkim przez Ramstedta¹, że mongolskim odpowiednikiem tureckiego sufiksu *-dīq* jest *-day* ~ *-deg*, końcówka participium praesentis z odcieniem czynności, do której się przyzwyczajono (nomen usus). Język jakucki zna odmianę *-tax* ~ *-tāx* (*-dax* ~ *-dāx*), która zdaje się wskazywać na to, że sufiks participialny nawet na gruncie tureckim zawiera wokalizm podwójny (samogłoski wąskie i szerokie). Pod względem fonetycznym zestawienie sufiksów tureckiego i mongolskiego nie nastrocza wątpliwości, ale mają one różne odcienie znaczeniowe, bo pierwszy oznacza czas przeszły (niedokonany), drugi zaś — teraźniejszy (zwyczajowy). Prawdopodobnie jednak, przesunięcie w obrębie znaczenia dokonało się dzięki temu, że czynność zwyczajowa zakłada niejednokrotne powtarzanie jej w przeszłości, a więc i pewien odcień właśnie czasu przeszłego.

Jeśli nie będziemy przywiązywać większej wagi do zaznaczonych tu trudności — w pierwszym wypadku fonetycznych, w drugim semantycznych — to się okaże, że tureckie odmiany naszego sufiksu (*-dī*, *-dīq*) posiadają na gruncie mongolskim swe odpowiedniki.

Wreszcie trzeba podnieść, że mongolski sufiks *-day* również ulega skróceniu. Bywa to w wypadkach, gdy łączy się z partykulami *ügei*, *mön* lub tp. Np. kałm. *aldugā*, *aldūmḡ* < mo. *aladay ügei*, *aladay mön* (lub *aladay yayuma*?).

4. Sufiks *-mīš* ~ *-mīš* tworzy na gruncie tureckim participia czasu przeszłego, a niekiedy także czasu teraźniejszego i najczęściej wyraża czynność, której mówiący nie był świadkiem na-

¹ Op. c., s. 91—93.

ocznym. W różnych dialektach zmienia się zakres jego użycia i znaczenie; toteż turkologowie poświęcają mu dużo uwagi, nawet w osobnych rozprawach¹.

W języku kirgiskim formy na *-mīš*, prócz nielicznych zakrzepłych przykładów (np. *turmuš* 'życie, byt', *bołmuš* 'istnienie') samodzielnie obecnie właściwie się nie używa. Natomiast łączy się tam formę na *-mīš* z czasownikiem pomocniczym *bol-* dla wyrażenia czynności, którą się wykonuje tylko pozornie albo nieznacznie: *alimīš bołmaq* 'udawać, że się bierze', *žazimīš bołmaq* 'udawać, że się pisze'². W czuwaskim języku spotyka się twory na *-māš ~ -māš*, które oznaczają czynność pozornie nie wykonywaną: *pālmaš* 'rzekomo, nie wiedzący', *iltmaš* 'rzekomo nie słyszający', *kormaš* 'rzekomo nie widzący'³. Takie znaczenie sufiksu w kirgiskim i czuwaskim jest zupełnie wyjątkowe, toteż Batmanov skłonny jest nawet uważać go za różny od ogólnotureckiego *-mīš*⁴.

Wobec tego specjalnego znaczenia nabiera fakt, że zarejestrowane w kirgiskim połączenia formy na *-mīš* z czasownikiem *bol-* dla wyrażania tego samego odcienia znaczeniowego ('udawać, że się coś robi') znane jest również językowi kałmuckiemu: *untamš bolžo* 'udawać, że się śpi, trochę (dla pozoru) zasnąć'⁵.

Zwrot ten jest wyjątkowy także na gruncie mongolskim; należy przeto sądzić, że Kalmucy zapożyczyli go bezpośrednio od Kirgizów. W ogóle sufiks *-mīš* nie zdobył sobie na gruncie mongolskim prawa obywatelstwa, tak że te nieliczne wyrazy, które go zawierają, dostały się do mongolskiego prawdopodobnie bezpośrednio z języków tureckich. Oto kilka przykładów:

žemis (*Muqaddimat al-Adab* i *Hona -yi yi -yi* z 1389 r. *žemiš*) 'owoce' odpowiada, jak to już niejednokrotnie stwierdzono,

¹ Дмитриев, К вопросу о значении османской глагольной формы на „мыш“, Записки Коллегии Востоковедов II (1927), s. 91—96; Кононов, Турецкая глагольная форма на „мыш“, Ученые Записки Ленингр. Госуд. Унив. № 20, Серия Филолог. Наук, вып. 1 (1939), s. 34—49, Zajaczkowski, *Sufiksy*, s. 101—102 (§ 28).

² Батманов, *Грам. кирг. яз.* III, s. 61, Юдахин, *op. c.*, s. 171.

³ Ашмаринъ, *op. c.*, s. 326, ods. 1.

⁴ *Loc. c.*

⁵ Kotwicz, *Опыт*², s. 298—299 (§ 266), 316 (§ 294).

tur. (kirg.) *žemiš* (*yämiš*) 'ts.' i ma. *žemin* 'dawka lekarstwa'¹. Za podstawę należy uważać formę turecką, która powstała od czasownika *yä-* || *žä-* 'jeść'.

torulmiš. W *Nieoficjalnej Historii Mongołów* (§ 189) znajdujemy zdanie: *kö'ün minu torulmiši*, którego, jak się zdaje, wydawcy tego tekstu nie zrozumieli. Haenisch uważa *torulmiši* za wyraz turecki i na podstawie chińskiej glosy, tłumaczy: 'der sich gereinigt hat'², Kozin zaś pozostawił je bez dokładnego tłumaczenia. Haenisch słusznie przypisuje temu słowu pochodzenie tureckie, ale podane przez niego znaczenie trudno uznać za odpowiednie. W języku kirgiskim istnieje czasownik *torol-* 'wyrosnąć, zmężnieć'³, który na gruncie ogólnotureckim musi brzmieć *torul-*. Całe więc zdanie otrzymuje zupełnie naturalne znaczenie: 'syn mój zmężniał (wyrósł)'. Można przypuszczać, że autor glos chińskich miał na uwadze ten sam czasownik, ale podał znaczenie, jakie stosuje się do płynów: 'ustać się, osiągnąć normalny stan, oczyścić się'.

Wobec niewielkiej ilości dotąd stwierdzonych przykładów, które, jak wyżej powiedziano, Mongołowie zapożyczyli widocznie bezpośrednio z języków tureckich, turkologowie (Dmitriev i Kononov), nie umiając wykryć pochodzenia sufiksu *-miš* na gruncie tureckim, próbują utożsamić go z mongolskim sufiksem *-mat* ~ *-mel* i pogląd ich pokrywa się ze zdaniem Ramstedta. Przyjmując tę hipotezę, mielibyśmy w języku mongolskim dwa odpowiedniki tureckiego sufiksu:

a) *-mat* — formę starszą, która pochodzi prawdopodobnie z okresu huńskiego, kiedy tur. *š* odpowiadało mo. *l* i która jeszcze obecnie jest produktywnym morfemem;

b) *-miš* — formę późniejszą, która pochodzi z okresu kirgiskiego (X w.) i która zachowała się w nielicznych, zakrzepłych już wyrazach, tudzież w specjalnym połączeniu z czasownikiem *bol-*, używanym dotychczas w języku kałmuckim.

¹ Владимирцовъ, Записки ВОНРАО XX (1911), s. 174, 179—180, Kotwicz, RO XIV (1939), s. 97.

² *Manghol un Niuca Tobca'an*, s. 115.

³ Юдахин, *op. c.*, s. 511.

Sufiksy tur. -γu, mo. -γu i -γužai

W szeregu języków tureckich, zarówno starych (język napisów orchońskich i tekstów ujgurskich z Turkiestanu Wschodniego), jak i dzisiejszych istnieje sufiks *-γu ~ -gü*, który tworzy od czasowników *nomina actionis* (tzw. *infinitivus II*)¹. Sufiks ten ulega tu i ówdzie przekształceniom w *-ū ~ -ü* (kirgiz, kazach, dialekty Turków syberyjskich²) lub *-w* (kumański, jakucki).

Imiona na *-γu* mogą przybierać jeszcze inne sufiksy, przede wszystkim zaś *-či* i *-li* (< *-liγ*) i wtedy mają znaczenie zbliżone do participiów czasu teraźniejszego, w pierwszym wypadku strony czynnej, w drugim — strony biernej, np. kazach *baıtaūšu* 'przywiązany (obecnie)'³. W języku mongolskim odpowiadają im imiona z końcówkami *-γači ~ -geči* i *-γatai ~ -getei*: *uyayachi* (kałm. *uyāčō*) 'ten kto przywiązuje', *uyayatai* (kałm. *uyātā*) 'przywiązany'⁴.

Język mongolski zna jednak ten sam sufiks *-γu ~ -gü*, który urabia od czasowników przymiotniki oznaczające stan lub położenie, np. *daruγu* 'posłuszny' (*daru-* 'cisnąć, uciskać'), *soγloyu* 'pijany' (*soγto-* 'być pijanym'), *ilegü* 'pozostały, lepszy' (*ile-* 'pozostać, być w nadmiarze')⁵.

Mo. *-γu* wchodzi w skład specjalnej końcówki czasownikowej *-γužai ~ -güžei* (kałm. *-ūžā ~ -üzā*, *-ūwzā ~ -üwzā*, *-wūzā ~ -wüzā*),

¹ Zajęczkowski, *Sufiksy*, s. 73—75 (§8). Do cytowanej tam literatury można dodać: Radloff, *Die jakutische Sprache*, s. 49, Батманов, *Грамм. кирг. яз.* III, s. 56—59 (§ 54), Баскаков и Насплов, *op. c.*, s. 222—224.

² Katanov (*op. c.*, s. 565) zestawił *-ū* z sufiksem *-ay*, ale trudno się z nim zgodzić, gdyż wyrazy zakończone na *-ay* wykazują inną ewolucję:

Turkiestan Wschodni	kazach	kirgiz	
<i>tay</i>	<i>taw</i>	<i>tō</i>	góra
<i>bay</i>	<i>baw</i>	<i>bō</i>	snop
<i>say</i>	<i>saw</i>	<i>sō</i>	zdrowie
<i>say-</i>	<i>saw-</i>	<i>sā</i>	doić.

³ Мелиоранский, *Грамм. каз.-кирг. яз.* I, s. 64.

⁴ Порре, KSz XX, s. 111 (§ 25, 2), Kotwicz, *Onum*², s. 102 (§ 91), 291—292 (§ 260, 1).

⁵ Понне, *Грамм. письм.-монг. яз.*, s. 102 (§ 34), tegoż *Грамм. бурят-монг. яз.*, s. 88 (§ 78, 6), Kotwicz, *op. c.*, s. 115 do 116 (§ 103).

która wyraża przypuszczenie lub obawę, że coś niepożądanego¹ może się stać. Drugą częścią końcówki *-γuḡai* jest zapewne partykuła *ḡe*, do której (jak w wielu innych wypadkach) dodano element *i*².

Sufiks tur. -qï, -γï, -qu; mo. -χu

1. Ten sufix turecki³, który ma cztery postaci o wąskich samogłoskach, należy odróżnić od omówionego wyżej sufiksu *-γu*. Wynika to chociażby stąd, że niektóre języki (np. kirgiski) używają obu sufiksów (*-γu* i *-qï*) równolegle, ale w różnych funkcjach⁴. Sufiks *-qï, -qu* występuje w różnych językach tureckich nie tylko samodzielnie, ale także służy za podstawę dla dość licznej grupy sufiksów złożonych: *-qïn, -qun, qïč, -quč* (oba w czterech postaciach) i *-qur* (w dwu postaciach). Tworzą one od rzeczowników imiona, które funkcjonują czasem jako rzeczowniki (*-qï* i *-qïč*), czasem jako przymiotniki (*-qïn* i *-qur*). Najszersze znaczenie mają sufiksy *-qïč* i *-qïn*, z których pierwszy urabia przeważnie rzeczowniki (osobę działającą, narzędzie działania, przedmiot podlegający czynności, wreszcie miejsce czynności), a drugi — przymiotniki.

2. Niektórzy badacze (Denny, Bang, Dmitriev) zestawiają sufix *-qïn* z końcówką participium czasu przeszłego *-qan*, przyjmując jeden sufix o sześciu postaciach⁵. Jednakże, zdaje się, należy zaliczyć je tylko do jednego gniazda, do którego wchodzi nie tylko *-qïn* i *-qan*, lecz i inne wymienione tu sufiksy.

¹ Поппе, *Грамм. нисъм.-монг. яз.*, s. 117 (§ 66, 7), tegoż, *Грамм. бурят-монг. яз.*, s. 221 (§ 222), Kotwicz, *op. c.*, s. 280—282 (§ 252).

² Ramstedt zestawiał zrazu element *-ḡai* z tur. sufiksem *-ḡaq ~ -ḡäk*, ale później uznał to zestawienie za błędne i wypowiedział przypuszczenie podobne do naszego. Zob. *Konjugation*, s. 90—91 i JSFOu XXVIII₃, s. 73 (§ 90).

³ Zob. Zajaczkowski, *Sufiksy*, s. 66—68 (§ 5), 71—73 (§ 7), 81—82 (§ 13), 169 (§ 2) i cytowaną tam literaturę.

⁴ Батманов, *Грамм. кирг. яз.* III, s. 60—61 (§ 55, 5 i 13) i 56—59 (§ 54, II).

⁵ Denny, *op. c.*, s. 569—571 (§ 866), Дмитриев, Доклады Акад. Наук СССР — В, 1926, s. 70.

3. Do nich należy dodać także *-qir*, *-qur* (*-yir*, *-yur*; o czterech postaciach), które w różnych językach tureckich tworzą formy używane w przekleństwach, i które często uważa się, podobnie jak *-qit* lub *-qin*, za specjalną cechę rozkaznika 2. os. Z takim tłumaczeniem trudno się zgodzić, gdyż sufiks *-qir* stosuje się do wszystkich osób, a ponadto przybiera niekiedy sufiks dzierżawczy 3. os. (*-yur-i*, *-yur-u*). Jest to raczej specjalne participium odpowiadające łacińskiemu gerundivowi, a więc można je traktować na równi z innymi sufiksami omawianej grupy¹.

4. Elementy *-qi*, *-qu* i *-qin*, *-qun* pozostają, jak się zdaje, w ścisłym związku z mong. sufiksem participium czasu przyszłego *-xu* ~ *-kü* (*-xun* ~ *-kün*, *-xui* ~ *-küi*)². Mongoliści i turkologowie od dawna uważali za pewnik, że sufiks ten odpowiada tureckiemu elementowi *-yu*, o którym była wyżej mowa, i opinię ich, po dokładnym zbadaniu dość obszernego materiału, podzielił Ramstedt³. Jednakże zdanie ich nie może się ostać, gdyż tureckiemu *-yu* powinno by odpowiadać na gruncie mongolskim *-yu* alb *-ü*. Zestawienie tureckiego *-qu* z mongolskim *-xu* jest bez zarzutu pod względem fonetycznym, ale może wywoływać pewne zastrzeżenia pod względem semantycznym, gdyż tur. *-yu* ma więcej cech czasownikowych niż *-qu* lub *-qun*. Ważnych dla naszego przypuszczenia danych dostarcza język kirgiski, gdzie sufiks *-qi* (*-yï*), *-qu* (*-yu*) tworzy specjalne formy możliwości, które nawet odmieniają się według osób. Ten sam sufiks z dodatkowym elementem *-s* (< *-süz*) urabia formy, które wyrażają niemożliwość wykonania czynności. Ponadto w języku mongolskim istnieją sufiksy *-yar* i *-gir*, które całkowicie odpowiadają tur. *-qur* (*-yur*), gdyż wszystkie te elementy tworzą przymiotniki o bardzo bliskim znaczeniu: 'znajdujący się w jakimś stanie'⁴.

¹ Меліоранскій, *Грамм. каз.-кирг. яз.*, I, s. 62 (§ 7, 4), Дмитріев, *Грамм. кумик. яз.*, s. 120—121, S. Szapszał, *Staroturecki przyrostek -yur(u) ~ -yur(y) zachowany gdzieś w współczesnej mowie potocznej*, RO XIV, s. 81—89.

² Катановъ, *op. c.* s. 570—571.

³ *Konjugation*, s. 89—91.

⁴ Батманов, *loc. c.*

Turecki sufiks -qač (-yač)

Tworzy gerundia czasu przeszłego, np. *alyač* 'wziąwszy, potem gdy wziął' i znany jest językowi czagatajskiemu, gwarom wschodnio-turkietańskim oraz dialektom syberyjskim i nadwołżańskim. V. Böhtlingk, a za nim i Ramstedt¹ zestawili ten sufiks z jakuckim *-āt ~ -ät* i mongolskim *-yad ~ -ged*, ale Radloff słusznie zaznaczył, że sufiks jakucki nie ma nic wspólnego z *-qač*, ponieważ ogólnie -tureckiemu *-č* odpowiada w jakuckim *-s* a nie *-t*. Radloff wyraził pogląd, że jakuckie *-ät* kontynuuje mongolskie *-yad*² i tutaj narazie należy się zatrzymać w badaniach nad pochodzeniem wymienionych sufiksów, jeżeli za podstawową formę przyjmuje się tur. *-qač*³. Jednakże obraz wyraźnie się zmienia, jeżeli uwzględnimy tunguski sufiks *-ksa ~ -kso ~ -kse*, który wyraża to samo. Mamy tu jakby formę pośrednią, zwłaszcza jeżeli przypuścimy, że *-ksa* mogło mieć odmianę *-*kas*. Podobne przesunięcie samogłoski, praktykowane dla rozdziału dwóch spółgłosek, jest zjawiskiem dobrze znanym w językach altajskich i wiele przykładów ilustrujących je dostarczają nam właśnie języki tunguskie, np. sufiks rozkaznika 1. os. *-kta > -gita*, 3. os. *-ktn > -gitin* itd.; tym bardziej możemy oczekiwać tego samego w odpowiednikach z innych języków. Również częstym zjawiskiem jest wymiana w wygłosie wyrazu spółgłoski *č* z *s* w językach tureckich i *t* z *s* w mongolskich. W ten sposób wszystkie wymienione sufiksy: tur. *-qač*, mo. *-yad* (jakut. *-ät*) i tungus. *-ksa* można, jak się zdaje, zaliczyć do jednego gniazda.

Turecki sufiks -qalī (-yalī)

1. Występuje on w tych samych dialektach, co *-qač*. W najważniejszej części obszaru językowego sufiks ten zachowuje nagłos spółgłoskowy (*q-*, *γ-*), który zanika jedynie w pewnych dialektach, np. anat.-tur. *-ači ~ -äli*, urianchajski i dialekty Turków syberyjskich *-āta ~ -älä*, *-ata ~ -älä*. Formy utworzone z pomocą *-qalī (-yalī)* lub jego odmian mają w pewnych dialektach znacze-

¹ Böhtlingk, *op. c.*, s. 179 (§ 183), 310 (§ 523), Ramstedt, *Konjugation*, s. 107—108.

² *Die jakutische Sprache*, s. 42.

³ Zob. Denny, *op. c.*, s. 578 (§ 870), 1009—1010 (§ 1395).

nie supinum, w innych zaś wyrażają początek czynności ('od czasu gdy, od chwili gdy', gerundium initiale; formy na *-alī*, *-ala*), niekiedy zaś (gwary Turkiestanu Wschodniego) oznaczają zarówno supinum jak i gerundium initiale. Różnice znaczeniowe i osobliwości fonetyczne tu przedstawione mogą wskazywać, że mamy tu dwa różne elementy morfologiczne¹. Sprawa ta dotychczas nie jest wyjaśniona, zwłaszcza, że niektórzy badacze (Deny) wprowadzają jako odmiany sufiks *-qana* ~ *-känä* (gwary Turkiestanu Wsch.) i *-qalaq* ~ *-käläk*, *-yalaq* ~ *-gäläk* (dialekty Turków na Altaju i na Syberii, urianchajski, kirgiski sufiks-partykuła *-elek*)². Ten ostatni tworzy participia, które wyrażają czynność oczekiwaną, ale jeszcze nie dokonaną. Należy tu uwzględnić również kumycki sufiks *-qanlī* ~ *-känli*, *-yanlī* ~ *-gänli* (<*-qan-lī*), który tworzy gerundia ze znaczeniem: 'od czasu gdy' i który może rzucić nieco światła na pierwotną budowę wymienionych sufiksów, albo przynajmniej tego, który ma znaczenie czasowe³.

2. W innych językach altajskich nie znajdujemy odpowiedników tureckiego sufiksu *-qalī*, *-ala*, *-qalaq*. Wszakże należy pamiętać o mandżurskiej końcówce gerundialnej *-wala* ~ *-wolo* ~ *-ngele* ('przedtym niż, zanim'). W każdym razie element *-la* w końcówce zarówno tego gerundium, jak i w sufiksie mongolsko-tunguskiego gerundium *-tala* ~ *-tolo* (~ *-tele*)⁴ może mieć jakiś związek z podobnym elementem sufiksu tureckiego.

Sufiks tureckiego gerundium -a i mongolskiego participium -ya

1. W morfologii czasowników tureckich dużą rolę odgrywa gerundium czasu teraźniejszego («*gérondif concordant*» według terminologii Deny'ego). Obecnie tworzy się je z pomocą sufiksu *-a* ~ *-ä* (po spółgłoskach) i *i* (po samogłoskach), ale dawniej używano bardziej skomplikowanego zespołu odmian, które Thomsen dla okresu napisów orchońskich odtworzył jako *-a* ~ *-ä*, *-i* ~ *-i*,

¹ Deny, *op. c.*, s. 1031 (§ 1412).

² Катановъ, *op. c.*, s. 576—577, Deny, *op. c.*, s. 930 (§ 1343, 4).

³ Дмитриев, *Грамм. кумык. яз.*, s. 144—145, Катановъ, *op. c.*, s. 604—609, Deny, *op. c.*, s. 927—930 (§ 1343).

⁴ Zob. niżej, s. 271—274.

-u ~ -ü (-yu ~ -yü). Istniały więc obok siebie odmiany z szero-
kimi i wąskimi samogłoskami i można sądzić, że wyrażały one
różne odcienie znaczeniowe, które jednak z biegiem czasu zatarły
się, tak że już dla VIII w. nie można ustalić żadnych różnic¹.
Badaczy napisów orchońskich najbardziej interesowała forma
na -yu: zaświadczona jest kilka razy i swym znaczeniem
jakby się przeciwstawia formie gerundium czasu przeszłego na
-p,-b: *baštayu* 'poczynając', wobec *baštup* 'poczawszy', zupełnie
tak samo jak mongolskie gerundium na -n przeciwstawia się ge-
rundium na -žu: *terigülen* i *terigüležu*. Odmianę na -yu znajdujemy
jeszcze w tekstach ujugurskich z Turkiestanu Wschodniego (np.
ančułayu, *munčułayu*, *sayu*), ale wyszła ona z użycia i stary ze-
spół odmian zredukował się do -a i -i, do których należy wpro-
wadzić również używane obecnie w różnych dialektach -a, i.
Przekształcenie i w i nie powinno zadziwiać: prawdopodobnie
odmiany -i, po zaimku -u, najczęściej używano po samogłoskach;
śródm nich rolę dominującą odgrywały a i ä, i ta okoliczność
jakby ograniczała użycie sufiksu o tym samym brzmieniu. Na-
stąpiła więc tu ewolucja znana w świecie altajskim: *tilä-i* > *tilä-*
(y)-i > *tili* (por. mo. *sayin* > *sain* > *sajin*). Przy takim ujęciu
sprawy trudno jest zgodzić się ze zdaniem Deny'ego i Bat-
manova, że przy dodawaniu omawianego sufiksu do tematów,
zakończonych na samogłoskę, -a zanika i pozostaje tylko pomo-
nicza spółgłoska -y-, która przecież służy jedynie do przedziele-
nia dwóch samogłosek².

Formy na -a, -i poza swą właściwą funkcją, służą we wszyst-
kich niemal językach tureckich za podstawę do urabiania czasu
teraźniejszego. W tym celu przyjmują tylko sufiksy predy-
ktywne i fakt ten świadczy, że pierwotne ich znaczenie było inne.
Należy je więc zaliczyć do grupy tych gerundiów, które stały
się gerundiami z participiów w sposób najprostszy, tj. widocznie
na drodze syntaktycznej, bez żadnych zmian fonetycznych czy
morfologicznych³.

Wszakże należy zaznaczyć, że Deny wyprowadza sufiks -a,
-i z -qa, -qai i jego zdanie można uważać za zupełnie prawdo-

¹ Мелиоранский, Записки ВОИРАО XII, s. 79, 132.

² Deny, op. c., s. 920 (§ 1342), Батманов, Грамм. кирг. яз. III, s. 25.

³ Zob. wyżej, s. 199—200.

podobne, ale trudno się z nim zgodzić, gdy utożsamia go z sufiksem *-γa* tematów optatywnych¹; na przeszkodzie stoi tu duża różnica znaczeniowa obydwu sufiksów.

2. Turecki sufiks *-a ~ ä, -i* nie pozostał bez wpływu i na morfologię mongolską.

a) Już w r. 1902 Ramstedt zestawiał go z mongolskim sufiksem czasu przeszłego niedokonanego *-γa ~ -ge*² i jego przypuszczenie poparłem nowymi argumentami³. Obecnie można jeszcze wymienić tak charakterystyczną właściwość, jak częste użycie w językach tureckich i mongolskich podwojonej formy na *-a* (mo. dial. *-ā ~ -ä*) dla oznaczenia czynności trwających bez przerwy przez dłuższy czas lub wciąż powtarzanych; tur. *bara bara*, kałm. *yowā yowā* 'idąc a idąc (długo bez przerwy)'.

Mongolskie formy na *-γa* spotyka się jako participia i jako verbum finitum już w *Nieoficjalnej Historii Mongołów: bariya (bari'a) gū'ün aldaba* 'opuściłem schwytanego człowieka', *Šigi xutuxu ese abu'a* 'Šigi xutuxu nie brał'. W języku literackim formy te łączą się bardzo często z partykułą *edüi*, tworząc zwrot *-γa edüi* ze znaczeniem: 'jeszcze nie zrobiony, jeszcze nie zrobił': *abuγa edüi* 'jeszcze nie wzięty, jeszcze nie wziął'. W *Nieoficjalnej Historii* temu zwrotowi odpowiada połączenie *-ai üdü'üi (> -γai edügüi)*: *gū'ün-ne ber ögte'eü üdü'üi okin ažu'u* (§ 87) 'była dziewczyna jeszcze nikomu nie oddana'. Widocznie w języku *Historii* omawianą formę urabiały sufiksy *-a* i *-ai*. Ten sam zabytek zna podobne dublety dla innych elementów morfologicznych:

<i>-mu</i>	<i>-müi</i>
<i>-le'e</i>	<i>-le'eü</i>
<i>-žu'u</i>	<i>-žu'ui.</i>

Oboczność *-γa, -γai* może przyczynić się do wyjaśnienia formy na *-ai* (*yabu'ayi*), która występuje w zabytkach mongolskich pisanych alfabetem *'phags-pa*, a której pochodzenie nie jest definitywnie wyjaśnione. Według A. M. Pozdneeva⁴ i Władimir

¹ *Op. c.*, s. 931—936 (§ 1343).

² *Konjugation*, s. 85—86.

³ RO XII (1936), s. 124—125.

⁴ *Лекции по истории монгольской литературы* II (СПб. 1897) s. 110, 115.

cova¹ jest to specjalna forma participiów, nieznana gramatykom mongolskim. Później się okazało, że jest ona zaświadczona także w *Nieoficjalnej Historii Mongołów*, jako też w innych starych zabytkach, a nawet i w *Kronice Saγan* (Sanan) Sečena; używa się jej również nie tylko jako participium, ale i jako verbum finitum. W roku 1937 M. Lewicki² zebrał sporo przykładów na jej użycie; przykłady te dowodzą, że wyraża ona czynność niedokonaną ale możliwą, jest przeto bardzo bliską łacińskiemu imiesłowowi na -urus. Przytoczone wyżej dane pozwalają traktować formę na -ai zabytków mongolskich w piśmie 'phags-pa za odpowiednik dobrze znanego gramatykom imiesłowu czasu przeszłego niedokonanego z końcówką -γa, ale należy przypuszczać, że oznaczała ona nie tylko czynności przeszłe niedokonane, ale także przyszłe lub tylko możliwe. Ta duża skala znaczeń nie posiada decydującej wagi, nie mniej jednak nakazuje wziąć pod uwagę jeszcze jedną możliwość, a mianowicie czy twory na -ai nie odpowiadają tureckiemu participium możliwości z sufiksem -qai, -γai.

Nie zwrócono dotąd uwagi, że druga odmiana sufiksu tureckiego gerundium -i, także występuje na gruncie mongolskim, ale obecnie już jako morfem martwy. Chodzi tu mianowicie o formę participium czasu teraźniejszego, którą rozpoznał Władimircov, wbrew zdaniu wypowiedzianemu przez Ramstedta³. Nieliczne przykłady na jej użycie znajdujemy w *Nieoficjalnej Historii Mongołów* w *Kronice Saγan* Sečena, w pekińskim wydaniu opowiadań o Geser-chanie i innych tekstach: bui, bołui, ayisui, odui, darui, tudzież olui (*Nieoficjalna Historia Mongołów*, § 55).

Na specjalną uwagę zasługuje darui, którego bazę stanowi mongolski czasownik daru- 'cisnąć, przygniatać' i którego dotychczas używa się powszechnie w funkcji przysłówka 'następnie, potem'. Na gruncie tureckim odpowiada mu dokładnie przysłówek basa 'znowu, potem', utworzony od czasownika bas- 'cisnąć,

¹ Монгольский международный алфавит XIII века, Культура и письменность Востока X (Москва 1931), s. 37—38.

² Inscriptions mongoles inédites en écriture carrée, CO12 (Wilno 1937), s. 34—35.

³ Остатки причастия настоящего времени в монгольском языке, Доклады Росс. Акад. Наук — В, 1924, s. 55—56. Por. Ramstedt, Konjugation, s. 74, Poppe, AM III, s. 170—171.

przygniatać', z pomocą odmiany *-a* tego samego sufiksu gerundialnego. Wyraz *basa* 'znowu, potem' zapożyczyli Mongołowie i w ich języku zyskał jeszcze szersze zastosowanie niż w tureckim.

c) Trzecia odmiana sufiksu gerundialnego *-yu ~ -yü*, która na gruncie tureckim występuje rzadko, istnieje również w języku mongolskim literackim, gdzie tworzy jedną z form czasu teraźniejszego.

Z powyższych rozważań widać, że jeden turecki sufiks rozszczepił się w języku mongolskim na trzy różne i niezależne od siebie morfemy:

<i>oduḡa</i>	<i>oduḡ</i>	<i>oduḡu</i>
	<i>buḡ</i>	<i>buḡu</i> .

Sufiksy gerundiów: mo. -ma. -tala i ma. -vḡala

Oba sufiksy tworzą na gruncie mongolskim i mandżurskim gerundia czasowe o znaczeniu: *-tala ~ -tele ~ (~-toḡo)* 'podczas, gdy, póki', *-vḡala ~ -vḡolo ~ -vḡele* 'przedtym niż, zanim'. Badacze od dawna przyjmują, że *-tala* jest elementem pochodzenia mongolskiego, który Mandżurowie zapożyczyli do swego języka i który następnie posłużył im za wzór do utworzenia sufiksu *-vḡala*.

Altaisci uważają oba sufiksy za elementy złożone, jednakże nie są zgodni, jak należałoby je dzielić.

1. Co się tyczy sufiksu *-tala*, Ramstedt, opierając się na formie *-dala*, która istnieje w dialekcie chałchaskim, dzieli go na następujące części składowe: *-dal*, sufiks mongolskich rzeczowników odczasownikowych i *-a*, końcówka dativu¹. Natomiast Kozin widzi w nim połączenie sufiksu hipotetycznego participium *-ta* i końcówki comitativu w skróconej formie *-la (<-luya)*².

Obydwie hipotezy zakładają tworzenie gerundiów przez dodanie końcówek deklinacyjnych do form imiennych czasownika. Założenie to jest zupełnie normalne, gdyż większość gerundiów

¹ *Konjugation*, s. 50—61, 111—112.

² Ученые Записки Ленингр. Госуд. Университета № 20, Серия Филолог. Наук, вып. I (1939), s. 33.

altajskich powstała właśnie w ten sposób. Jednakże Ramstedt przyjmuje za podstawę formę rzeczownikową, pozbawioną cech czasownikowych. Przypuszczenie Kozina zgodne jest z ogólną zasadą powstawania gerundiów, ale owo participium jest, jak widzieliśmy wyżej, zupełnie hipotetyczne. Przeto obie etymologie nie mogą nas zadawać.

a) W języku Tungusów nerczyńskich występuje forma czasownikowa z sufiksem *-daṭā* (*-taṭā?*) ~ *-dālā* i Castrén, który pierwszy ją zarejestrował, zestawił ją z mongolskim gerundium na *-tala*, gdyż obie formy mają jednakowe znaczenie ('podczas gdy')¹. Później okazało się, że ten sam sufix *-daṭā* w tej samej funkcji istnieje również w języku Tungusów barguzińskich, którzy, według Poppo, zapożyczyli go od Mongołów².

Badania Vasilevič pozwalają wyjaśnić tę formę na podstawie danych języków tunguskich³. Mianowicie stwierdziła ona, że język ewenkijski zna formę participium, która oznacza czynność jeszcze niedokonaną, a którą tworzy sufix *-da*, *-ta*. Jest to ten sam element, który na gruncie języka Tungusów barguzińskich i sołoińskiego⁴ wprowdził w zakłopotanie Poppo, gdyż wówczas nie można było ustalić, jaką spełnia funkcję. Participium na *-da* występuje najczęściej z końcówką locativu *-la*; w ten sposób otrzymujemy formy gerundialne z sufiksem złożonym *-dala* (*-taṭā*)⁵.

Takie objaśnienie pozwala zrozumieć, dlaczego mo. *-tala* przybiera sufiksy dzierżawcze i dlaczego drugi człon tej złożonej końcówki od czasów najdawniejszych (nawet w *Nieoficjalnej Historii Mongołów*) ma jednakową formę: *-la* (w żywych dialektach nawet *-l*) i nigdy nie występuje w postaci *-lupa* (> żywe dialekty *-lā*).

b) Za etymologią sufiksu *-tala*, opartą na danych języków tunguskich, przemawia jeszcze i to, że participium na *-ta*, *-da* można odnaleźć także w innych językach altajskich.

¹ Castrén-Schiefner, *op. c.*, s. 30 (§ 86, 4).

² Матер. для исслед. тунг. яз., s. 10—11.

³ Очерк, s. 70—71 (§ 20, 10).

⁴ Поппе, Матер. для исслед. тунг. яз., s. 9—10, tenże, Матер. по солон. яз., s. 127, 129, 136.

⁵ Василевич, Очерк, s. 71, 163.

I tak mandżurskie gerundium z sufiksem *-tai* ~ *-tei* ~ *-toi*¹ jest widocznie formą genetivu-instrumentalu od owego participium i stanowi paralełę do gerundium na *-χai* ~ *-xei* ~ *-χoi* (właściwie genetivus-instrumentalis od participium na *-χα* ~ *-χο* ~ *-xe*²

W językach tureckich, zarówno starych jak i współczesnych, dość często występuje sufiks *-tači*, *-dači*, który tworzy od czasowników imiona oznaczające czynność lub stan możliwe albo nieuniknione³. Niewątpliwie jest to morfem złożony, ale pochodzenie pierwszej jego części *-ta*, *-da* stanowiło dotychczas zagadkę. Wobec tego jednak, że element *-či*, oznaczający osobę działającą lub mającą stały związek z daną czynnością, łączy się w językach altajskich nieraz z końcówkami participiów i innych imion odczasownikowych (por. tur. *-yüči*, *-mağči*, mo. *-yači*) można przypuszczać, że i w naszym wypadku mamy połączenie sufiksu *-či* z sufiksem participium *-ta*, *-da*.

W ten sposób mielibyśmy w językach altajskich trzy formy utworzone od tego samego participium: *-tała*, *-tai*, *-tači*.

2. Większe trudności nastrocza mandżurski sufiks gerundialny *-wala*. Przedstawiona wyżej etymologia końcówki *-tała* upoważnia nas do tego, aby *-wala* rozłożyć na *-wa* - *ła* i również na gruncie tunguskim badać jego pochodzenie. I rzeczywiście w językach tunguskich istnieje element *-wa*, ale jako część składowa kilku złożonych sufiksów, a mianowicie:

sufiks, który badacze podają w różnych odmianach: Vasilevič *-žawa*, *-čawa*⁴, Rinčino *-divoā*, *-dina*⁵, Poppe *-žiwā*⁶, Castrén *-žigā*, *-žigō*⁷. Urabia on participia, które oznaczają czynność możliwą i w połączeniu z czasownikiem pomocniczym tworzą czas przyszły trybu orzekającego. Wymienieni badacze nie wypowiadają się o częściach składowych tego sufiksu, jedynie Vasilevič podaje, że Ewenkowie używają osob-

¹ Захаровъ, *Грамматика*, s. 194 (§ 169).

² Захаровъ, *op. c.*, 193—194 s. (§ 168).

³ Radloff, *Alt. Inschr.*, N. F., s. 118—119, Zajaczkowski, *Sufiksy*, s. 98—99 (§ 26).

⁴ Очерк, s. 67, 106 (§§ 20, 3, 33, 11).

⁵ Kotwicz, *Le dialecte tongous de Bargouzine*, CO 1 (Wilno 1932), s. 14.

⁶ Матер. для исслед. тунг. яз., s. 11.

⁷ Castrén-Schiefner, *op. c.*, s. 31 (§ 87, 3), 32—60.

nego sufiksu *-ža*, dla tworzenia imiennej formy czasownikowej, która oznacza czynność będącą w toku¹.

Można więc przypuszczać, że omawiany sufiks stanowi połączenie różnych odmian tego właśnie *-ža* z elementem *-u(g)a* i że ten ostatni ma jakieś własne znaczenie, np. możliwości i występuje w bardziej samodzielnej roli.

-ugaši. Urabia on gerundia oznaczające czynność, podczas której dokonywała się niejednokrotnie lub przez dłuższy okres inna czynność. Gerundia te przybierają sufiksy dzierżawcze².

-ugat tworzy imienne formy czasownikowe ze znaczeniem konieczności³.

Powyższe dane pozwalają, jak się zdaje, na wysunięcie przypuszczenia, że w języku ewenkijskim istnieje osobny sufiks *-uga*, który tworzy imienne formy czasownikowe, oznaczające czynność niezakończoną, możliwą lub nawet niemożliwą, i że właśnie ten sufiks wraz z końcówką locativu *-la* tworzy mandżurski sufiks złożony *-uḡala*.

3. Dla ścisłości należy dodać, że również dialekty mongolskie znają sufiks *-uga*, którego używają bądź samodzielnie (chałcha, buriat *-ugā*), bądź w połączeniu z innymi elementami (chori-buriat *-tugur*)⁴. Są to gerundia sposobu i wyrażają czynność, która dokonywa się równocześnie z czynnością główną lub tylko ubocznie, mimochodem.

Pochodzenie tych sufiksów nie jest jasne, ale można przypuszczać, że na gruncie mongolskim ukazały się pod wpływem bogatej morfologii tunguskiej, chociaż nie można także wykluczyć, że pozostają w związku z ewolucją sufiksu dzierżawczego *-ben* (buriat *-ā*, *-gā*).

Rzeczowniki odczasownikowe

1. Przy tworzeniu rzeczowników odczasownikowych języki altajskie wyróżniają nie tylko sam proces czynności, ale także

¹ *Op. c.*, s. 71 (§ 20, 11), 95.

² Василевич, *op. c.*, s. 112, 162, 164 (§§ 38, 2, 64, 6. 7).

³ Василевич, *op. c.*, s. 108 (§ 35).

⁴ Ramstedt, *Konjugation*, s. 49, 109, Поппе, *Грам.м. бурят-монг. яз.*, s. 231 (§ 236), 232 (§ 238), Рудневъ, *Хори-бурятскій говоръ*, s. XCIII (§ 178).

przedmioty podlegające tej czynności lub stanowiące jej rezultat. Najczęściej różne sufiksy oddają różne znaczenie, jednakże niekiedy brak jest ścisłego rozgraniczenia i jeden sufiks może posiadać kilka znaczeń. W każdym razie ilość morfemów tego rodzaju jest dość znaczna, co pozwala przypuszczać, że poszczególne języki dążyły do dokładnego zróżniczkowania, ale celu tego w większości wypadków nie osiągnęły.

Zestawienie sufiksów świadczy, że i w tej dziedzinie istniała daleko posunięta współpraca między językami. Np.

tur.	-q	-m	-š	-t
mo.	-γ (-γα)	-m	-ł	-s (un)
ma.	<u>-n</u>			-sun.

Związek między tymi sufiksami jest widoczny. Nie wymaga nawet dłuższych wyjaśnień wymiana tur. -š || mo. -ł, gdyż jest to zjawisko dość rozpowszechnione nie tylko w pierwiastkach (np. tur. *yaš* || mo. *žalayu* 'młody'; tur. *taš* || mo. *čilayun* 'kamień'), ale również w sufiksach (tur. -mš || mo. -mal). Dla tureckiego sufiksu -t normalnym odpowiednikiem jest mo. -s. Taka alternacja występuje nawet na gruncie mongolskim. Co prawda, w mongolskim języku literackim tureckiemu sufiksowi imion odczasownikowych -t odpowiada tylko -sun, jednakże wygłosowe -n jest elementem niestałym, zanikającym w niektórych formach deklinacyjnych, a w dialekcie chałchaskim nawet w nominativie, np. mo. *χalisun*, chałcha *χallis* 'kora'¹. Język mandżurski przejął formę języka literackiego -sun: *χuwalasun* (*χuwaliyasun*) 'zgoda, harmonia'.

Nie wszystkie te sufiksy są jednakowo często używane: na gruncie tureckim najczęściej występuje -q, które łączy się z tematem nie tylko przy pomocy wąskich samogłosek (-iq, -uq), ale też i szerokich (-aq), na mongolskim zaś — sufiks -ł.

W języku mandżurskim głównym wyrazicielem czynności w różnych jej przejawach jest końcówka imion odczasownikowych -n. Widocznie język mandżurski, który w wygłosie wyrazu toleruje jedynie -n (i -u), zastąpił tą spółgłoską wszystkie sufiksy spółgłoskowe turecko-mongolskie.

¹ Ramstedt, *Das Schriftmongolische und die Urgamundart phonetisch verglichen*, JSFOu XXI₂ (1902), s. 45 (§ 54).

2. Ciekawy jest stosunek wymienionych sufiksów do innych morfemów. Obecnie wszystkie tworzą od czasowników czyste rzeczowniki, istnieją jednak wskazówki, że przynajmniej niektóre rzeczowniki posiadały (i nawet obecnie posiadają) pewne cechy czasownikowe. Dotyczy to głównie pary sufiksów: *-š* i *-l*. W gwarach Turkiestanu Wschodniego rzeczowniki na *-š* oznaczają dotychczas nie tylko samą czynność abstrakcyjną, ale i potrzebę konkretnej czynności; np. *eliš* oznacza nie tylko 'branie', ale i 'potrzebę brania czegoś' i w swej funkcji czasownikowej te rzeczowniki łączą się zwykle z wyrazem *keräk* 'potrzeba' *elišim keräk* 'ja muszę wziąć', *menin xizmätkü berišim keräk* 'muszę pójść do pracy'¹.

W języku mongolskim zwroty negatywne typu: *üžel ügei* mają także znaczenie czasownikowe: 'nie widząc', *tegüni üžel ügei* 'nie widząc tego'. Również jest możliwe, że kałmucka forma rozkaznika *üzlün* 'popatrz, proszę!' lub *üzlün* 'popatrzcie, proszę!' powstała na bazie analogicznie utworzonego wyrazu, tj. że *-l* jest imiennym sufiksem słowotwórczym, a nie partykułą potwierdzającą (*-la > -l*)².

Podobny stan rzeczy pozwala na zestawienie dwóch szeregów sufiksów:

<i>-m</i>	<i>-ma</i>	<i>-maq</i>
<i>-t</i>	<i>-di</i>	<i>-diq</i> .

Obydwa szeregi powstały, według wszelkiego prawdopodobieństwa, w jednakowy sposób i to jeszcze bardziej potwierdza myśl o związku omawianych wyżej sufiksów z formami czysto czasownikowymi. Drugi szereg szczegółowo omówiłem pod tym kątem widzenia w osobnym rozdziale³. Mielibyśmy więc tylko stopniowy rozwój dwóch morfemów: *-m* i *-t*, jednak nie jest zupełnie jasne, którą z podanych odmian należy uważać za najstarszą. Można wszakże i tu wysunąć przypuszczenie, że *-maq* i *-diq* powstały z odmian pośrednich przez dodanie sufiksu *-q*.

Te uwagi pozwalają, jak się zdaje, na snucie dalszych jeszcze analogii, a mianowicie:

¹ Баскаков — Насилов, *op. c.*, s. 222—223.

² Zob. wyżej, s. 228.

³ Zob. wyżej, s. 257—260.

Sufiksy czasownikowe tur. *-mīš* i mo. *-mał*, które już nieraz zestawiano między sobą, stanowią prawdopodobnie połączenie pośredniej odmiany *-ma* i sufiksu tur. *-š* lub mo. *-l*.

Wydaje się również możliwe, że mongolskie sufiksy rzeczowników odczasownikowych *-dał* i *-dasu*, wiążą się genetycznie z *-daw*, mongolską odmianą tureckiego sufiksu *-diq*. Na to zwrócił uwagę już Ramstedt, który jednak w elemencie *-da-* dopatrywał się cechy czasowników pasywnych¹.

3. Słabiej są rozbudowane inne kategorie rzeczowników odczasownikowych. Podajemy tu zestawienie sufiksów, które tworzą rzeczowniki oznaczające działacza, narzędzie, i miejsce czynności:

	nomen actoris	nomen instrumenti	nomen loci
tur.	- <i>γučī</i> , - <i>γut</i>	- <i>qič</i> , -(<i>a</i>) <i>q</i>	-(<i>a</i>) <i>q</i>
mo.	- <i>γači</i> , - <i>γul</i>	- <i>γur</i>	- <i>γuri</i> , - <i>γuli</i>
ma.	- <i>qu</i> , - <i>buqu</i>	- <i>qu</i> , - <i>fun</i>	- <i>qu</i>
tungus	- <i>mini</i>	- <i>wun</i>	- <i>kit</i> , - <i>žak</i> .

W tym zestawieniu uderza nas z jednej strony zbieżność fonetyczna sufiksów tureckich, mongolskich i częściowo mandżurskich, z drugiej zaś strony różnica znaczeniowa tych elementów. Zwracają na siebie uwagę sufiksy typu: *-γučī* *-γut*, *-γuri*, *-γuli*, *-qu*, *-qič*, które widocznie są elementami złożonymi. Człon zasadniczy tych złożzeń *-γu*, *-qu* wiąże się zapewne bezpośrednio z tureckim sufiksem *-γu*, *-ū* (bezokolicznika II). Formy na *-γu* przybierają dalsze sufiksy: *-čī* (cecha działacza), *-r*, *-t* lub *-ri* i *-li*. Elementy *-t* i *-r* miały widocznie oznaczać różne kategorie pojęć (np. działacz, narzędzie czynności), jednakże na gruncie mongolskim osobliwości tego języka spowodowały pewne zamieszanie. Mianowicie sufiks *-γur*, dodany do tematów, zawierających już *r* przybiera naskutek dysymilacji postać *-γul* (*arčiyul* 'szczotka', zam. *arčiyur*). W ten sposób *-γul* tworzy w mongolskim rzeczowniki oznaczające nie tylko działacza ale i narzędzie. Język mandżurski zapożyczył swój system sufiksów od Mongołów lub Turków, ale usunął końcowe spółgłoski *-r* i *-t*, i w wyniku

¹ JSFOu XXVIII₃, s. 46—47 (§ 57), 49 (§ 60), tenże *Konjugation*, s. 91—93, 111—112.

tego znajdujemy tam właściwie jeden sufixs *-qu*, który tworzy rzeczowniki wszystkich trzech omawianych tu kategorii.

Powyższe okoliczności, jakoteż względnie rzadkie występowanie sufixsu sprawiły, że rzeczowniki urabiane z ich pomocą nie zostały ściśle między sobą rozgraniczone.

Języki tunguskie posiadają własny system sufixsów, który nie wiąże się z morfologią pozostałych języków altajskich.

PRZYSŁÓWKI I PARTYKUŁY

Przysłówki i sufixsy przysłówkowe

(Przegląd ogólny)

Do przysłówków altajskich zwykle się zalicza wyrazy rozmaitego pochodzenia. Ale wśród badaczy istnieją znaczne rozbieżności w tej sprawie. Narazie więc trudno określić dokładnie skład tej części mowy, ale na ogół da się wyodrębnić następujące grupy:

1. Wyrazy pierwiastkowe są nieliczne i nie zawsze mają odpowiedniki we wszystkich językach. Oto przykłady:

	mo.	ma.	tungus	tur.
bardzo	<i>maši</i>	<i>umesi</i>		<i>äw</i>
znów	<i>daki</i>	<i>daxime</i>		<i>taqi</i>
wogóle	<i>gerü</i>	<i>gemu.</i>		

2. Przymiotniki jakościowe, nie zmieniając formy, występują także w charakterze przysłówków. Wszakże w języku mongolskim przymiotniki zakończone na *-n* tracą tę spółgłoskę (*sayin* 'dobry, dobrze' stanowi wyjątek) i przybierają niekiedy końcówki dativu lub instrumentalu: *yeki* 'wielki', *yekede* 'bardzo', buriat *baga* 'mały', *bagār* 'po mału'.

3. Wśród liczebników wyróżnia się kategorię przysłówkową, która oznacza ilość razy i którą tworzy się z pomocą specjalnych sufixsów: mo. *-ta*, ma. *-geri*, *-geri*, tungus. *-ra*. W charakterze przysłówków występują niekiedy liczebniki główne bez osobnych cech, podobnie jak przymiotniki, do których się je zalicza ze względu na ich funkcję semantyczną, np. mo. *arba* (< *arban*) 'dziesięć razy'.

4. Pewne grupy rzeczowników, a także zaimki (pytajne, wskazujące i określające) przybierają niekiedy sufixsy, które formalnie

i znaczeniowo przypominają końcówki deklinacyjne, ale na ogół, z wyjątkiem tylko niektórych języków, nie weszły do składu odpowiednich paradygmatów. Formy, urabiane z pomocą tych sufiksów, zwykle mają ograniczony zasięg stosowania i swym znaczeniem odpowiadają przysłówkom. Mamy więc tu jakby specjalne sufiksy przysłówkowe. Niektóre z nich są dotychczas żywymi, inne zaś są już martwymi elementami, zaświadczonymi w nielicznych jedynie przykładach.

Niżej podajemy przegląd ważniejszych sufiksów tej kategorii.

a) Mo. *-γar ~ -ger*. W mongolskim języku literackim końcówka instrumentalu ma dwie formy: *-bar* (po samogłoskach) i *-(i)yar* (po spółgłoskach). Niekiedy, zwłaszcza w starych zabytkach, *-bar*, *-(i)yar* oprócz zwykłego, ma także znaczenie comitativu ('razem, wspólnie z'). Obok tych form występuje jeszcze *-γar*, które się uważa powszechnie za trzecią odmianę tej samej końcówki mimo, że *-γar* ma nieco inny odcień znaczeniowy, a mianowicie wyraża sposób. Sufiks *-γar* nie jest ogólnie używany. Najczęściej można go spotkać w wyrazach: *yosuyar* 'podług prawa', *töröger* 'według zwyczaju', *üneger* 'na prawdę'; obok nich istnieją normalne formy instrumentalu: *yosun-i-yar*, *törö-ber*, *ünen-i-yor*, które oznaczają nie sposób, lecz przyczynę: 'wskutek prawa, zwyczaju, prawdy'. W żywych dialektach odmiany *-bar*, *(i)-yar*, *-γar* w wyniku ewolucji języka zlały się w jedną postać *-ār (-ör)*: *yosār (yosör)*, *törär (törör)*, *ünär*. Na tym tle musimy stare *-γar* traktować jako specjalny sufiks przysłówkowy, chociaż związany genetycznie z końcówką instrumentalu.

Oprócz rzeczowników, *-γar* znalazło, jak się zdaje, zastosowanie w zaimkach. Mianowicie zaimki *bügüde*, *χutała* 'wszyscy', *ede* 'ci' *tede* 'tamci' mogą przybierać fakultatywnie sufiks *-γar*, nie zmieniając swego znaczenia. Ramstedt i inni badacze interesowali się pochodzeniem elementu *-γar* i uważali go za odmianę mongolskiej partykuły *ber*. Ich poglądy i ja podzielałem¹, ale wydaje się bardziej prawdopodobne, że jest to ten sam sufiks, który, jak podawaliśmy wyżej, miał pierwotnie charakter comitativu i dopiero z biegiem czasu znaczenie comitatiwne zaczęło ustępować na rzecz znaczenia wyrazu zasadniczego i w końcu całkiem zanikło. Żywe dialekty nie używają w ogóle

¹ *Pronoms*, s. 70.

-*yar* w takich wypadkach. W *Nieoficjalnej Historii Mongolów* dość często spotykamy formy: *ede'er*, *tede'er*, *bügüde'er*; świadczą one, że -*yar* podlegało kontrakcji i tworzyło długie samogłoski, podobnie jak i przytoczone już *yosūr*, *törür*, *ünēr*.

b) Tur.-mo. -*qa* ~ -*kä*, -*ya* ~ -*gä*. Jest to końcówka dativu, która z bezdźwięcznym nagłosem (-*qa*) zachowała się w północnych językach tureckich. Przedostała się ona bardzo dawno na grunt mongolski i w języku literackim bierze czynny udział w tworzeniu tematów przysłówkowych. W obydwu językach znajdujemy -*qa*, -*ya* nie tylko jako samodzielny morfem przysłówkowy: tur. *nämigä*, *nämägä* 'dla czego? za ile? gdzie?' mo. *χamiya* 'gdzie?', ale również jako część sufiksów złożonych czy to deklinacyjnych (deklinacja podwójna), jak tur. -*yanu*, czy też słowotwórczych, jak mo. -*yadu*¹.

c) Analogicznie zbudowane enklityki-sufiksy złożone, których drugą część stanowi element -*ri*: mo. *büri*, ma. *dari*, *deri*, *geri*, tur. -*durü*, -*düz*, -*dür*. Na ogół, o ile można sądzić, nie podlegają one harmonii samogłoskowej, a niektóre nawet, jak mo. *büri*, występują jako partykuły samodzielne. Odpowiedniejszą więc będzie dla nich nazwa enklityk.

Utworzone z ich pomocą wyrazy spełniają funkcję przysłówków czasu i miejsca.

Ma. *dari* i mo. *büri* łączą się z rzeczownikami wyrażającymi czas:

Ma.	Mo.	
<i>inevgi-dari</i>	<i>edür-büri</i>	co dzień, każdego dnia
<i>ba (biya)-dari</i>	<i>sara-büri</i>	co miesiąc, każdego miesiąca
<i>aña (uniya)-dari</i>	<i>žil-büri</i>	co rok, co roku.

Ma. *deri* oznacza 'przez, wzdłuż, wciąż' i w języku literackim jest wyrazem samodzielnym; natomiast w języku szczepu Sibo w kraju Ilijskim stanowi, według Radloffa, cechę elativu (zamiast literackiego -*či*)².

Ma. *geri*, jak już wspomniałem wyżej, tworzy przysłówki liczebnikowe, oznaczające ilość razy.

¹ *Pronoms*, s. 66—67.

² Zob. wyżej, s. 161.

Tur. *-düri*, *-dir* *-dur*, nadaje znaczenie; 'wzdłuż, na całej przestrzeni'. O nim będzie mowa niżej.

d) Mo. *-γur*, tungus *-li*. Sufiks *-γur* w mongolskim języku literackim oraz *-ür* ~ *-ür* w żywych dialektach oznacza miejsce, po którym albo wzdłuż którego odbywa się ruch albo wogóle jakaś czynność. Przybierają go zwykle tematy nieodróżniskowane oznaczające miejsce i czas¹, a niekiedy (w niektórych dialektach, np. w buriackim) i zaimki wskazujące. W języku kałmuckim znajduje on znacznie szersze zastosowanie, bo jako cecha *directivu* występuje w deklinacji wszystkich niemal rzeczowników. Użycie *-ar* jako cechy deklinacyjnej nastąpiło prawdopodobnie na skutek kontaminacji *-γur* z *-ru*².

W językach północno-tunguskich mongolskiemu *-γur* odpowiada końcówka deklinacyjna *-li*, której używa się bądź samodzielnie, bądź w złożeniu *-du-li*.

e) Tur. *-in*, *-un*. Współczesne języki tureckie nie znają instrumentalu, ale, według ogólnego mniemania, pozostałością po nim jest końcówka *-in*, *-un*, która da się wyodrębnić z nielicznych wyrazów oznaczających sposób i czas: *qışın* 'w ciągu zimy, zimą'. Trudno powiedzieć, czy miała ona kiedy szersze zastosowanie, ale można przypuszczać, że występuje jako element fakultatywny nie tylko w postaci *-in*, *-un*, ale także *-n* w takich wyrazach jak: *birlä(n)*, *ilä(n)* 'razem, z' *kimi(n)*, *gibi(n)* 'podobnie, jak', *qaçan* 'kiedy', w sufiksie *-layın* i, być może, jeszcze w innych wyrazach, które w wygłosie mają zagadkowe *-n*. W takim razie sufiksy *-län*, *-layın* i *-çan* byłyby połączeniem końcówek dwóch przypadków (deklinacja podwójna).

f) Mo. *-γši*, *-ši*, tung. *-ski*, ma. *-si*. Są to różne odmiany sufiksu, który, podobnie jak *-ra* i *-γur*, łączy się z tą samą grupą nieodróżniskowanych tematów oznaczających miejsce i czas. Należy więc także do specjalnych sufiksów przysłówkowych i oznacza kierunek, tak jak i końcówka *-ru*. Składa się widocznie z dwu elementów o jednakowym znaczeniu: *-si*, *-ši* i *-γ*, *-k*, które mogą funkcjonować również samodzielnie (o *k* zob. wyżej, w rozdziale o deklinacji).

¹ Zob. wyżej. s. 48—49.

² Zob. Lewicki, CO 15, s. 25.

5. Niektóre gerundia, zwłaszcza czasowników pomocniczych, mają znaczenie, które je zbliża do prawidłowych przysłówków. Naturalnie dotyczy to przede wszystkim tych gerundiów, które dzięki częstemu użyciu zmieniły nieco bądź zasadnicze znaczenie czasownika, od którego powstały, bądź też pierwotną postać, fonetyczną np. kałm. *tegūd* 'następnie, potem', tur., mo. *basa* 'znów', kałm. *yungūd* 'dlaczego?'.

W osobnych rozdziałach omówimy specjalne sufiksy przysłówkowe: ogólno-ałtajskie *-ta*, *-ra*, *-ri*, *-ru*, *-na*, mongolski *-γun* i turecki *-dür*, *dür*, *-dur*, *-düz*.

Sufiks deklinacyjny-przysłówkowy -ta ~ -lä (~ -lo)

Wyżej już wspomnieliśmy, że sufiks *-ta* tworzy kilka przypadków w różnych językach ałtajskich.

1. W językach północno-tunguskich *-ta* stanowi normalną cechę locativu, ale niekiedy nabiera bardziej specjalnego znaczenia: z nie samodzielnych tematami, oznaczającymi miejsce i czas, tworzy często wyrazy o charakterze przysłówkowym. Już Castrén zebrał dużo podobnych wyrazów¹, a Vasilevič omówiła tę sprawę szczegółowo².

Sufiks *-ta* łączy się często z participiami, które oznaczają czynności jeszcze niedokonane (na *-da*) i już dokonane (na *-ča*). W ten sposób powstają złożone sufiksy gerundium *-dala* (*-tala*) 'podczas gdy, póki, zanim', i *-čala* 'potem gdy, gdy już, po'³.

2. W języku mandżurskim sufiks *-ta* zachował się tylko w kilku przysłówkach, które oznaczają miejsce lub czas: *amata* 'w tyle', *dolo* 'wewnątrz', *dele* 'z wierzchu' Prócz tego wchodzi w skład złożonych sufiksów gerundialnych *-tala* i *-vɣala*.

3. Wyżej już była mowa⁴ o tureckim sufiksie *-ta*, który da się wydzielić z nielicznych zakrzepłych wyrazów oznaczających czas i sposób. Prawdopodobnie był to również sufiks deklinacyjny, ale obecnie wyrazów nim opatrzonych używa się jako przysłówków.

¹ Castrén-Schiefner, *op. c.*, s. 62—66 (§§ 108,5—109).

² Очепк, s. 51—56 (§ 17).

³ Василевич, *op. c.*, s. 155 (§ 61), 163 (§ 64,7).

⁴ S. 89.

Turkologowie zwykle przypuszczają, że *-la* jest skróconą formą postpozycji *ilä* czy *birlä*¹. Być może, że ich objaśnienie odpowiada nawet stanowi faktycznemu, ale pomija ono fakt, że postpozycje *ilä*, *birlä* posiadają również sufiks *-la*, którego pochodzenie należy wytłumaczyć.

Sufiksu *-la* na gruncie tureckim używa się w następujących wypadkach:

a) W wyrazach zakrzepłych oznaczających czas i sposób: *taula* 'o świecie, świat' (różne dialekty), *ertele* 'rano' (kirgiz), *öglä* 'w południe, południe' (anatol-tur.), *qurta* 'raz' (karaim), *yanla*, 'dopiero, świeżo' (karaim), *yavila* 'natychmiast, niedawno' (alt.).

Ciekawe jest pochodzenie wyrazu *öglä*: Samy-Bey wyprowadza go od *ög* 'piers, przód', zaś Deny — od *öd* 'czas'²; odpowiednik mongolski *öglüge* 'ranek' przemawia na korzyść pierwszej etymologii.

Najwięcej przykładów tego typu zachował bodaj język czuwaski, w którym sufiks *-la* jest, zdaje się, żywym elementem³.

b) Istnieją również bardziej wyraźne dowody na użycie sufiksu *-la* jako żywego i samodzielnego morfemu. Języki tureckie współczesne nie znają instrumentalu i comitativu; zastępuje je postpozycja *birlä*, *bilä* lub (w językach południowych) *ilä*. Niekiedy obok lub zamiast niej spotyka się również formant *-la*; tak np. język anatolijsko-turecki używa w jednakowej funkcji morfologicznej *ilä* po tematach samogłoskowych i *-la* ~ *-lä* po tematach spółgłoskowych⁴. Toteż trudno zgodzić się z opinią turkologów, że *-la* może być także skróconą formą postpozycji *birlä* (lub jednej z licznych jej odmian), występującej w większości języków tureckich. I tak np., w gwarach Turków zamieszkanych na Altaju *bila*, *pila* spotyka się rzadko, natomiast *-la* stanowi zupełnie normalny sufiks deklinacyjny, dla instrumen-

¹ Radloff, *Die Altürk. Inschr.*, NF., s. 84, Deny, *op. c.*, s. 585 (§ 876), Kowalski, *Osmanisch-türkische Dialekte*, EI IV, (§ 80), Zajaczkowski, *Sufiksy*, s. 44 (§ 29), Батманов, *Употребление надежей в киргизском языке* (Научно-Исслед. Инст. Кирг. яз. и Письм.), Фрунзе, Казань 1938, s. 38—40, Дмитриев, *Ученые Записки Ленингр. Госуд. Универс. № 20, Серия Филолог. Наук*, вып. 1 (1939), s. 5—6.

² Deny, *op. c.*, s. 255 ods. 1.

³ Ашмаринъ, *op. c.*, s. 229—231 (§§ 42, 44, 45).

⁴ Deny, *op. c.*, s. 585—588 (§§ 875—880).

pän (*pan*), *män* (*man*), które występują w kilku dialektach obok form *binan*, *pinan*, *mīnan*; należy przypuszczać, że są to różniczące elementy morfologiczne, pierwszy z sufiksem *-ta*, drugi zaś bez niego, podobnie jak *-biŕa*, *-ba*, które występują obok siebie w języku karaimskim¹. Jest nawet prawdopodobne, że i pierwiastki są różnego pochodzenia; w każdym razie trudno się zgodzić ze zdaniem Zajęczkowskiego, jakoby *-ba* było skróconą formą od *-biŕa*.

d) Cecha instrumentalu w języku czuwaskim *-Baŕa*. Cecha ta występuje równolegle z *-pa*, stanowi przeto parę podobną do karaimskiej *biŕa* i *ba*. Tu z większą jeszcze pewnością można twierdzić, że *-Baŕa* jest sufiksem złożonym, powstałym z dwu różnych elementów: *pa* + *ta* (deklinacja podwójna). Skróconą formę *-pŕa* znajdujemy w formach urobionych od zaimków wskazujących: *kapŕa*, *šapŕa* i *apŕa*².

e) Sufiks *-ta* łączy się niekiedy z sufiksami imion odczasownikowych, jak np. anatolijsko-tur. *-maŕa* ~ *-mäklä*³, lub urianchaj. *-ala* ~ *-älä* (w innych dialektach *-qŕi* ~ *-kili*)⁴; takie sufiksy złożone tworzą formy gerundialne, podobnie jak i mongolskie i mandżursko-tunguskie morfemy *-tala* (*-dala*), *-wŕala*, *-čala*.

f) Przysłówki sposobu w języku anatol-tur.: *böŕlä* 'oto tak', *šöŕlä* 'tak', *öŕlä* 'owak' powstały od zaimków wskazujących z pomocą postpozycji *ilä*. Używa się ich nie tylko jako przysłówków, ale również jako zaimków: 'oto taki, taki, owaki'⁵.

g) Tureckie liczebniki zbiorowe tworzy sufiks *-ü*, *-ou*, *-ä*, a niekiedy także *-üla(n)* czy *-äla(n)*. Można przyjąć, że element *-ta(n)* wiąże się bezpośrednio z omawianym sufiksem *-ta*⁶.

Przytoczone wyżej grupy przykładów pozwalają stwierdzić, że w tureckim istnieje osobny morfem *-ta*, który znalazł dość szerokie zastosowanie, ale zachował się przeważnie w wyrazach skostniałych. Jedynie czasem wykazuje skłonność do odzyskania dawnych samodzielnych funkcji. Główną taką funkcją było, jak

¹ Zajęczkowski, *Sufiksy*, s. 42—43 (§ 27).

² Zob. wyżej, s. 121.

³ Denny, *op. c.*, s. 1047 (§ 1426).

⁴ Катановъ, *op. c.*, s. 604—609.

⁵ Denny, *op. c.*, s. 225 (§ 344), 263—264 (§§ 402—405).

⁶ Kotwicz, RO VII (1931), s. 207, Катановъ, *op. c.*, s. 308—312.

słusznie przypuszczał B a n g¹, tworzenie instrumentalis, ale z odzieniem comitativu.

Nie ulega wątpliwości, że sufiks ten posiada bardzo bliski odpowiednik na gruncie mongolskim w końcówce comitativu *-tuya* > *-tā*, który wyżej włączyliśmy do gniazda sufiksów grupujących się dokoła elementu *-tūγ*².

3. Według wszelkiego prawdopodobieństwa, ten sam sufiks wchodzi w skład mongolskich sufiksów gerundialnych *-tała*, *-xula*, który występuje zarówno w literackim jak i w żywych dialektach, oraz *-bala* (*-wala*), którego używa się tylko w żywej mowie. Zasługuje jednak na uwagę, że sufiksy gerundialne nawet w języku literackim zawierają formę *-ta*, tj. taką samą, jaką mamy w dialektach, i zapewne właśnie pod ich wpływem dokonało się uproszczenie literackiej formy (*-tuya* > *-tā* > *-ta*) w morfemach złożonych. Dzięki temu uproszczeniu zbiegły się turecki sufiks locativu *-ta* i mongolska końcówka comitativu *-ta* i w wyniku tego zjawiska na obydwu terenach znajdujemy obecnie odpowiednie formy gerundialne:

tungus	<i>-dała</i>	<i>-čala</i>
mo.	<i>-tała</i>	<i>-xula</i> .

Trudniej przedstawia się pochodzenie sufiksu gerundium warunkowego *-bala*; wydaje się on być zbudowany w analogiczny sposób, ale sprawę komplikuje pierwsza jego część, której pochodzenia nie można dotychczas uważać za ostatecznie wyjaśnione. Poppe przypuszcza, że *-ta* jest skróconą formą partykuły uogólniającej *ele*³. Należy również pamiętać, że w tunguskim analogiczna partykuła ma formę *wal* i kojarzy się bardzo często z zaimkami pytajnymi i z gerundiami warunkowymi. Pierwszym nadaje znaczenie nieokreślone, zaś drugim — przyzwalające⁴.

4. Mniej jasny jest stosunek obydwu tych sufiksów, tureckiego i mongolskiego, do mandżursko-tunguskiej końcówki *-ta* ~ *-to*

¹ Túrán I (1918), s. 95.

² S. 86—93.

³ AM III (1927), s. 175 (§ 34).

⁴ Castrén-Schiefner, *op. c.*, s. 24 (§§ 65, 66), 67—68 (§§ 116—118), Василевич, *Очерк*, s. 164—165 (§ 64,8), tejsze *Словарь*, s. 28, 193.

~*-le*, ale w każdym razie należy przypomnieć, że w niektórych wypadkach, przede wszystkim przy tworzeniu sufiksów gerundialnych, wszystkie trzy formanty pełnią prawie identyczną rolę.

Natomiast omówione sufiksy nie mają żadnego związku z partykulą potwierdzającą *-la* (wbrew przypuszczeniom Radloffa), ani też ze słowotwórczymi czy koniugacyjnymi sufiksami *-la*, których w językach altajskich znajdujemy aż kilka.

Sufiksy przysłówkowe miejsca

-ra ~ *-rā* (*-re*), *-rī* ~ *-rī*, *-ru* ~ *-rū*, *-na* ~ *-nā* (*-ne*)

1. Sufiksy *-ra*, *-rī*, *-ru* tworzą gniazdo o odmianach z szerokimi i wąskimi samogłoskami. Odmiany te mają duży zasięg na gruncie tureckim i mongolskim i wykazują różnice w znaczeniu: *-ra* wyraża miejsce ('gdzie?'), zaś *-rī*, *-ru* — kierunek ('dokąd?'). Miały więc one charakter sufiksów deklinacyjnych i niekiedy łączyły się z innymi podobnymi końcówkami, tworząc złożone sufiksy podwójnej deklinacji. Do tych należy *-γaru* ~ *-gārū*, które w starych zabytkach tureckich, przede wszystkim w napisach orchońskich oraz tekstach znalezionych w Turkiestanie Wschodnim, jest normalną cechą *directivu*. Za sufiks złożony należy uważać również *-düri*.

O sufiksach *-ra*, *-rī*, *-ru* pisałem już w związku z zaimkami altajskimi¹, a Lewicki poświęcił im osobną monografię²; do tych prac odsyłam obecnie czytelnika.

2. Sufiks *-na* (*-ina*) powstał na gruncie tureckim. Jego pochodzenie nie budzi wątpliwości; stanowi on mianowicie połączenie sufiksu dzierżawczego 3. osoby z cechą *dativu*: *ī-n-a* 'w jego (ich), na jego (ich)'. Sufiks *-na* zapożyczyli od Turków Mongołowie. Na obydwu terenach występuje równolegle z sufiksem *-ra*, a nieraz krzyżuje się z tym ostatnim. O nim także pisałem w rozprawie poświęconej zaimkom³.

3. Sufiksy *-ra*, *-rī*, *-ru*, a także *-na* występują jednakowo w dwóch grupach wyrazów, które mają szerokie zastosowanie w językach altajskich:

¹ *Pronoms*, s. 51, 61—68.

² *Przyrostki przysłówkowe -ra ~ -rā, -ru ~ -rū, -rī ~ -rī*.

³ *Pronoms*, s. 56—66.

a) Pierwszą grupę stanowią wyrazy, które oznaczają miejsce i czas, ale których tematy nie występują w charakterze słów samodzielnych. Prawdopodobnie powstały one w owych czasach, gdy jeszcze nie odczuwano potrzeby tworzenia oderwanych pojęć, związanych z położeniem przedmiotów w miejscu i czasie, i posługiwano się głównie gestykulacją. Tematów tych używano tylko z sufiksami, które oznaczały zmianę położenia przedmiotów lub ich wzajemny stosunek. W ten sposób powstała grupa tematów nieodróżniczowanych, które jedynie w różnych formach gramatycznych, tj. dzięki połączeniu z sufiksami, stają się tymi lub owymi częściami mowy. Wyrazy, utworzone od nich z pomocą końcówek deklinacyjnych lub niekiedy sufiksów specjalnych, pełnią rolę przysłówków. Podajemy główne z nich w ogólnym zestawieniu:

	tur.	mo.	ma.	tung.
góra	<i>üst-</i>	<i>dege-</i>	<i>dele, we-</i>	<i>solo- (soli-), di-, ugi-</i>
dół	<i>ald-</i>	<i>doro</i>	<i>feže-, wa-</i>	<i>edi-, ige-, xergi-</i>
przód	<i>il-, ön-</i>	<i>emü-</i>	<i>žule-</i>	<i>žule</i>
tył	<i>ar-</i>	<i>aru</i>	<i>ama-</i>	<i>ama (amar)</i>
wewnątrz	<i>ič</i>	<i>doto-</i>	<i>doto</i>	
nazewnątrz	<i>taš</i>	<i>γada-</i>	<i>tule</i>	<i>tuli</i>
bok	<i>γan, γaq</i>	<i>žaxa</i>	<i>žaga</i>	
blisko		<i>oyi-</i>	<i>γanči</i>	<i>daga</i>
daleko		<i>žolo</i>	<i>γoro</i>	<i>goro.</i>

Większość tematów stanowią pierwiastki, ale w niektórych należy, jak się zdaje, dopatrywać się bardziej skomplikowanego pochodzenia. Np. na podstawie zestawienia: tur. *art* i *arqa* z mo. *aru* można przypuszczać, że wyrazy te są wspólnego pochodzenia i posiadają nieodróżniczowany pierwiastek *ar-*; końcowe zaś elementy *-t*, *-qa* i *-u* są sufiksami. Zestawiając w ten sposób różne wyrazy tej grupy, możemy wyodrębnić następujące elementy:

-qa, -γa
-t, -to, -da.

Elementy *-qa* i *-γa* wiążą się, według wszelkiego prawdopodobieństwa, bezpośrednio z turecką cechą dativu (*-qa*), zaś pozostałe z turecko-mongolską cechą locativu (*-da, -du*). Gdy więc do podobnych tematów dodaje się obecnie sufiksy *-ra, -ri, -ru, -na* powstają złożone sufiksy typu podwójnej deklinacji, chociaż

zapewne mówiący już nie odczuwają tak skomplikowanej budowy wyrazów.

b) Do drugiej grupy należą zaimki pytajne i wskazujące, zarówno pierwiastki jak i utworzone od nich z pomocą specjalnych sufiksów tematy. Te ostatnie łączą się znaczeniowo i formalnie z tematami poprzedniej grupy i, podobnie jak one, nie występują samodzielnie.

	Tur.	Mo.	Ma.	Tung.
gdzie? jaka strona?	<i>qa-, qan-, qai-</i>	<i>χamiya</i> <i>χai-, χā-</i>		
	<i>nürä</i>			
ten, ta strona, tu	<i>bura</i>			
		<i>ina-</i> <i>nai-</i> <i>nā-</i> <i>ene</i>	<i>ere</i>	<i>är</i> <i>äwgidä</i>
tam, tamta strona,	<i>ötä</i>	<i>čina-</i> <i>čai-, cā-</i> <i>tere</i>	<i>ča-</i> <i>tere</i>	<i>tar</i> <i>bargida.</i>

Z tej grupy można wyodrębnić elementy *-ya*, *-na*. O *-ya* już mówiliśmy wyżej; *-na* widocznie jest tym samym sufiksem, o którym również mówiliśmy wyżej. Co zaś się tyczy *-i*, to mogę narazie odwołać się jedynie do uwag, jakie wypowiedziałem w swojej pracy o zaimkach¹. Na zaznaczenie zasługuje fakt, że w *Nieoficjalnej Historii Mongołów* (§§ 142, 170, 257) znajdujemy formy *činaru* i *činana*; w tej ostatniej mamy jakby reduplikację sufiksu *-na* spowodowaną tym, że temat *čina-* język już wówczas uważał za nierozkładalny.

Pierwiastki zaimkowe w połączeniu z sufiksem *-ra*, a w jednym wypadku z *-na*, mają we wszystkich grupach języków altajskich bardziej samodzielną rolę.

W języku mongolskim *ene* i *tere*, a w mandżurskim *ere* i *tere* są samodzielnymi zaimkami wskazującymi: 'ten' i 'tamten'.

¹ *Pronoms*, s. 74—75.

W języku anatolijsko-tureckim i zbliżonych do niego dialektach wyrazy *närä*, *bura*, *šura*, *ora* przybierają końcówki przypadków przestrzennych i mają również bardziej samodzielne znaczenie jako rzeczowniki: 'jaka strona? oto ta, ta, tamta strona'.

Języki północno-tunguskie używają *är* i *tar*, podobnie jak język anatolijsko-turecki: 'ta, tamta strona'¹.

W języku mandżurskim oraz językach tureckich wymienione wyrazy, przybierając sufiksy deklinacyjne, zachowują *-ra*, natomiast w mongolskim i północno-tunguskich *-ra* w deklinacji zanika.

Mongolski sufiks archaiczny *-γun ~ -gün*

W starych tekstach mongolskich znajdujemy kilka wyrazów, które zawierają ten sufiks. Oto przykłady:

<i>awγidayun</i>	osobno, samowolnie
<i>ečinegün</i> ² , <i>ečine'un</i>	skrycie, potajemnie
<i>dolo'un</i>	skrycie
<i>dergedē'ün</i>	obok
<i>urida'un</i>	z przodu
<i>χoyina'un</i>	z tyłu
<i>χada'un</i>	na zewnątrz, poza
<i>dotorā'un</i>	wewnątrz, do środka
<i>čina'un</i>	po tamtej stronie
<i>žaxa'un</i>	między
<i>dege'un</i>	wyżej, nad.

Powstały one od wyrazów, które w mongolskim literackim i w dialektach oznaczają miejsce (na pytanie: 'gdzie?') i które są derywatami na *-da*, *-na* i *-ra* od pierwiastków samodzielnie nie używanych. Jedynie w *žaxa'un* i *dege'un* sufiks *-γun* (*-un*) dodano bezpośrednio do niesamodzielnego pierwiastka.

¹ Василевич, *Очерк*, s. 55—56 (§ 17).

² Wyrazy *awγidayun* i *ečinegün* występują w dokumencie mongolskim znalezionym przez A. von Le Coq'a w Idikut-šähri w Turkiestanie Wschodnim; zob. Ramstedt, *Mongolische Briefe aus Idikut - Schähri bei Turfan*, Sitzungsberichte d. kgl. Preuß. Akad. d. Wissensch. XXXII, 1909, s. 844. Inne przykłady pochodzą z *Neoficjalnej Historii Mongołów*.

Co się tyczy znaczenia naszych wyrazów, kontekst w którym je spotykamy, zdaje się wskazywać, że oznaczają one okoliczniki sposobu na tle stosunków przestrzennych.

Zwraca uwagę, że przysłówki miejsca i czasu utworzone z pomocą sufiksów *-da*, *-na*, *-ra* otrzymują w języku literackim i w dialektach inne jeszcze sufiksy, np. *-γur* (*-ūr*), *-ača*, *-ru*, *-ārān*. Powstaje w ten sposób kilka grup przysłówków, które oznaczają różne stosunki w przestrzeni i czasie, i które układają się jakby w specjalny system deklinacyjny¹. Wyrazy z sufiksem *-γun* uzupełniają ten system i tworzą grupę okoliczników sposobu:

locativus	prolatus	modalis
<i>urida</i>	<i>urdāGūr</i>	<i>urida'un</i>
<i>χoyina</i>	<i>χōnāGūr</i>	<i>χoyina'un</i>
<i>γadana</i>	<i>gazāGūr</i>	<i>γada'un</i>
<i>dōtora</i>	<i>dotāGūr</i>	<i>dōtora'un</i>
<i>činana</i>	<i>cāGūr</i>	<i>čina'un</i>
<i>degere</i>	<i>dēgūr</i>	<i>dege'un</i>
<i>žayura</i>	<i>(zūrāGūr ?)</i>	<i>žaxa'un</i> .

Wśród pochodnych na *-γun* wyróżnia się wyraz *dolo'un* 'skrycie'. Etymologicznie wiąże się on widocznie z mo. *dōtora* < **dōtara* 'wewnątrz', ale powstał od innego tematu: *dolo-* (por. ma. *dōlo* 'wewnątrz'). W obydwu wypadkach mamy jeden pierwiastek **do-* 'wnętrze', który otrzymał różne sufiksy i nieco zróżniczkował swoje znaczenie.

Pochodzenie sufiksu *-γun* nie jest jasne. Można go jedynie zestawzić z turecką archaiczną końcówką instrumentalu *-in*, *-un*; co zaś się tyczy *-γ-*, to mogło się ono ukazać albo przez analogię (por. w tekstach tureckich z Turkiestanu Wschodniego *gamayun* 'łącznie, wszyscy razem'), albo jako dodatkowy element (spółgłoska łącznikowa) między dwiema samogłoskami². W 1936 r. wypowiedziałem przypuszczenie, że sufiks *-γun* może pozostawać w jakimś związku z elementem *-gün-* tematu deklinacyjnego mongolskich zaimków wskazujących *ene* i *tere* (*egün-*, *tegün-*)³.

¹ Kotwicz, *Onym*², s. 340—342 (§ 318).

² Kotwicz, *RO XII* (1936), s. 125

³ *Pronoms*, s. 73.

Tureckie sufiksy -*düri*, -*dür*, -*dur*, -*düz*

W tekstach tureckich znalezionych w Turkiestanie Wschodnim występują niezbyt wyraźnie napisane pochodne od pierwiastków czy tematów *üst*, *ön*, *kid*, *taş*, *kün*, które wydawcy (F.W.K. Müller, von Le Coq, Radloff, S. E. Małow Bang, von Gabain) różnie odczytywali:

	<i>öndür-ri</i>		<i>kündür-i</i> (<i>ködür-i</i>)
<i>üstürt-i</i> (<i>üstürdi</i> , <i>üsdürti</i>)	<i>öndürt-i</i>	<i>kidirt-i</i>	<i>taştırtı</i>
	<i>öndüni</i>		<i>kündüni.</i>

Ostatecznie Bang i von Gabain przyjęli lekcję z jednej strony *üstürti* 'oben, von oben', *öndürti* 'vorne, nach vorn', *kidirti* 'hinten' i *taştırtı* 'draußen', z drugiej zaś — *öndüri* 'im Osten' i *kündüri* 'im Süden', ale o ich pochodzeniu wypowiedzieli się jedynie, że »beide Kategorien scheinen sich analogistisch nach irgendeinem uns noch unbekannten Vorbild gemodelt zu haben, und zwar wahrscheinlich nach einem Gerundium (*öndür-i*, *öndürt-i*)«¹. Wobec tego przytoczymy tu inne analogie.

W swojej gramatyce języka mongolskiego literackiego Poppe twierdzi, że w rękopisach mongolskich XIV w. sufiks dzierzawczy 3. os. -*ni* skraca się nieraz do samogłoski *i*, tj. przybiera taką samą formę co i odpowiedni sufiks turecki. Jako przykład Poppe cytuje zwrot: *dörben žüg-tür-i* 'w czterech jego kierunkach'². Niestety, wypowiedź jego jest zbyt lakoniczna, aby można było oprzeć na niej pewne wnioski. Przede wszystkim należy stwierdzić, że w znanych oryginalnych zabytkach mongolskich XIV w. *i* w takim znaczeniu nie spotyka się. Poppe ma zapewne na myśli mongolskie przekłady tekstów buddyjskich, których dokonano w XIV w. i które zachowały się do naszych czasów w późniejszych odpisach, często z różnymi poprawkami

¹ Bang — von Gabain, *Türkische Turfan-Texte I*, Sitzungsberichte Preuß. Akad. der Wiss., phil.-hist. Kl. XV, 1929, s. 261; *Analytischer Index*, s. 23, 27, 32, 43, 53.

² Поппе, *Грамм. нучьм.-монг. яз.*, 81.

i zmianami¹. W tych przekładach znajdujemy wiele terminów i form tureckich. Nie jest więc wykluczone, że owa mongolska końcówka *-tür-i* odpowiada tureckiej *-dür-i* w *öndür-i*, *kündür-i*. Jednakże jeden przykład mongolski daje nie wystarczającą podstawę: mo. *tür-i* = tur. *-dür-i*, a ponadto nie pozwala ustalić ich znaczenia.

Co się tyczy tego ostatniego, ważnych wskazówek dostarczają nam współczesne dialekty tureckie. Co prawda, wskazówki te obejmują tylko terminy wyrażające stosunki czasowe, a nie przestrzenne, które w naszym wypadku byłyby bardziej pożądane. Niemniej mają one dla nas dużą wartość, ponieważ języki altajskie wyrażają stosunki przestrzenne i czasowe w jednakowy prawie sposób.

W języku kirgiskim zachowały się trzy obecnie już nieproduktywne sufiksy: *-dir*, *-dur* (*-tir*, *-tur*), *-düz* i *-qışın*, *-qusun*. Oto przykłady:

şaidir 'latem, przez całe lato'
qıştir 'zimą, przez całą zimę'
kündür 'dnem, przez cały dzień'
tündür 'nocą, przez całą noc'.

kündüz, *kündüzü*, *kündüzün* 'we dnie, przez cały dzień'
tündüz, *tündösü*, *tündüzün* 'w nocy, przez całą noc'.

qışqışın 'w ciągu zimy, przez całą zimę'
tünküsü 'w ciągu nocy, przez całą noc'
kündüzüküsün 'przez cały dzień'
kününküsün " " " ².

Powyższe zestawienie można uzupełnić podobnymi przykładami, zaczerpniętymi z innych dialektów tureckich³.

Istnieje niewątpliwie ścisły związek fonetyczny i znaczeniowy z jednej strony między sufiksami *-dir*, *-dur* i *-düz* (*-dös*), z drugiej zaś strony — między nimi a końcówką *-dür-i* w *öndür-i*,

¹ Владимирцов, *Монгольскій сборникъ разсказовъ изъ Раңсатантра*, Сборникъ Музея Антр. и Этн. V (1921), wstęp, Порре, АМ I (1924), s. 668—675.

² Батманов, *Грамм. кирг. яз.* II, s. 63, Юдахин, *оп. с.*, s. 284—285, 425, 526.

³ Zob. np. Баскаков—Насилов, *оп. с.*, s. 90 i Radloff, *Wb*, s. v. s. v.

kündüri. Wprawdzie *-dir*, *-dur* występuje bez końcowego *-i*, ale przybiera je sufiks *-düz* (*-dös*).

Sufiks *-qışın*, *-qusun* zbudowany jest analogicznie do *-düzün* i ułatwia w pewnym stopniu analizę omawianych tu końcówek.

Podstawę ich stanowią elementy *-di*, *-du* (*-ti*, *-tu*) i *-qi*, *-qu*. Pierwszy odpowiada widocznie mongolskiemu *-du*, który 1° funkcjonuje jako końcówka dativu-locativu (obok *-dur*, *-tur*) i 2° niekiedy tworzy przymiotniki od baz niezróżniczkowanych wyrażających stosunki przestrzenne i czasowe albo od przysłówków miejsca lub czasu. Element *-qi*, *-qu* jest identyczny z ogólno-alkajskim sufiksem *-ki* (*-qı*), który znajdujemy w przymiotnikach o znaczeniu: 'znajdujący się gdzieś, należący do kogoś'. Przeto oba elementy pełnią prawdopodobnie tę samą funkcję semantyczną.

W drugiej części naszych sufiksów: *-r*, *-ri*, *-z*, *-zü*, *-s*, *-si* mamy zapewne odmiany jednego morfemu, który można zestawzić z elementem *-ri*, znanym w języku mandżurskim i mongolskim. W mandżurskim sufiks *-ri* potęguje znaczenie baz, z którymi się łączy: *mafari* 'wszyscy przodkowie', *fulaxuri* 'całkowicie czerwony'. Wchodzi on również w skład sufiksu czy partykuły *dari*, który ma znaczenie czasowe i występuje przy rzeczownikach i formach participialnych: *ba* (*biya*)-*dari* 'co miesiąc', *şix* *dari* 'za każdym razem, jak przyjdzie'. Na gruncie mongolskim mandżurskiemu *dari* odpowiada sufiks-partykuła *büri*: *şil büri* 'co rok, każdego roku'. Można więc przypuszczać, że znaczenie potęgujące ma również druga część wymienionych sufiksów tureckich.

Wygłosowe *-ü*, *-in* (*-ün*) są, jak widać z zestawienia form: *kündüz*, *kündüzü*, *kündüzün*, elementem fakultatywnym. Dla lepszego zrozumienia tego elementu przytaczamy dwie grupy analogicznych tworów:

<i>kün</i>	<i>künü</i>	<i>künün</i>	<i>künündä</i>
<i>qış</i>	<i>qışı</i>	<i>qışın</i>	<i>qışında</i> .

Końcówką samogłoskę w wyrazach *künü*, *qışı* turkologowie uważają za sufiks zaimkowy 3. os. i użycie jego tłumaczą tendencją języków tureckich do tworzenia w ten sposób grupy przysłówków o znaczeniu czasowym: *künü*, *tünü* 'dnem i nocą', *bir künü* 'pewnego dnia', *bu yotu* 'na ten raz', *kündüzü* 'we dnie'.

Tłumaczenie to wydaje się słuszne i w ten sposób można objaśniać formy typu *künün*, i *künündä*, tj. jako accusativus i locativus od wyrazów opatrzonych sufiksem dzierżawczym 3. os. Jednak w odniesieniu do form typu: *künün*, *qışın* możliwa jest jeszcze inna interpretacja. Mianowicie turkologowie uważają je za zakrzepły instrumentalis na *-ın*, *-un*¹.

Zgodnie z powyższymi uwagami formy *kündüzü*, *tündüzü* możemy traktować jako casus indefinitus z sufiksem dzierżawczym 3. os., zaś *kündüzün*, *tündüzün* — jako instrumentalis. Jeżeli nasze przypuszczenia są słuszne, turecki sufiks *-dür* składałby się z trzech elementów (*-dür-i*) i nadawałby znaczenie: 'na całej przestrzeni, przez cały okres czasu' (*öpdür* 'na całym wschodzie', *kündür* 'przez cały dzień' lub, na 'całym południu').

Sufiksy pytajne

1. Według ogólnie przyjętej opinii, uniwersalnym sufiksem pytajnym jest w językach tureckich *-mu* ~ *-mü*, *-mī* ~ *-mī*, w mongolskich zaś — *-yu* ~ *-gü*. Jednakże już w 1919 r. Thomsen stwierdził, że język napisów orchońskich zna sufiks pytajny *-yu*: *baryu* 'czy jest?'². Zdanie Thomsena należy uzupełnić w tym kierunku, że jest to ten sam sufiks, który znajdujemy w językach mongolskich: w języku literackim i w buriackim *-yu* (*-gu*), w kałmuckim i w innych dialektach mongolskich w skróconej formie *-ü*, w języku *Nieoficjalnej Historii Mongołów* — poprostu *-u* (*busut-u*, *ese-ü*). Istnieje on także w języku mandżurskim w formie *-u*³, zaś w językach tunguskich jako *-gu*, *-wu*, *-vgu*, *-ku*.

Zasługuje na uwagę, że najstarsza, zapewne pierwotna, postać sufiksu mongolskiego *-yu* zachowała się dotychczas u Buriatów i Tungusów północnych, podczas gdy inne dialekty mongolskie i język mandżurski posługują się już skróconą formą *-ü*, *-u*. W języku literackim występuje czasem stara postać *-yu*, przeważnie jednak używa się także skróconej: *-uu* lub (po samogłoskach) *-u*.

¹ Батмахов, *op. c.*, s. 60—63.

² *Turcica*, MSFOu XXXVII (1919), s. 46—48.

³ W piśmie oddaje się go z pomocą znaku dla samogłoski o, który jednak czyta się jako *u*.

2. Ogólnoturecki sufiks *-mu*, *-mĩ* przybiera w niektórych językach (np. kazach, kirgiz., urianchaj, dialekty Turków na Altaju) formy *-bu*, *-bĩ* (*-pu*, *-pĩ*) i *-ba*, *-bo* (*-pa*, *-po*) i widocznie właśnie w tej zmienionej, dialektycznej postaci sufiks ten przedostał się na grunt mongolski, gdzie (jako *-b*) znajdujemy go w kałmuckim, chałchaskim i buriackim¹.

Widzimy więc, że obydwą sufiksy pytajne, mongolski i turecki, mają dość szeroki zakres stosowania również poza ściśle rodzimym terenem. Można nawet zadać sobie pytanie, ale naturalnie z wszelkimi zastrzeżeniami, czy między *-yu* i *-mu* nie ma jakiegoś związku genetycznego, bowiem wymiana spółgłosek $\gamma(g) \parallel m \parallel b$ nie jest obca językom altajskim.

3. Żywe dialekty mongolskie posługują się niekiedy sufiksem pytajnym *-i*, które w buriackim i kałmuckim występuje w formach *-yn*, *-yi*, *-ĩ*, *-i̇*. W mandżurskim odpowiada mu sufiks *-ni*: *ombini*; *-ni*, łącząc się z partykułą negatywną *aqn*, traci końcową samogłoskę *aqn*.

¹ Kotwicz, *Onym*², s. 327—328 (§ 306,3) Поппе, *Практ. учебник монг. разг. яз.*, s. 119—120 (§ 132), tenże, *Грамм. бурят-монг. яз.*, s. 59—262 (§§ 249—252).

III

Składnia

Liczba mnoga

Pojęcie mnogości oddaje się w językach altajskich z pomocą specjalnych sufiksów. Przeto rzeczowniki i odpowiadające im części mowy, prócz zaimków osobowych, posiadają zazwyczaj dwa tematy: jeden z cechą mnogości i drugi bez niej, ale pod względem znaczeniowym nie można przeprowadzić między nimi ścisłej granicy. Zdarza się bowiem, że z jednej strony wyrazy z cechą mnogości mogą oznaczać pojedyncze przedmioty, np. takie dla których mówiący odczuwa szacunek, a z drugiej strony wyrazy bez wspomnianych sufiksów mogą oznaczać grupy przedmiotów, np. różne ich kategorie. Jako zasadę ogólną można przyjąć, że cechy mnogości używa się wówczas, gdy trzeba dobitnie stwierdzić, że mówi się o kilku pojedynczych przedmiotach i gdy pojęcia mnogości nie wyraża się już w jakiś inny sposób, np. z pomocą liczebników, zaimków, przysłówków, jak: 'kilka, dużo, liczni, wszyscy' i td. Sprawę tę omówił szczegółowo Kowalski w osobnej monografii, poświęconej tureckiemu sufiksowi mnogości *-lar*¹; zajmowali się nią również różni badacze w swych gramatykach poszczególnych języków altajskich².

Streszczone powyżej reguły użycia liczby mnogiej mają dość nieokreślony charakter. Nie można się temu dziwić, bo stosowanie jej zależy w dużym stopniu od indywidualnych poglądów mówiącego, tak że często daje się zauważyć duża rozbieżność nie tylko między językami, ale i między utworami poszczególnych literatur. Odnosi się wrażenie, że języki altajskie nie dążyły do

¹ *Zur semantischen Funktion des Pluralsuffixes -lar ~ -lär in den Türksprachen.*

² Дмитриев, *Грамм. кумык. яз.* oraz inne, wymienione w pierwszych rozdziałach niniejszej rozprawy.

uregulowania tej sprawy, do wytworzenia prawdziwej kategorii gramatycznej liczby mnogiej, która by odpowiadała liczbie mnogiej języków indoeuropejskich. Istnieją nawet wskazówki, że niektóre języki, np. mongolskie, w ciągu okresu swojego rozwoju uczyniły krok wstecz.

Na podstawie dotychczasowych badań można stwierdzić, że języki tunguskie należą do tych spośród altajskich, które najczęściej stosują liczbę mnogą, wyrażając ją środkami morfologicznymi. Posuwają się one tak daleko, że sufiksami liczby mnogiej opatrują nawet zarówno rzeczowniki, które mają przydawki liczebnikowe lub inne, wyrażające mnogość: *itan beyel* 'trzej ludzie', *kete huteł* 'dużo chłopców', jak też i przymiotniki, które są przydawkami rzeczowników użytych w liczbie mnogiej: *aya beye* 'dobry człowiek', ale *ayal beyel* 'dobrzy ludzie', *emeril hute* 'przychodzący chłopiec', ale *emeril huteł* 'przychodzący chłopcy', *żur namażil* 'dwieście'¹.

Ta sama osobliwość, zwłaszcza w odniesieniu do rzeczowników określonych przez liczebniki, nie była obca językowi mongolskiemu XIII i XIV w.² Oto przykłady z *Nieoficjalnej Historii Mongołów*: *dolo'an kō'ūd* 'siedmiu synów' *tabun xuru'ut* 'pięć palców' (§§ 52—53), *dałan turxa'ut* 'siedemdziesiąt ludzi straży dziennej' (§ 191), *tede dörben noxaïs ket tede* 'kto są te cztery psy?' (§ 195). Podobnie nawet w liczebnikach złożonych: *tabun ža'ut alda* 'pięćset łokci' ('sążni'; § 195), *yurban žayud yučin tabun aldas* 'trzysta trzydzieści pięć łokci'³.

Uzgodnienie w liczbie można zaobserwować, aczkolwiek na mniejszą skalę, przy przymiotnikach i particiipiach: *xo'as sayit okit* 'piękne, dobre dziewczęta' (§ 121), *xonoxsat čeri'üt... güre'elekset irgen... güre'elekset xažar... dürbekset ulus* 'wojsko które przenocowało..., ludzie którzy otoczyli..., miejscowości które zostały okrażone..., naród ogarnięty trwogą' (§ 146).

W późniejszym piśmiennictwie mongolskim zakres użycia sufiksu liczby mnogiej znacznie się zwęża: obecnie regulują je normy, o których mówiliśmy na wstępie tego rozdziału.

¹ Василевич, *Очерк*, s. 87—88 (§ 26), 135 (§ 51).

² Poppe, AM I (1924), s. 675, tenże, AM III (1927), s. 31 (§ 17), Kotwicz, CO 4 (1933), s. 23, Поппе, *Грамм. писъм.-монг. яз.*, s. 180—181 (§ 141).

³ Kotwicz, RO VIII (1934), s. 196.

To samo dzieje się także we współczesnych językach tureckich, ale, jak się zdaje, wspomniane normy nie były im obce od czasów najdawniejszych. Oto, badane pod tym względem najstarsze zabytki, tj. napisy orchońskie, wykazują, że sufiks *-tar*, który dzisiaj jest jedynym morfem liczby mnogiej, dawniej występował znacznie rzadziej, i że język posługiwał się kilku jeszcze innymi sufiksami, jak: *-t*, *-z*, *-an* ~ *-än*, *-γun* ~ *-gün*. Na tej podstawie wysunięto przypuszczenie, że językom tureckim pierwotnie było właściwe nie tyle pojęcie mnogości, co pojęcie zbiorowości, że różne grupy przedmiotów zbiorowych miały osobne cechy formalne; dopiero *-tar* zyskało charakter mnogości i stało się ogólną cechą liczby mnogiej, ale ukazuje się równie rzadko jak mongolskie¹. Można nawet sądzić, że języki mongolskie właśnie pod wpływem tureckim zrezygnowały z szerszego stosowania liczby mnogiej, oddalając się tym samym od języków tunguskich.

Użycie sufiksu liczby mnogiej przy rzeczownikach określonych liczebnikiem jest zjawiskiem wyjątkowym we współczesnych językach tureckich i mongolskich: występuje ono w stałych, utartych zwrotach, np. anatol.-tur. *üç aیلar* 'trzy (święte) miesiące', mo. *miryan baryad* 'tysiąc Buddów'.

Przymiotniki w roli przydawki

Zasadnicza właściwość przymiotników altajskich polega na tym, że, występując w roli przydawki, pozostają niezmienione, t. zn. nie przybierają żadnych sufiksów: deklinacyjnych, dzierżawczych, liczby mnogiej lub innych. I istotnie, zasada ta obowiązuje przymiotniki w językach tureckich, mongolskich i mandżurskim. Natomiast w językach północno-tunguskich przymiotniki i podobne im wyrazy uzgadniają swoją formę z rzeczownikami, które określają, i przybierają te same co i rzeczowniki sufiksy (deklinacyjne, dzierżawcze), np. *ayatdu beyetdu* 'dobrym ludziom'. Zjawisko to występuje dość wyraźnie w tekstach tunguskich, jakie wydano w ciągu XIX w., ale badacze nie przywiązywali doń większej wagi i pozostawili je długo bez należytego oświetlenia. Dopiero najnowsze badania dały dostateczną ilość odpowied-

¹ K. Grønbech, *op. c.*, s. 57—60, 65—69.

niego materiału, który Vasilevič wykorzystała w swoich opracowaniach gramatycznych¹.

To samo zjawisko, ale w ograniczonym zakresie i jako wyjątek, można zaobserwować także w innych językach.

Jeszcze 1914 r. Rudnev zauważył, że w gwarze choryńsko-buriackiej przymiotniki uzgadniają niekiedy swą formę w liczbie z rzeczownikami, ale sprawy tej bliżej nie zbadał². To samo stwierdził niedawno Sanžeev, mówiąc już o kilku (bliżej nie określonych) gwarach buriackich³. Na podstawie uwag obu autorów można byłoby sądzić, że mamy tu do czynienia z jednym z nowszych objawów wpływów tunguskich, ale oto z tym samym zjawiskiem spotykamy się także w najstarszych zabytkach piśmiennictwa mongolskiego, np. *χο'as sayit okit* 'piękne, dobre dziewczęta' (*Nieoficjalna Historia Mongołów*, § 121), *uridus sayid* 'poprzedni dostojnicy' (list Ilchana Ölżejiti z r. 1305). Widocznie składnia zgody przymiotników mongolskich miała dawniej szersze zastosowanie i dziś zachowała się jako przeżytek tylko w niektórych gwarach buriackich. W każdym razie składnia ta nie rozciąga się na formy przypadków.

Języki tureckie stosują inny wyjątek. Przestrzegają one ściśle zasady nieodmienności przymiotników użytych w roli przydawki i zasada ta dotyczy również participiów w zwrotach przydawkowych. Jednakże język anatolijsko-turecki wykazuje tu znamioną osobliwość: jeżeli podmiot (logiczny) takiego zwrotu różni się od podmiotu zdania nadrzędnego, to participium przybiera sufiks dzierżawczy. Podobna osobliwość jest obca innym językom tureckim i mongolskim, toteż uważa się ją za zjawisko wtórne na gruncie Anatolii⁴.

Rzeczowniki w roli przydawki

(Izafet)

Języki altajskie w ich ogólnym ustroju cechowała początkowo duża nieokreśloność i w zasadzie stały szyk wyrazów oznaczał stosunki między nimi. Jednak z biegiem czasu i rozwoju

¹ *Орепр*, s. 135 (§ 51), 139—142 (§ 54).

² *Op. c.*, s. LII (§ 106).

³ *Грам. нрүмү*, s. 215.

⁴ Deny, *op. c.*, s. 476—481 (§§ 746—754).

warunków życia należało ustalić bardziej dokładne sposoby wyrażania tych stosunków, a przede wszystkim zależności jednych rzeczowników od drugich. System, jaki powstał, nosi w gramatykach języków tureckich opracowanych przez badaczy rosyjskich arabsko-perską nazwę *izafetu* i przewiduje głównie trzy sposoby wyrażania stosunków określoności. Kolejność ich powstawania i obecną ich rolę ilustrują następujące przykłady:

a) *tämür baş* 'żelazna głowa', właściwie 'głowa z żelaza' jako materiału bliżej nieokreślonego;

b) *at başı* 'głowa końska', właściwie 'głowa konia' czy 'koni' jako pojęcia rodzajowego, również dokładniej nieokreślonego;

c) *atın başı* 'głowa konia', pewnego, dokładnie znanego.

System ten omawiają wszystkie gramatyki, a w ostatnich czasach opracowano pewne szczegóły (Deny, Dmitriev, Grönbech, Bogorodickij). Jednak nowsi badacze, z wyjątkiem może jednego Deny'ego, pozostawali na gruncie tureckim, nie interesując się prawie zupełnie, czy i jak ta sprawa przedstawia się w innych językach altajskich.

Na ogół należy stwierdzić, że języki mongolskie uczyniły znacznie większe postępy w kierunku morfologizacji, a tym samym i wyrażenia określoności, tak że obecnie o wiele rzadziej niż tureckie oddają stosunki zależności w sposób, który by pozwalał na rozmaitą interpretację. Co prawda, zachowały one dawne typy zwrotów ogólnikowych, ale są to już formacje zakrzepłe i mają małą wartość realną, ulegając w różnych dialektach wielkim przeobrażeniom. Nie więc dziwnego, że *izafet* turecki jako system już nie ma zastosowania na gruncie mongolskim, chociaż gdzieś można spotkać poszczególne jego typy¹.

Najbardziej rozpowszechnionym pozostał dotychczas pierwszy, tj. najstarszy typ (*temür xayalya* 'żelazna brama'). Podobnie jak w językach tureckich, występuje przeważnie wtedy, gdy chodzi o określenie materiału, składu czy ilości. Nie jest wykluczone, że ten sam typ *izafetu* reprezentują zwroty: *Čingis xayān žarlıy bolurun* 'Czyngis-chan powiedział', lub *tevri dayu(n) yarba* 'niebo głos wydało', tj. zagrzmiało².

¹ Бобровниковъ, *op. c.*, s. 216—219 (§§ 362—366).

² Zob. wyżej, s. 12.

Drugi typ izafetu zachował się tylko w wyjątkowych wypadkach, prawie wyłącznie w najstarszych zabytkach języka mongolskiego. Klasyczny przykład stanowi zwrot: *Aryun üge manu* 'Aryun, słowo nasze' (list ilchana Aryuna) i podobne, które figurują w licznych jarłykach władców mongolskich z XIII—XIV w. Już w roku 1933 zwróciłem uwagę, że zwrot ten ukuto na wzór turecki: dokładną paralełę przedstawia z jednej strony: *Türk Bilgä qayan sabım* 'turecki Bilgä-chan, słowo moje' (napisy orchońskie), a z drugiej — *Tämür Qutluq sözüm* 'Tämür Qutluq słowo moje' (jarłyk Tämür Qutluqa; podobne zwroty mamy w innych dokumentach chanów krymskich)¹.

Przytoczone przykłady wskazują na przynależność do 1. osoby, ale ten sam sposób mógł być zastosowany i do innych osób: *Aryun üge činu* — do 2. osoby, *Aryun üge inu* — do 3. osoby. Jedyną osobliwością zwrotu mongolskiego w porównaniu z tureckimi jest użycie genetivu zaimka osobowego zamiast sufiksu zaimkowego, jednakże występuje on także, podobnie jak turecki sufiks zaimkowy, po rzeczowniku określonym. Widocznie mongolski język literacki odzwierciedla stan przejściowy od zaimków osobowych do sufiksów dzierżawczych (przynależności).

Bardzo dużo przykładów na trzeci typ izafetu znajdujemy w *Nieoficjalnej Historii Mongołów*: *noɣut ɣala'udun hodun hüsün anu... keyisčü iremü* 'pierz i puch kaczek i gęsi... dolatuje' (§ 31), *Otčigin Teb-Tengirigin ɣaɣa inu barižu...* 'Otčigin ujął kołnierz Teb-Tenriego' ('ujął za kołnierz Teb-Tenriego', § 245).

Za trzeci typ izafetu może uchodzić także zwrot: *Čingis ɣaɣanu töregsən inu* 'urodzenie Czyngis-chana; fakt, że Czyngis-chan się urodził'. Jest to jeden ze zwrotów imiesłowowych, w które obfituje język mongolski, ale w takiej formie występuje on tylko w charakterze podmiotu zdania rozwiniętego.

Najbardziej charakterystyczny, drugi, typ izafetu bywa powszechnie używany w językach tunguskich, zarówno północnych jak i południowych (nanajski czyli goldyjski, olča i inn.). Np.

¹ CO4 (1933), s. 6—7. Zob. również F. W. K. Müller, *Uigurische Glossen, Festschrift für Friedrich Hirth*, Berlin 1920 (= OZ VIII), s. 316 oraz Deny, *Les langues de monde*, s. 228.

ewenki:

oror iyeltin 'jelenie, rogi ich', tj. 'rogi jeleni',
tatkit žun 'szkoła, dom jej', tj. 'gmach szkolny',
ekun huten 'kto, syn jego?', tj. 'czyj syn'?
mo dugen 'drzewo, wierzchołek jego', tj. 'wierzchołek drzewa'
čira dałinin 'rzeka, środek jej', tj. 'środek rzeki'

gold:

žangin žogduwo 'urzędnik, jego dom, tj. dom urzędnika'

olča:

andaxa indani 'gość, pies jego' tj. 'pies gościa',
dampuli piktöni 'kupiec, syn jego', tj. 'syn kupca',
dampuli wönöxö öžö žugłini 'kupiec przybył do pan domu
 jego', tj. 'do domu pana'¹.

Opierając się na systemie izafetu, badacze języków tureckich przypisują kategorii określoności duże znaczenie w zakresie wyrażania stosunków między częściami zdania. Mianowicie użycie sufiksu genetivu i accusativu w przydawkach i przedmiotach bliższych, a czasem także i innych morfemów, ma się ograniczać tylko do wypadków, gdy jest mowa o rzeczach znanych lub w ogóle określonych w ten lub inny sposób. W przeciwnym zaś razie nie używa się żadnych cech morfologicznych i rzeczowników, który może mieć różną funkcję syntaktyczną, występuje w swej podstawowej formie, z uwzględnieniem jedynie normalnego szyku części zdania. W ten sposób nawet w obecnym stadium rozwoju języków tureckich, gdy morfologizacja ma stanowczą przewagę, częściowo zachowała się dawna kategoria nieokreśloności jako stały czynnik znaczeniowy, który łącznie z szykiem wyrazów wpływa na budowę zdania. Naturalnie, taki pogląd w zasadzie jest słuszny i morfologisci zapewne będą zmuszeni przejrzeć te części swoich gramatyk, w których jest mowa o »opuszczaniu« różnych imiennych elementów morfologicznych. Jednakże turkologowie, jak się zdaje, posuwają się w swoich wywodach zbyt daleko, o czym świadczą dość liczne wyjątki, które sami notują. Mając na uwadze budowę języków mongolskich, należałoby na razie ograniczyć się do stwier-

¹ Василевич, *Очерк*, s. 135, 141; Бойцова, *op. c.*, s. 78, 143, Протодіаконовъ, *op. c.*, P. Schmidt (Smits), *The language of the Olchas*, Acta Universitatis Latviensis VIII (1923) s. 233, 235.

dzenia, że w imionach, podobnie jak i w czasownikach, języki altajskie na ogół już się zmorphologizowały, zachowując wszakże dawny szyk wyrazów w zdaniu. Jednakże tam, gdzie szyk a także treść zdania dają rękojmię, że mówiący będzie należycie zrozumiany, takie elementy morfologiczne jak: końcówki przypadków, zwłaszcza genetivu i accusativu, liczby mnogiej, przynależności, nie są konieczne i mówiący może się nimi posługiwać dowolnie, uwzględniając w szerokim stopniu kategorie określoności. Natomiast, gdy podobnej rękojmi nie ma, użycie wspomnianych elementów jest obowiązkowe, niezależnie od określonego czy nieokreślonego charakteru nazwy przedmiotu.

Wywody turkologów dotyczą głównie przypadku nieokreślonego i członu określonego.

Kategorie posiadania i przynależności

(Uwagi ogólne)

Sposoby oddawania stosunków posiadania i przynależności zostały opisane mniej lub więcej dokładnie w gramatykach różnych języków altajskich i nie wymagają obecnie osobnych komentarzy. Jednakże pewne kwestie, wiążące się z nimi, pozostają jeszcze niezupełnie wyświetlone, a czasem nawet w ogóle nie były poruszane. Niżej podajemy nieco szczegółów na te tematy.

Ludy altajskie nie posiadają czasowników przechodnich o znaczeniu; 'mieć, posiadać', ani też nieprzechodnich o znaczeniu: 'należać, stanowić własność, znajdować się u kogoś' i w braku ich posługują się sufiksami lub zwrotami syntaktycznymi.

1. Stosunki posiadania wyraża się z pomocą sufiksów, które dodaje się do przedmiotu posiadania, przy czym przedmiot ten może pozostać rzeczownikiem albo też przekształcić się w przymiotnik. W pierwszym wypadku używa się sufiksów osobowodzierżawczych utworzonych od zaimków, albo też specjalnych zwrotów dzierżawczych, w drugim zaś wypadku — specjalnych sufiksów o znaczeniu: 'posiadający coś'. System, o którym mówimy, rozwinął się najlepiej w językach północno-tunguskich, a w innych językach istnieje częściowo. Tak, na gruncie mongolskim tylko języki kałmučki i buriacki dysponują całym zespołem, zaś reszta nie zna sufiksów osobowodzierżawczych. W językach

tureckich brak jest sufiksów zwrotno-dzierżawczych. Wreszcie język mandżurski nie zna ani jednych ani drugich i ogranicza się jedynie do sufiksów trzeciej kategorii, które tworzą przymiotniki o znaczeniu: 'posiadający coś'.

Pierwsza grupa sufiksów powstała z zaimków osobowych i, łącząc się z przedmiotami posiadania, zastępuje zaimki dzierżawcze innych języków: 'mój, twój, nasz, wasz, jego, ich'; używa się ich wówczas, gdy posiadacz nie występuje w zdaniu jako podmiot.

Sufiksy zwrotno-dzierżawcze opierają się zapewne o zaimek ze znaczeniem 'sam' i zastępują zaimek zwrotny 'swój'; używa się ich tylko wówczas, gdy posiadacz pełni rolę podmiotu.

Języki, które nie posiadają sufiksów dzierżawczych, oddają stosunek posiadania z pomocą genetivu zaimków osobowych, albo też zaimka 'sam'; ten sposób znany jest także i innym językom altajskim jako fakultatywny, a czasem pleonastyczny.

Sufiksy trzeciej kategorii tworzące przymiotniki o znaczeniu: 'posiadający coś' są, jak się zdaje, różnymi odmianami tureckiego sufiksu *-ıy*, z wyjątkiem tylko języków północno-tunguskich, które używają osobnego sufiksu *-či*.

Obok sufiksów oznaczających posiadanie czegoś, istnieją w językach altajskich sufiksy lub partykuły o znaczeniu nie-posiadania: takimi są w językach tureckich *-süz*, *-suz* w mongolskich — *ügei*, w północno-tunguskich — *ačin*, w mandżurskim — *aqū*. Są one odpowiednikami negatywnymi dla sufiksów trzeciej kategorii, a więc tworzą także przymiotniki. W ten sposób w każdym języku od rozmaitych rzeczowników mogą powstawać pary przymiotników o znaczeniu: 'posiadający coś' i 'nie posiadający czegoś'.

Przymiotniki te mogą występować w funkcji rzeczowników; wtedy przybierają cechy liczby mnogiej (język mongolski używa w tym wypadku specjalnej cechy *-tan ~ -ten*) i przypadków, tudzież mogą pełnić w zdaniu funkcje rozmaitych jego członów, m. i. i orzeczenia. Czasownik posiłkowy w czasie teraźniejszym zwykle się opuszcza; zastępują go całkowicie partykuły negatywne, stając się orzecznikiem ze znaczeniem: 'nie jest, nie ma'.

Rzeczownik, który przybiera sufiksy lub partykuły posiadania czy nie-posiadania, może mieć przy sobie przydawkę złożoną z jednego lub więcej wyrazów, tak że zasadniczy charakter tematu niezupełnie zanika.

2. Przy wyrażaniu stosunków przynależności sufiksami opatruje się wyraz oznaczający posiadacza. Jeżeli posiadacz ma zachować charakter rzeczownika, normalnie występuje w genetivie, jeżeli zaś ma przybierać znaczenie przymiotnika, otrzymuje specjalny sufiks *-ki* (*-qi*), któremu poświęciliśmy osobny rozdział¹.

Obok opisanego tu systemu morfologicznego, wszystkie języki altajskie (z wyjątkiem mandżurskiego) posługują się sposobem syntaktycznym, który pod nazwą izafetu omówiliśmy wyżej.

Znajdowanie się w jakimś miejscu czy u kogoś wyraża się często przy pomocy czasownika pomocniczego 'być', który w tym wypadku pełni samodzielną rolę i wymaga przy sobie rzeczownika w formie locativu czy dativu.

¹ S. 93—100.

Zakończenie

Dotychczasowe badania porównawcze nad językami altajskimi na ogół posiadają jeszcze tylko wstępny charakter i wymagają pogłębienia i rozszerzenia przy bardziej czynnym, niż dotychczas, udziale znawców poszczególnych grup językowych, zwłaszcza tureckiej i tunguskiej. Jednak już obecnie można stawiać pewne wnioski, na razie w formie hipotez i przypuszczeń, na temat wzajemnych stosunków między językami. Wnioski takie wypowiadali i poprzedni badacze, ale zwykle w ogólnej formie i na podstawie niedostatecznego materiału. Jedynie Polivanov¹, uwzględniając obszerny cykl zjawisk językowych, dał dość udaną ogólną charakterystykę budowy języków altajskich, jak ona zarysowuje się obecnie przed oczyma badacza. Ale i ten badacz, torując drogę swoim poglądom na języki koreański i japoński, nie zawsze dokładnie przedstawia stan rzeczy. Ze swej strony, zamykając nową serię szkiców altaistycznych, podaję niżej kilka uwag o stosunkach, jakie istniały między ludami altajskimi i ich językami.

Jeszcze na wiele wieków przed Chr. na północ od dzisiejszych Chin właściwych znalazły się obok siebie trzy grupy szczepów, które mówiły różnymi, ale zbliżonymi do siebie językami. Były to grupy: turecka i mongolska na stepach dzisiejszej Mongolii i w okalających je od północy lasach oraz tunguska w dorzeczu Amuru i we wschodniej Syberii. Góry Chingan i jezioro Bajkał wytyczały prawdopodobnie granicę między dwiema pierwszymi grupami z jednej strony, a trzecią z drugiej.

Języki tych grup etnicznych były już wówczas dostatecznie zróżniczkowane, ale najstarsze zabytki pochodzą z dość późnego okresu: tureckie — z VII—VIII w., tunguskie (dżurdzeńskie) — z XII w. i mongolskie (pismem ujgurskim) — z XIII w. Należy sądzić, że bardzo wcześnie od wspomnianych grup zaczęły się

¹ *Op. c.*, s. 1195—1204.

oddzielać niektóre szczepy. Zapewne najwcześniej oderwali się od Turków przodkowie dzisiejszych Czuwaszów oraz, prawdopodobnie, Protobułgarzy, i w czasie najazdu Hunów na Europę znaleźli się daleko na Zachodzie. Tam pod wpływem szczepów fińskich powstał język czuwaski i ewentualnie protobułgarski, które, pozostając językami tureckimi o cechach bardzo archaicznych, wchłonęły jednak sporą ilość elementów fińskich, zarówno leksykalnych jak i morfologicznych. Język czuwaski żyje dotychczas i zachowuje wiele z dawnego tureckiego dziedzictwa, natomiast protobułgarski należy uważać za zaginiony. Najpewniej w czasie panowania w Azji Środkowej Turków (VI—VIII w.) oderwali się od pnia tureckiego przodkowie dzisiejszych Jakutów. Zachowali oni w języku swoim właściwości tego okresu, ale z czasem w nowych siedzibach ulegli wpływom postronnym, mongolskim i tunguskim. Równocześnie na drugim końcu obszaru tureckiego, nad dolną Wołgą, odosobnili się Chazarowie i zapewne ich język przyswoił sobie nie mało elementów irańskich; język ten zanikł, nie pozostawiając spadkobierców.

W X w. szczepy tureckie opuściły, pod naciskiem Qitajów, całą Mongolię i skoncentrowały się w obu Turkiestanach, Wschodnim i Zachodnim. Tam wytworzył się nowy konglomerat ludów, który w połowie następnego wieku pod względem etnograficznym i językowym opisał Maḥmūd al-Kāšgarī. Konglomerat ten okazał się na tyle silny pod względem kulturalnym, że stworzył wspólny język literacki (zwany później czagatajskim) z obszernym piśmiennictwem, ale pod względem politycznym widocznie posiadał mało spistości: od niego również ustawicznie odrywały się różne szczepy i dążyły na Zachód, jedne pod starymi nazwami Oguzów (*Oğuz*) i Turkmenów (*Türkiš*) — do Iranu i Azji Mniejszej, inne pod nazwami *Bäžänäg* (Pieczyngowie), *Qipčaq* (Kumani, Połowcy) — na stepy europejskie. Wał, który ich dzielił, stanowiły morza Kaspijskie i Czarne oraz góry Kaukazu. Południowa grupa założyła kilka silniejszych państw. Najpotężniejsze z nich powstało w Azji Mniejszej, gdzie też powstał nowy ośrodek literacki, ale pod obcymi wpływami — perskim i arabskim — które przekształciły go niemal do samych podstaw. Dawny język turecki zachowywały długo we względnej czystości warstwy ludowe; obecnie także warstwy wyższe dążą do wyzbycia się obcych naleciałości.

Nasuwa się teraz pytanie, czy podobne procesy nie zachodziły w odległej przeszłości również i na gruncie mongolskim. Wydaje się to bardzo prawdopodobne i już nawet wysunięto hipotezy o mongolskim pochodzeniu Awarów, Qitajów i Tatarów, znanych w tureckich tekstach epigraficznych (orchońskich) pod nazwą *Otuż Tatar* 'Trzydzieści Tatarów' i *Toquz Tatar* 'Dziewięć Tatarów'. Hipotezy o których mowa, osłabia fakt, że ludy te znikły bez śladów. Natomiast można snuć inne przypuszczenia. Oto mianowicie szczegółowe badania wykazały, że język mongolski, obok własnego, dominującego materiału językowego, zawiera liczne elementy tureckie, leksykalne i morfologiczne, i pod tym względem wykazuje dużo analogii z językiem Czuwaszów, Jakutów i Mandżurów. Mógł więc, podobnie jak i tamte, w czasach bardzo odległych, może także w epoce panowania Hunów w Azji Środkowej, oderwać się od wspólnego pnia mongolskiego, jak i przodkowie Czuwaszów, i ulec wpływom tureckim. Jednakże zachodzi tu duża różnica. Podczas gdy obok języka czuwaskiego (z elementami fińskimi) zachowały się języki tureckie bez żadnych elementów postronnych, a obok języka mandżurskiego istnieje język tunguski również prawie bez obcych elementów, to dla mongolskiego nie posiadamy żadnego innego języka, od którego mógłby się wywodzić, a który by dziedziczył jedynie materiał protomongolski bez domieszek postronnych.

Co prawda, istnieją mongolskie dialekty archaiczne, które zachowały dużo starych cech. Do nich zalicza się powszechnie monguorski, mogholski i dagurski; można do nich, ze względu na pewne osobliwości, dodać również język buriacki, który swą budową bardzo przypomina język jakucki. Jednakże żaden z nich nie wchodzi w rachubę jako przodek języka mongolskiego, gdyż najstarsze ich właściwości, zdaje się, nie sięgają wstecz dalej niż XII w.

Na Dalekim Wschodzie, na południu od rzeki Amur, szczepy tunguskie zjednoczyły się pod nazwą Dżurdzeńów i zainicjowały w dziedzinie języka ruch, który oderwał ich od resztek Tungusów i doprowadził do powstania już w końcu XVI w. języka mandżurskiego. Język ten, pozostając językiem tunguskim w pierwszym okresie swego istnienia (do połowy XVII w.), wchłoniął wprawdzie dużo elementów mongolskich z pewnymi cechami archaicznymi sięgającymi XII w., a później elementy chińskie.

Obszar zajęty przez Mongołów leżał między terenami tureckim a mandżurskim, a wszystkie te trzy tereny stykały się w mniejszym lub większym stopniu od północy z Tungusami, zaś od południa z Chinami. Granice między poszczególnymi grupami etnicznymi nie były stałe i przy nieustannym wrzeniu politycznym, ulegały zmianom; wszakże na ogół niezbyt znacznym, i niewiele odbiegają od obecnych. Dzięki temu, między językami i ich dialektami istniały nieustanne kontakty, których mniej lub więcej wyraźne ślady można dostrzec w każdym z nich, nawet na podstawie dochowanych do naszych czasów zabytków piśmiennych i współczesnych danych językowych. Toteż możemy z mniejszą lub większą pewnością mówić o zapożyczeniach tureckich w mongolskim, tunguskim i mandżurskim, o wpływach tunguskich na turecki i mongolski. Język mongolski, będąc po środku, był wystawiony na oddziaływanie dwóch pozostałych terenów językowych.

Naturalnie, wzajemne wpływy nie były równomierne, a stopień przenikania obcych elementów — jednakowy. Języki tureckie i tunguskie najlepiej zachowały swą samodzielność: mongolskie uległy silnym wpływom tureckim, które są widoczne zarówno w leksyku jak i morfologii, a w mniejszym stopniu — tunguskim.

Wyodrębnienie elementów zapożyczonych napotyka na duże trudności nie tylko z powodu luk w istniejącym materiale faktycznym oraz niedostatecznym jego opracowaniu, ale także z powodu tego nastawienia, jakie obserwować się dało w tym dziale nauki. Mianowicie turkologowie zajęli stanowisko wyczekujące i prawie zupełnie nie uczestniczą w badaniach porównawczych. Badacze języka tunguskiego od czasów Castréna i Schiefnera są zajęci pracą na własnym terenie, z którym nie mogą jeszcze dotychczas się uporać, mimo poczynione w ostatnich czasach znaczne postępy; toteż studia porównawcze Schmidta musiały się ograniczać do bardzo luźnych uwag. Cały ciężar prac nad badaniem stosunków językowych w obrębie trzech grup spadł przeto na barki mongolistów, ci zaś (Ramstedt, Władimircov, Poppe) od samego początku swych badań zajęli stanowisko, że wszystkie trzy języki altajskie są ściśle związane więzami pokrewieństwa, że istniejące w nich wspólne elementy są wynikiem właśnie tych więzów i tylko w małym stopniu zawdzięczają je późniejszemu współżyciu i wzajemnym stosunkom,

i że wreszcie najwięcej cech archaicznych zachował język mongolski. Nawet turkolog Németh, który początkowo wypowiedział był zdanie, że sprawę wspólnych elementów turecko-mongolskich należy tłumaczyć w świetle długiego współżycia Turków i Mongołów, następnie dał się przekonać mongolistom i przyjął ich punkt widzenia. Wszyscy ci badacze pozostają naturalnie pod wpływem obfitości wspólnego wszystkim trzem grupom językowym materiału oraz jednakowych zjawisk językowych, ale hipotezą o jednym ich źródle trudno wytłumaczyć fakt, że owa wspólność ogranicza się jednak do niewielkiej części języków tunguskich. Jakie więc może być pochodzenie zasadniczych i dominujących wielokrotnie składników tych języków, które trudno tłumaczyć jako wspólne dziedzictwo? Należy również uwzględnić i tę okoliczność, że, przynajmniej w czasach historycznych, szczepy tureckie, pod względem liczebności, zwartości i swojej roli politycznej przedstawiają się jako element bardziej silny i wytrwały, jako też zdolny raczej do narzucania własnego języka innym narodom, niż do ulegania ich wpływom: dużo dowodów tego znajdujemy w dziejach Turków osiadłych nie tylko w obydwu Turkiestanach, Wschodnim i Zachodnim lecz i w Azji Mniejszej, gdzie język turecki wyszedł zwycięsko z walki z językami wszystkich innych ludów.

Taką samą odporność i zdolność asymilacyjną Turcy wykazali, jak się zdaje, i w swych stosunkach z ludami altajskimi. Przewagę polityczną w okresie huńskim i tureckim wykorzystali oni dla narzucenia swojego języka obcym szczepom, z którymi się stykali. To samo się powtórzyło później, gdy Turcy znaleźli się pod panowaniem mongolskim na tych terenach, gdzie przewaga liczebna była po ich stronie. Dość tu zaznaczyć, że wśród ludów tureckich znajdujemy liczne grupy etniczne o starzych mongolskich nazwach, jak Najmanowie, Kereici, Kungraci (Xunkirad), Dżalairowie i wiele innych, które wywędrowały ze stepów Azji Środkowej na zachód i rozplynęły się w elemencie tureckim tak dalece, że dotychczas udało się odszukać tylko jedną grupę pamiętającą jeszcze język mongolski, mianowicie Mongołów w Afganistanie, w otoczeniu przeważnie irańskim. Co prawda, i wśród ludów mongolskich można znaleźć różne jednostki etniczne z tureckimi i innymi obecnie nazwami, ale są one nieliczne i w żadnym stopniu nie mogły powetować Mongołom

tych strat, jakie ponieśli na rzecz Turków. Obecna liczebność Turków (30,000.000) i Mongołów (3,000.000) wyraźnie o tym mówi.

Co się tyczy Tungusów, to ci, znalazłszy się na lesistych i bagnistych terenach Azji północnej, podtrzymywali zaledwie luźny kontakt z innymi ludami ąltajskimi i przeto ulegli tylko w niewielkim stopniu ich wpływom językowym; jedynie te szczepy tunguskie, które osiadły na południe od Amuru w teraźniejszej Mandżurii, a więc w bardziej pomyślnych warunkach geograficznych, nawiązały bliższą łączność ze swymi sąsiadami. W tych okolicznościach Mongołowie narzucili Mandżurom wielką ilość elementów swego języka, ale w stosunku do północnych Tungusów wpływy ich pozostały bardzo małe. Równie słabe były także wpływy tureckie, które np. w mandżurskim bardzo trudno dają się wykazać z powodu luźnych kontaktów Turków z Tungusami południowymi.

Podobny układ sił i możliwości sprawił, że w świecie ąltajskim najsilniejsze wpływy asymilacyjne szły od Turków do Mongołów i od Mongołów do południowych Tungusów, natomiast na północ przedostawały się tylko nieliczne elementy prawie w jednakowym stopniu, zarówno ze strony tureckiej jak i mongolskiej. W kierunku odwrotnym zdołano dostrzec dotychczas zaledwie tylko skromne ślady związków językowych. Taki właśnie stan rzeczy zarysował się już w moich *Contributions aux études altaïques I—III* i późniejsze badania uzupełniły go jedynie z pomocą nowych danych i szczegółów.

W opisanych warunkach sprawa wspólnego języka ąltajskiego, z którego miałyby się wyłonić poszczególne rodziny językowe, staje się bardzo niejasną, a może nawet i wręcz wątpliwą. W każdym zaś razie istnienie owego wspólnego języka należałoby odsunąć w bardzo odległą przeszłość, najmniej na jakie tysiąclecie przed Chr. Epoka Hunów (poczynając od IV—III w. przed Chr.) zastała języki turecki, mongolski i tunguski jako zupełnie odosobnione z rozmaitym słownictwem i morfologią, a zbliżone do siebie jedynie pod względem typologicznym, tj. głównie syntaktycznym. Zgodności i podobieństwa najściślej wiązały między sobą języki tureckie i mongolskie, co też odpowiadało stosunkom terenowym, ekonomicznym i politycznym turecko-mongolskim. Języki tunguskie stały znacznie dalej tak od jednych, jak od drugich. Jeżeli wolno sięgać do porównań, języki tureckie, mongolskie i tungu-

skie stanowiły trzy gmachy, zbudowane z różnego materiału (np. drzewa, kamienia i betonu) przez różnych budowniczych, ale podług jednakowego planu: tylko plany mongolski i turecki były niemal identyczne i pewne osobliwości wynikały z właściwości materiału oraz upodobań twórców; natomiast gmach tunguski wykazywał liczne odchylenia w konstrukcji. Co się zaś tyczy konkretnego stosunku wspomnianych zgodności i podobieństw, to na podstawie istniejącego, bardzo niekompletnego, materiału można na ogół przyjąć, że język mongolski posiada około 25% leksykalnych i około 50% morfologicznych elementów, wspólnych z tureckim; w tunguskim zaś obcych elementów leksykalnych (mongolskich i tureckich) mamy prawdopodobnie nie więcej niż 10%, a morfologicznych około 5%.

Czy można więc mówić o istnieniu osobnej rodziny językowej altajskiej? Na to pytanie należy odpowiedzieć twierdząco. Jednakże podstawę jej stanowią nie związki genetyczne, lecz podobieństwa typologiczne, które wynikają z tego, że języki tureckie, mongolskie i tunguskie kroczą po jednej linii rozwojowej z małymi na ogół odchyleniami. Znajdują się one obecnie w różnych stadiach rozwoju; na czoło wysunęły się języki tureckie, za nimi bezpośrednio postępują mongolskie, wybiegając niekiedy naprzód, a wreszcie dość daleko za nimi — tunguskie. Współżycie tych języków pogłębia zasadnicze podobieństwa i to się wyraża we wzajemnym przenikaniu elementów leksykalnych i morfologicznych.

Biorąc to pod uwagę, można, jak się zdaje, mówić o istnieniu w Azji Środkowej od dawnych czasów koncentrycznego kręgu języków o bliskim podobieństwie typologicznym. Na razie wciągnięto doń głównie trzy języki, ale nie jest wykluczone, że przyszłe badania rozszerzą ten krąg przez włączenie jeszcze innych jakichś języków, wykazujących podobne tendencje.

Poza tym kręgiem znajduje się obecnie inna grupa języków, która prawie zupełnie nie posiada elementów wspólnych z pierwszą (niezależnie od ich pochodzenia), ale w zasadniczych podstawach budowy wykazuje wiele analogii. Można więc tę grupę, która obejmuje języki uralskie, uważać za drugi krąg koncentryczny. W ten sposób może dałoby się stworzyć pewną podstawę dla hipotezy o uralsko-altajskiej rodzinie językowej, której nawet w świetle wyników najnowszych badań nie można uważać za zupełnie po-
grzebaną.

Ludy altajskie podtrzymywały mniej lub więcej ożywione stosunki nie tylko między sobą, ale i z innymi otaczającymi je grupami etnicznymi. Dzięki temu ich elementy językowe przedostawały się na zewnątrz nieraz bardzo daleko. Ślady tego promieniowania przetrwały w mniejszym lub większym stopniu u najrozmaitszych udów Azji i Europy. Ponieważ promieniowanie to odbywało się niemal bez przerwy od czasów bardzo odległych, badacz może znaleźć w językach tych ludów bardzo cenne elementy altajskie, które pochodzą z różnych okresów i posiadają odpowiednie cechy archaiczne. Szczególnie cenne są pożyczki tureckie w językach fińsko-ugryjskich, a przede wszystkim w języku węgierskim, gdzie się je od dłuższego już czasu bardzo skrętnie wydobywa i szczegółowo objaśnia. Pożyczki mongolskie wędrowały raczej na Wschód i ciekawych rezultatów należy oczekiwać od dokładnego zbadania składników języka koreańskiego. Koreańczycy osiedlili się na południowy wschód od terenów, który zajmowały ludy altajskie. Mając swój ośrodek na półwyspie Koreańskim stykali się od północy z południowymi Tungusami, a na północnym wschodzie — z Mongołami. Kontakty te musiały sprawić, że do języka koreańskiego, aczkolwiek odosobnionego, przedostawały się oddawna elementy tunguskie i mongolskie i to w dość znacznych ilościach. Na tej podstawie Ramstedt i Polivanov wysunęli hipotezę o przynależności koreańskiego do języków altajskich. Hipoteza, podobnie jak i inne próby rozszerzenia rodziny altajskiej przez włączenie do niej Japończyków, Jukagirów lub innych Paleoazjatów, ma przynajmniej na razie, skromne szanse na utrwalenie się w nauce.
